

Orð og tunga

25

Ritstjórar – Editors

Ellert Þór Jóhannsson og Helga Hilmisdóttir
Stofnun Árna Magnússonar í íslenskum fræðum
The Árni Magnússon Institute for Icelandic Studies
<http://www.arnastofnun.is/>
ellert.thor.johannsson@arnastofnun.is og helga.hilmisdottir@arnastofnun.is

Ráðgefandi ritnefnd – Editorial Board

Anna Helga Hannesdóttir, Gautaborgarháskóla – University of Gothenburg
Ari Páll Kristinsson, Stofnun Árna Magnússonar í íslenskum fræðum
– The Árni Magnússon Institute for Icelandic Studies
Ágústa Þorbergsdóttir, Stofnun Árna Magnússonar í íslenskum fræðum
– The Árni Magnússon Institute for Icelandic Studies
Ásta Svavarsdóttir, Stofnun Árna Magnússonar í íslenskum fræðum
– The Árni Magnússon Institute for Icelandic Studies
Camilla Wide, Turkuháskóla – University of Turku
Erla Erlendsdóttir, Háskóla Íslands – University of Iceland
Finnur Friðriksson, Háskólanum á Akureyri – University of Akureyri
Guðrún Kvaran, prófessor emerítus – professor emeritus
Gunnar Ólafur Hansson, Háskólanum í Bresku Kólumbíu, Vancouver
– The University of British Columbia, Vancouver
Kristján Árnason, prófessor emerítus – professor emeritus
Margrét Jónsdóttir, Háskóla Íslands – University of Iceland
Margunn Rauset, Björgvinjarháskóla – University of Bergen
Svavar Sigmundsson, rannsóknarprófessor emerítus – research professor emeritus
Veturliði G. Óskarsson, Uppsalaháskóla – Uppsala University
Zakaris Svabo Hansen, Fróðskaparsetri Færeyja – University of the Faroe Islands
Porsteinn G. Indriðason, Björgvinjarháskóla – University of Bergen

Orð og tunga er ritrýnt tímarit sem Stofnun Árna Magnússonar í íslenskum fræðum gefur út árlega. Birtar eru fræðilegar greinar, á íslensku og ensku, sem líta að máli og málfræði. Sérstök áhersla er lögð á greinar um orðfræði, orðabókafræði, nafnfræði, iðorðafraeði og málræktarfræði. Greinarnar eru ritrýndar af a.m.k. tveimur ónefndum sérfræðingum auk ritstjóra. Auk hinna fræðilegu greina er hluti tímaritsins helgaður ritdómum og smágreinum.

Orð og tunga is a peer-reviewed journal, published annually by The Árni Magnússon Institute for Icelandic Studies. It contains articles in Icelandic and English on language and linguistics, in particular on lexicology, lexicography, onomastics, terminology, and language policy and planning studies. The articles are peer-reviewed by at least two anonymous reviewers besides the editor. In addition to peer-reviewed articles, *Orð og tunga* contains a small section with book reviews and shorter papers.

Orð og tunga

25

Ritstjórar

Ellert Þór Jóhannsson og Helga Hilmisdóttir

Stofnun Árna Magnússonar í íslenskum fræðum

Reykjavík 2023

© Höfundar og Stofnun Árna Magnússonar í íslenskum fræðum 2023.

Öll réttindi áskilin.

Bók þessa má eigi afrita með neinum hætti, svo sem ljósmyndun, prentun, hljóðritun eða á annan sambærilegan hátt, að hluta eða í heild, án skriflegs leyfis höfunda og útgefanda.

ISSN 1022-4610
eISSN 2547-7218

<https://doi.org/10.33112/ordogtungu.25>

Umbrot: Bessi Aðalsteinsson.
Prófarkalestur: Svanhildur María Gunnarsdóttir
og Emily Lethbridge (enska).
Hönnun kápu: Björg Vilhjálmsdóttir.
Prentun og bókband: PrentmetOddi ehf.

Efnisyfirlit

Formáli ritstjóra	vii
Þemagreinar:	
Ármann Jakobsson: <i>Cursing with trolls in Njáls saga.</i> Taking Hallgerðr seriously	1
Ásta Svavarsdóttir: <i>Að blóta á íslensku</i>	13
Veturliði Óskarsson: <i>Orð koma í orða stað.</i> Um sagnorðið <i>fokka</i> og nafnorðið <i>fokk</i>	43
Katrín Axelsdóttir: <i>Að eiga það sem maður er. Um sambönd á borð við helvítið þitt og annað áþekkt</i>	69
Aðrar ritrýndar greinar:	
Rósa Elín Davíðsdóttir og Þórdís Úlfarsdóttir: <i>Íslensk-frönsk orðabók. Nokkrar áskoranir</i>	95
Ágústa Þorbergsdóttir og Guðrún Kvaran: <i>Mannanafnaskrá. Tilurð og þróun</i>	117
Smágreinar:	
Svavar Sigmundsson: <i>Blótsyrði og örnefni</i>	141
Ágústa Þorbergsdóttir og Guðrún Kvaran: <i>Kveikjan að nýjum nöfnum</i>	149
Málfregnir:	
Helga Hilmisdóttir: <i>Samtalsorðabók. Veforðabók sem varpar ljósi á munstur í munnlegum samskiptum</i>	157

Ármann Jakobsson og Guðrún Kvaran: **Götunöfn í Reykjavík**
2001–2022 161

Ritdómar:

Ellert Þór Jóhannsson og Jóhannes Bjarni Sigtryggsson:
Á sporbaug 169

Ritfregnir 183

Formáli ritstjóra

Hér í sumarbyrjun færum við ykkur, lesendur góðir, nýjasta hefti tímaritsins *Orðs og tungu*. Þetta er hálfgerft afmælishefti þar sem tímaritið hefur nú alls komið út 25 sinnum síðan árið 1988 og á hverju ári síðan árið 2005 og ber því að fagna. Í þessu 25. hefti *Orðs og tungu* beinum við sjónum að blótsyrðum og er tilefnið m.a. alþjóðlegt málþing rannsóknarhópsins Swearing in Scandinavia (SwiSca) sem haldið var í Reykjavík í desember 2021. Upphafleg áætlun gerði ráð fyrir að málþingið yrði haldið í maí 2020 en vegna faraldursins þurfti að fresta því ítrekað. Ýmsir fyrirlesarar héldu þar erindi, bæði innlendir og erlendir og var viðburðinum einnig streymt á vefnum. Eftir ráðstefnuna var kallað eftir greinum um þema málþingsins.

Í heftinu eru því fjórar ritrýndar greinar sem snúast um blótsyrði. **Ármann Jakobsson**, sem var lykilfyrirlesari ráðstefnunnar, beinir sjónum sínum að bölbænum og blóti í Njáls sögu þar sem hann veltir upp ýmsum spurningum er varða tröll og túlkun þeirra í ýmsu samhengi. **Ásta Svavarsdóttir** skoðar í ítarlegri og fróðlegri grein formleg einkenni íslenskra blótsyrða og gefur fjölda dæma sem sýna ýmsar setningargerðir og blæbrigði sem tíðkast við meðferð þeirra í nútímamáli. **Veturliði Óskarsson** beinir sjónum að hinu margslungna nafnorði *fokk* og tilheyrandi sögn *fokka* í fróðlegri grein um sögu og formleg einkenni þessara orða sem hafa átt sívaxandi vinsældum að fagna á síðustu 50 árum. Eins og Veturliði bendir á er saga þessara orða flóknari en margir telja og þar tvinnast saman annars vegar norræna orðið *fokk* og hins vegar enska blótsyrðið *fuck*. Í síðustu greininni um blótsyrði fjallar svo **Katrín Axelsdóttir** um tegundir svívirðinga af tegundinni *helvítið þitt* og *helvítið á honum* og kafar þar í málsöguna til að leita skýringa og setur fram margvíslegt fróðlegt samanburðarefni úr öðrum málum.

Í heftinu eru að auki tvær ritrýndar greinar sem falla utan við blótsyrðapemað. Í fyrri greininni segja **Rósa Elín Davíðsdóttir** og **Pórdís Úlfarsdóttir** frá *Lexíu* sem er íslensk-frönsk orðabók sem byggir á sama gagnagrunni og *ISLEX*-orðabókin velþekkta sem hefur fest sig í sessi sem ein mest notaða íslenska veforðabókin. *Lexía* er spennandi verkefni sem vonandi mun vaxa og dafna og stendur til að bæta þar við þýsku og ef til vill spænsku er fram líða stundir. Síðari greinin er umfjöllun **Ágústu Þorbergsdóttur** og **Guðrúnar Kvaran** um íslensku mannanafnaskrána og nafngjafir á Íslandi. Þar er þeirri spurningu velt upp hvort nafnalög endurspegli kröfur samfélagsins eða hvort og að hvaða marki nafnhæðir í samfélaginu mótist af löggjöfinni.

Í heftinu er einnig að finna tvær óritrýndar smágreinar. Í fyrri greininni hefur **Svavar Sigmundsson** tekið saman lista yfir íslensk örnefni sem tengjast blótsyrðum. Í seinni greininni reifa svo **Ágústa Þorbergsdóttir** og **Guðrún Kvaran** kveikjurnar að nýjum nöfnum á mannanafnaskrá.

Eins og venja hefur verið undanfarin ár er svo undir liðnum Málfrægir fjallað um ýmislegt varðandi íslenskt mál sem þykir frétt-næmt. Í þessu hefti er fyrst fjallað um *Samtalsorðabók*, nýja orðabók sem unnið er að hjá Stofnun Árna Magnússonar í íslenskum fræðum. Einnig fjalla Ármann Jakobsson og Guðrún Kvaran um störf götunafnanefndar á árunum 2001–2022. Að lokum er einn ritdómur í þessu hefti, umfjöllun um bókina *Á sporbaug – nýyrði Jónasar Hallgrímssonar* eftir Önnu Sigríði Þráinsdóttur og Elínu Elísabetu Einarsdóttur.

Við viljum þakka höfundum greina í 25. hefti *Orðs og tungu* fyrir ánægjulegt samstarf. Eins og tíðkast hjá mörgum fræðilegum tímaritum fylgir *Orð og tunga* þeirri reglu að ritrýnar njóti nafnleyndar. Við getum því ekki nefnt þá með nafni sem tóku að sér að leggja fræðilegt mat á þær greinar sem bárust en sendum þeim hér með þakklætiskveðjur fyrir ómetanlegt framlag. Þá þökkum við þeim sem sitja í ráðgefandi ritstjórn tímaritsins fyrir þeirra störf. Bessi Aðalsteinsson fær bestu þakkir fyrir að annast enn sem fyrr umbrot og samskipti við prentsmiðju og kápuhönnuð, Emily Lethbridge fyrir að lesa yfir útdrætti á ensku og Svanhildur María Gunnarsdóttir fyrir prófarkalestur.

Ellert Þór Jóhannsson og Helga Hilmisdóttir ritstjórar

Ármann Jakobsson

Cursing with trolls in Njáls saga.

Taking Hallgerðr seriously

1

When I was a child, I felt uncomfortable when adults cursed (sometimes violently) in my vicinity, even invoking the devil and hell.¹ Unlike the adults, I took heaven and hell seriously and felt that their names should not be bandied about. Even when told that the profanity was meaningless, I was not convinced, found it hard to accept that vacuity and still felt that any mention of these two might have sinister consequences. Perhaps people who study languages are somewhat childlike in their refusal to accept that parole is meaningless; perhaps being a scholar in itself constitutes a stubborn refusal to accept the essential inanity of discourse, of society, and even of the universe. Nevertheless, as an author and professor of literature, I still cling to the belief that words, including curses, do indeed mean something, although the meaning is more variable than I would probably have imagined as a child.

For one thing, many of us were taught that profanity was vulgar and unsophisticated. But when studying profanities, the conclusion, highlighted by many contributions to this special issue, is that they are often highly sophisticated and immersed in culture. Many

¹ This article originated as a keynote lecture at the conference *SwiSca 7: Swearing and Society*, in Reykjavík, 2 December 2021. As a study of Njáls saga, its scope is narrow, but it does serve a different purpose as a case study of how the meaning of words can be better understood by examining each attestation in detail.

swear words and vulgar phrases have a long and illustrious history, for which the changing cultural context is of much significance. They are particularly significant to the history of religion since many of them originally had a religious or ritual significance, much like knocking on wood so as not to tempt fate, a custom that is commonly believed to be old; even though it is not attested in Scandinavia until the Modern Age, it may possibly have very ancient heathen roots and even be connected with pagan beliefs in cosmological trees (Ármann Jakobsson 2023).

For a twenty-first-century rationalist and atheist, saying the devil's name out loud may indeed be meaningless. However, in the universe of folklore and fairy tales, invoking a paranormal being might result in the appearance of said being, and this should be an excellent reason never to mention the devil, in case he takes it as a summons and arrives and wants to make a deal— one of those deals that cannot end well for anyone but the devil himself. The same would seem to apply to the devil's servants. They are essentially him, and he is them (cf. Ármann Jakobsson 2018).

Whether mentioning demons is also understood as a summons in Old Norse texts is a matter of debate but worth investigating. This study is concerned with two instances where a well-born, tenth-century Icelandic lady invokes evil spirits, on this occasion, trolls. Nothing seems to happen as a result – but is that so? In these cases, the curse may be innocent, or it may not.

I have been for the last decade and a half working on the medieval and post-medieval concept of the troll. The reason the troll turned out to be a good topic for a book is that the word has a variety of meanings, that alter over the course of time. Thus, a modern Icelandic reader of a medieval Icelandic work will possibly recognise the word 'troll' in the text and feel they know what it means. If this reader is thinking too much about the contemporary meaning of troll, they will probably misunderstand the medieval text (see in particular Ármann Jakobsson 2017). This is also true of other cultures. In the other Nordic countries, trolls tend to be small and impish; in Iceland they are large and brutish. And then there is the influence of Tolkien, also pervading the works of J.K. Rowling and other popular authors of the day, wherein the troll is a wild, strong, large but relatively dumb and bestial creature.²

² The notion of the troll as a strong but dumb antagonist more associated with nature and bestiality than culture and refinement is prevalent in modern fantasy and

The main difference between the common image of trolls and what we can discern from medieval texts is that the troll is now understood as a particular category of otherworldly being, although its nature may differ in the various Nordic cultures, and it has also changed somewhat in the last two decades. In the medieval Norse texts, on the other hand, the word ‘troll’ definitely does not denote a particular category of otherness, and this is precisely the issue that modern readers often have with medieval words: they are in some cases used less to categorise, although that does not mean they have a less fixed signification (Ármann Jakobsson 2013).

2

The medieval meanings of ‘troll’ are several, but one of them is that it may appear in a curse. One such instance, the topic of this study, is from possibly the most renowned of all sagas, *Njáls saga* (composed c. 1275–1280), when the heroic Gunnarr of Hlíðarendi, who has made a name for himself abroad but then returned and entered into a misguided marriage with Hallgerðr, rides to the annual summer parliament in Iceland, probably around the year 975. He admonishes his new wife to be pleasant in his absence and not to attack his friends in the region – mainly Njáll of Bergþórshváll, his wife Bergþóra, and their son Skarpheðinn and his three brothers, all of whom have already turned out to be his friends but not necessarily hers. This advice is not well received by Hallgerðr, who responds very promptly and eloquently: “Troll hafi þína vini” (The trolls take your friends) (*Brennu-Njáls saga* 1954:92).

Gunnarr can see that it is useless to waste more words on her and simply leaves without further ado. Hallgerðr, however, has no intention of being nice and follows up on her strong words by arranging the slaying of a farmhand from the region, which in the end leads to multiple killings of various labourers and a feud between Hlíðarendi and the neighbouring Bergþórshváll that lasts for years.³ The escalat-

probably owes as much or more to the interpretations of the trolls in Scandinavian folklore by influential authors such as Tolkien and C.S. Lewis than to the actual folklore itself.

³ On this episode in *Njáls saga* and on the structure of the saga in general, see e.g. Lönnroth (1976); Kristján Jóhann Jónsson (1998). The first scholars to discuss the gender discourse of *Njáls saga* in a critical manner, paving the way for fruitful research, were Helga Kress (1979) and Dronke (1981).

ing feud provides a compelling narrative for various reasons but of main interest to those interested in cursing is its very beginning, or preamble, which is the curse itself: “Troll hafi þína vini”.

What sort of speech act is Hallgerðr committing with this curse? Her most obvious gain by the outburst would seem to be a release. Hallgerðr is full of frustration and disappointment; the marriage is not going as planned, and thus she vents her anger with this retort. Furthermore, she is conveying her hostility to Gunnarr. She is not only angry but wants him to know it and to take her anger seriously.⁴ He does not react but should perhaps have done so, since one may see Hallgerðr’s profanity as a sign that she is not going to settle for words.

Her words are, however, pithy and quite elegant, in the style of *Njáls saga* itself, perhaps the best written of all the sagas and noted in particular for the elegant dialogue of the characters. Hallgerðr’s riposte is forceful in its brevity. Hallgerðr could have launched into a lengthy diatribe about her reasons for hating Gunnarr’s friends, but she wastes no time on it; she simply curses them by invoking the troll or trolls. Given that the singular and the plural forms are the same, it remains unclear if it is one or more trolls she is calling upon to seize Gunnarr’s friends.⁵

Obviously, as is characteristic of all conversation, she could have said many things, but this is as good a statement as any. Her curse is not only cathartic but clearly dysphemistic and abusive as well. Hallgerðr sees no need to plan to make peace with anyone or indeed to behave as her husband would have wished. This is one of the things she makes clear when she calls upon the trolls to come and take Gunnarr’s friends. We later learn she is ready to follow her curse into action as well, but at first it is only her will that is clear.

But why trolls, and what is a troll? In my original study of the word (Ármann Jakobsson 2008), I listed thirteen meanings. Of course,

⁴ Hallgerðr’s anger was analysed masterfully some years ago by Einar Ólafur Sveinsson (1943:94–112). There is no paranormal dimension to his analysis since Icelandic scholars of the mid-twentieth century were interested in the ‘realism’ of the sagas and, although they acknowledged their paranormal incidents, hardly ever discussed them at length. Lönnroth (1999) was among the first scholars to draw attention to the fundamental role of the paranormal in the medieval sagas.

⁵ The comment was made at the conference from which this paper stems that it must be singular. This seems likely, as in most such invocations, the singular is used rather than the plural, but I remain somewhat unsure. The actual structure of the sentence does not make it entirely clear since ‘troll’ is the same in the singular and the plural.

these meanings are interconnected and similar, and some may be older than others, but the ‘core meaning’ of the word would have been of little interest for those thirteenth- and fourteenth-century Icelanders who used the word. The word’s various meanings all co-exist in the minds of the saga audience, who may not have regarded any single one of them as the core meaning. So it is interesting to look at those diverse meanings floating around in late-medieval Icelandic culture.

In thirteenth-, fourteenth- and fifteenth-century sagas, the word troll was used for heathen demigods (in *Jómsvíkinga saga*), berserks (in *Sörla saga sterka*), cannibals (in *Orms þátrr Stórolfssonar*), heathens (in *Óláfs saga Tryggvasonar*), heretics (in law codes), possessed animals (in *Hrólfs saga kraka*), strongmen from distant countries (in *Kjalnesinga saga*), antisocial defilers of wells and springs (in *Hálfs saga ok Hálfsrekka*), giants (in *Gunnars saga Keldugnúpsfífls*), vampires (in *Harðar saga*), witches (in *Eyrbyggja saga*) and unidentified hostile beings on a killing spree (in *Hrólfs saga Gautrekssonar*). Last but not least, people referred to their enemies as trolls (in *Grettis saga*) without necessarily specifying which of the aforementioned twelve types they mean.

What is abundantly clear from the list of diverse significations of this single word is that a troll is not always a particular species or race of humanoids. The list includes animals, paranormal beings and humans of other races as well as Icelanders. A troll might, therefore, be human. There are trolls in several of the noble genealogies of *Landnámabók* and the *Sagas of Icelanders*. A troll may be a Sámi or a Finn but does not have to be. A troll might be an undead person who used to be your neighbour. A troll might also be the pleasant-looking lady who is your current neighbour.⁶ Today some may believe that the trolls live in the mountains, but in medieval sagas they can also be found on your doorstep, making every day slightly more dangerous for everyone.

The only attributes all these beings share are a connection with magic and their fundamental hostility. Medieval trolls may not all be large, savage or physically strong, but they are all dangerous, and they all either practise magic or are created by the magic of others. Law codes from the late thirteenth century include a ban both on awakening or raising a troll and on having supper with one (*Diplo-*

⁶ All these examples are taken from Ármann Jakobsson (2008), and further cases can be found in the online dictionary of the Arnarnagnæan Commission, *Dictionary of Old Norse Prose* (= ONP online).

matarium Islandicum 1857–1872:2; see Lára Magnúsardóttir 2022). The former stricture obviously refers to a paranormal spirit or possibly one of the undead that is made to walk again by a magic ritual. The second ban would seem to refer to a witch or possibly a heretic or pagan who might live in your region and could both awaken the dead and send its neighbours invitations to supper.

The troll curse from *Njáls saga* is among a score of medieval Icelandic examples of curses that invoke a troll or trolls. There are also two examples in the early thirteenth-century kings' saga *Morkinskinna* ('a troll take you and your cunning' is one instance) and further examples that, at least on the surface, seem comparable in *Kormáks saga*, *Ljósvetninga saga*, *Bandamanna saga*, *Vatnsdæla saga*, *Völsunga saga*, *Örvar-Odds saga* and *Parcevals saga*. A variation of the curse is 'troll togi tungu úr höfði þér' (a troll pulls the tongue from your head), which appears in *Þorsteins þáttr stangarhöggs* although it is never used as a direct curse.⁷ In none of these invocations is it apparent what sort of trolls are meant to come and take the cursed person (demi-gods, ghosts, witches) or pull the tongue out of their head. In fact, such a statement could refer to any paranormal entity.

So which of the trolls might Hallgerðr be referring to in her curse? The author of *Njáls saga* is famously economical with words, and one result is that Hallgerðr does not expand on the signification of her words nor inform Gunnarr or the saga audience which trolls she means. It would seem obvious, nevertheless, that these trolls are fiendish and demonic beings, who are either imbued with magic powers or have been designed or summoned by someone who possesses said powers. It may not be all that important which hostile beings Hallgerðr is invoking. The audience recognises her hatred and spite and her will to create a disturbance. They only need to know that she is at heart summoning fiendish spirits against Gunnarr's friends. Whatever her powers are, this does not bode well for her enemies or indeed for peace in the region.

Does Hallgerðr actually summon evil spirits with her curse? Much mischief happens after her words are spoken, but those deeds are never attributed directly to the trolls. Nor is it made clear whether the trolls have such powers, even though that seems fairly likely. The reason for the non-appearance of trolls in the feud that arises from Hallgerðr's action is certainly not that there are no trolls in *Njáls saga*.

⁷ Some further examples of this particular variant can be found in the *A Dictionary of Old Norse Prose* (ONP online).

On the contrary, there are plenty. One of the very first characters introduced in the saga is Hallgerðr's maternal uncle Svanr, who lives in the Westfjords and who is a magician. Shortly thereafter he begins to perform a magical ritual to aid Hallgerðr's fugitive servant Þjóstólfr and in this way is able to create actual fog to throw his enemies off Þjóstólfr's scent (*Brennu-Njáls saga* 1954:36–39). The paranormal fog is a good example of what may happen if trolls are summoned. Magicians are among those referred to as trolls in the Sagas of Icelanders; indeed, it could be said that the two main species of medieval Icelandic troll are the witch and the ghost.⁸ Thus we have a foul troll on the prowl from the very beginning of the saga, and the audience knows that trolls are not to be trifled with.

Svanr is dead (and has gone into the mountains) by the time Hallgerðr marries Gunnarr and begins to make mischief in the Rangárvellir region, but it is possibly no coincidence that the niece of a magician should invoke trolls in her curse. If magicians and other trolls are feared, that means that there is reason to fear her as well, since who knows what her powers might be? With her mention of trolls, Hallgerðr is reminding Gunnarr of her habitus as someone with links to the old culture,⁹ someone who a short while ago might actually have summoned a working magician to do her bidding. Such links are important in a story world that is replete with trolls and monsters.

3

Wicked uncle Svanr is far from the only troll of *Njáls saga*. There are also ghosts in *Njáls saga*, one of them Gunnarr of Hlíðarendi himself after his death; this noble and kind man is surprisingly seen as a ghost in his mound (*Brennu-Njáls saga* 1954:192–194). Later in the saga, we may find demonic ravens, chanting valkyries, sinister figures in dreams, a black fire-starting apparition; one character running from battle even has a vision of demons from hell coming to try to drag him down to that accursed place. He manages to invoke the Apostle Peter, and then the demons release him (*Brennu-Njáls saga* 1954:452). There are even more examples of trolls in the saga, but it serves no

⁸ This is discussed at length in Ármann Jakobsson (2017:61–67 and 77–80).

⁹ On the complicated relationship between the netherworld, witchcraft, paganism and the past, see Ármann Jakobsson (2021).

purpose to name them all; this should be enough to ascertain that in *Njáls saga*, fiends and demons walk the earth and have an impact on the narrative. Consequently, one may conclude that it is far from meaningless or harmless to summon the trolls with a curse.

The close interaction of trolls and regular humans is also noteworthy, and it is not only Hallgerðr who has such interactions or is accused of fraternising with the trolls. In another verbal skirmish late in the saga, Skarpheðinn Njálsson, one of Hallgerðr's many enemies from the Rangárvellir region, accuses his antagonist Flosi of having performed a sex act with – presumably being anally penetrated by – the god or elf of Svínafell, a taunt that once uttered precludes all possibility of settlement and peace. While the accusation might be blatantly untrue, and we do not even know if Skarpheðinn means it literally or intends it as an colossal exaggeration, it can nevertheless hardly be denied that Skarpheðinn is conjuring up a vision of a sexual relationship between a man and a demon. If a magnate on Svínafell can be bugged by a troll, then clearly it could be hazardous to summon them in a curse (*Brennu-Njáls saga* 1954:314).¹⁰

Skarpheðinn is not the first, nor indeed the last, *Njáls saga* character to attribute demonic acts to his adversaries; in fact, this could be a trick he picked up from his own enemy, the aforementioned Hallgerðr. The feud between Hlíðarendi and Bergþórshváll reaches its zenith when Hallgerðr indirectly suggests that magic was involved in Skarpheðinn himself growing a beard and that his father is a witch, that is to say, another type of troll. The reason for this was the old man's skilled usage of dung to make the grass grow, and Hallgerðr plays on this by calling his sons, Skarpheðinn and his brothers 'dung-beardlings', thereby associating the symbol of their manhood with faeces in the face. Like most other things I am mentioning here, faeces are also far from innocent in medieval Iceland or medieval Europe, having rather a close connection with the devil himself and hell.¹¹ So the taunt about the dung-beard is not only a humiliation – in the Middle Ages, much like today, the posterior and references to it are often used to humiliate an opponent in various ways – but also an accusa-

¹⁰ The Old Icelandic habit of ridiculing men by referring to them as female livestock or insisting they were 'the passive' partner in a sex act was analysed by Sørensen, (1983).

¹¹ The relationship between faeces and the demonic is discussed, for example, in Ármann Jakobsson (2017:127–131), building on the studies of Davíð Erlingsson (1994).

tion of trollish behaviour. She is implying that the trolls do not even need to take Njáll and his sons since the beards of the sons are clear proof of magic: they are themselves trolls.

Whether Hallgerðr's veiled accusation of witchcraft gained currency in the whole of South Iceland cannot be said, but much later in the saga, Skarpheðinn encounters Skapti Þóroddsson the lawspeaker (or "attorney general" in modern parlance). Skapti immediately asks who this trollish man is, leading Skarpheðinn to react promptly, angrily and cleverly (*Brennu-Njáls saga* 1954:298–99). Why would Skarpheðinn be trollish? Not just because he is a big man – Skapti has already mentioned that – but rather because Skapti sees 'something of the night about him'.¹² Possibly this is because he has heard the dung-beardlings slur, which most definitely exacerbates Skarpheðinn's reaction to the question.

The impression I may have given of what Njáls saga is like is certainly correct: the saga characters hurl accusations of trollish behaviour at each other, and few seem exempt from being linked in this way to the dark place itself. And the presence of trolls is not limited to accusations; they also figure as characters in the saga.

Given the presence of all these trollish accusations and demonic figures in Njáls saga, it seems natural to interpret Hallgerðr's curse as rather more than mere words. Indeed, Gunnarr's courageous indifference to her response seems ill-advised, given how trolls walk the earth in this saga. Some of these paranormal others may appear to people and frighten them and, in some cases, harm them. People are accused of interaction, sexual and otherwise, with these trolls, as well as of other foul and magical activities, and this leads to battle and bloodshed, precisely because the characters of the saga take these accusations seriously. They are living in a storyworld that contains trolls, and these trolls are dangerous to both one's physical and spiritual health. Therefore, people should take care in invoking and summoning them.

To sum up: When Hallgerðr asks the trolls to take Njáll and his family, the sense of her words is multi-layered and the cultural context complex. Hallgerðr is certainly expressing her anger and venting her feelings, making threats and ensuring that the feud will continue. That she does this by mentioning trolls is all the more threatening

¹² The complicated portrayal of Skapti in various thirteenth-, fourteenth- and fifteenth-century sagas and how the sagas in general treat traditional or historical figures is discussed in Ármann Jakobsson (2014).

since this is a narrative replete with trolls and accusations of trollish behaviour – a saga that indeed not only takes place in the Rangárvellir region of Iceland but concerns the much bigger struggle between heaven and hell, a story of heroes and villains, angels and demons.

4

Interestingly, Hallgerðr is not the last person in *Njáls saga*, nor indeed the last wife, to invoke the trolls in a curse. Close to the end of the saga, we meet her counterpart, the noble Valgerðr, who is related to Gunnarr of Hlíðarendi. Clearly a good woman, she has made an unfortunate marriage to a braggart and mountebank called Björn, whom Kári Sölmundarson – Njáll's son-in-law and his and his sons' avenger – visits during his lengthy campaign of revenge. Kári mentions the possibility that Björn could be his sidekick in the latter part of the campaign, and the latter is swift to solicit the job with a barrage of self-advertisement. This angers his wife, who says, "Troll hafi þitt skrum ok hól" (The troll take thy boasting and bragging) (*Brennu-Njáls saga* 1954:425).

In this instance too, the invocation clearly has a cathartic function. Valgerðr is long tired of her husband's empty bravado, and it is her anger that releases the troll into her parlance, but of course she also wishes to warn Kári against Björn, who is clearly not as brave as he professes to be. The clever Kári has already realised this, and he manages to find good use for Björn, who in the end acquits himself better than expected and certainly better than his long-suffering wife expected. Hence, when they return and Valgerðr icily asks how Björn performed, Kári gives him a glowing report which leads to husband and wife making up in the end.

The trolls did not really take Björn's boasting and bragging. A swankpot and a rodomont he remains, and yet in spite of all his puffing and showing off, he is also a man of good faith who stays true to Kári. For this he is rewarded by Kári in multiple ways, most importantly by the praise that puts him back into the good graces of his wife. Unlike Hallgerðr, who summoned the trolls to take Njáll and his family, Valgerðr's frustration was with Björn's behaviour rather than with the man himself. She in the end gives him a chance, and they are reconciled.

While the presence of the two troll curses, the two husbands and

the two aristocratic ladies with somewhat similar names in the same saga could simply be a coincidence, it is tempting to see these two scenes as mirroring each other. In the former case, the curse is fuelled by anger and frustration that is never quenched or satisfied; in the latter case, there is ultimately reconciliation and harmony. There is also the difference that lies in Hallgerðr's having an actual relationship with trolls whereas Valgerðr seemingly has no such connections.

Nevertheless, Björn seems to take the threat more seriously than Gunnarr. In spite of all his braggadocio, Björn is clearly a somewhat henpecked husband, scared of his wife, eager to please her, and he even pleads with Kári to give him a good testimonial. Gunnarr, on the other hand, ignores his wife, and this leads to no good (*Brennu-Njáls saga* 1954:436).

My childhood worries that cursing is potentially dangerous turn out not to be totally unfounded. Swearing is far from meaningless. It reflects the world view of the people involved and the culture the words are uttered in. The culture depicted in Njáls saga is one where the paranormal has a large presence and great significance. Thus, invoking trolls is threatening and sometimes indicative of much wickedness to follow. The troll, once summoned, may not actually appear on the scene, and yet evil spirits hover over the events, infusing them with a scope far beyond the regional feud taking place.

References

- Ármann Jakobsson. 2008. The Trollish Acts of Þorgrímr the Witch: The Meanings of Troll and Ergi in Medieval Iceland. *Saga-Book* 32:39–68.
- Ármann Jakobsson. 2013. The Taxonomy of the Non-Existent: Some Medieval Icelandic Concepts of the Paranormal. *Fabula* 54:199–213.
- Ármann Jakobsson. 2014. Tradition and the Individual Talent: The 'Historical Figure' in the Medieval Sagas, a Case Study. *Viator* 45.3:101–124.
- Ármann Jakobsson. 2017. *The Troll Inside You: Paranormal Activity in the Medieval North*. Punctum Books.
- Ármann Jakobsson. 2018. Remnants of Indigenous Beliefs in the Other World in Saga Literature. In: Margaret Clunies Ross (ed.). *Pre-Christian Religions of the North, Research and Reception*, Volume I: *From the Middle Ages to c. 1830*, pp. 127–136. Turnhout: Brepols.
- Ármann Jakobsson. 2021. The Magical Past: The Term *Forneskja* and the Christianization of Iceland in 13th and 14th Century Historical Writing. *Filologia Germanica* 13, special issue: *Magia e testi nelle tradizioni germaniche medievali*: 1–21.

- Ármann Jakobsson. Forthcoming. Three Knocks and Three Norns: Remnants of the Old Norse Idea of Fate and the World Tree in Modern Folklore. I: Alessia Bauer (ed.). *Festschrift to François-Xavier Dillmann*.
- Brennu-Njáls saga*. 1954. Einar Ólafur Sveinsson (ed.). Reykjavík: Hið íslenska fornritafélag.
- ONP online = *Ordbog over det norrøne prosasprog / A Dictionary of Old Norse Prose*, <http://onp.ku.dk> (accessed January 2023).
- Diplomatarium: Islandicum: Íslensk fornbréfasafn sem hefir inni að halda bréf og gjörninga, dóma og máldaga og aðrar skrár, er snerta Ísland eða íslenska menn. 1857–1972*. Jón Sigurðsson, Jón Þorkelsson, Páll Eggert Ólason, and Björn Þorsteinsson (eds.). 16 vols. Kaupmannahöfn & Reykjavík.
- Davíð Erlingsson. 1994. Frá hrópi til saurs, allur veraldar vegur. *Árbók Hins íslenska fornleifafélags* 91:137–148.
- Dronke, Ursula. 1981. *The Role of Sexual Themes in Njáls saga*. The Dorothea Coke Memorial Lecture in Northern Studies. London: Viking society for Northern Research.
- Einar Ólafur Sveinsson. 1943. *Á Njálsbúð: Bók um mikið listaverk*. Reykjavík.
- Helga Kress. 1979. Manndom og misogyni: Noen refleksjoner omkring kvinnesynet i Njáls saga. *Gardar* 10:35–51.
- Kristján Jóhann Jónsson. 1998. *Lykillinn að Njálu*. Reykjavík: Vaka-Helgafell.
- Lára Magnúsardóttir. 2022. Grið fyrir fordæður. *Andvari* 63:141–168.
- Lönnroth, Lars. 1976. *Njáls Saga: A Critical Introduction*. Berkeley: University of California Press.
- Lönnroth, Lars. 1999. Saga and Jartegn: The Appeal of Mystery in Saga Texts. I: Stig Toftgaard Andersen (ed.). *Die Aktualität der Saga: Festschrift für Hans Schottmann*, pp. 111–123. Berlin: de Gruyter.
- Sørensen, Preben Meulengracht. 1983. *The Unmanly Man: Concepts of Sexual Defamation in Early Northern Society*. Odense: The Viking Collection 1.

Lykilorð

bölv, hjátrú, trúskipti, djöflar

Keywords

cursing, superstition, conversion, demons

Útdráttur

Rætt er um tvö tilvik í Njáls sögu þar sem tröll eru ákölлуð til að greina betur merkingu blótsins, tilgang og hverjir blóta. Eins er rætt um trúskiptin, stöðu hjátrúarinnar og seiglu fornra yfirnáttúrulegra vætta í nýkristnu samfélagi.

Ármann Jakobsson
 prófessor í íslenskum bókmenntum fyrri alda
 Íslensku- og menningardeild Háskóla Íslands
 armannja@hi.is

Ásta Svavarsdóttir

Að blóta á íslensku

1 Inngangur

Blót og blótsyrði í ýmsum málum hafa notið vaxandi athygli fræðimanna á undanförunum árum og áratugum.¹ Fjallað hefur verið um þau frá ýmsum hliðum, einkum frá sálfræði- og taugafræðilegu, málfélagslegu og málnotkunarlegu (pragmatísku) sjónarhorni. Sjónum hefur t.d. verið beint að viðhorfum til blóts og blótsyrða í samfélaginu, að viðbrögðum fólks við blóti annarra og að notkun blótsyrða og hlutverki blóts í tjáskiptum (sjá t.d. Jay og Janschewitz 2008, Menuta og Fjeld 2016, Finkelstein 2018, Stapleton 2010, 2020, Stapleton o.fl. 2022). Einnig hafa fræðimenn skoðað málfræðileg einkenni blótsyrða og borið saman eðli þeirra og einkenni í ólíkum tungumálum, þar á meðal í Norðurlandamálunum (sjá t.d. Menuta og Fjeld 2016, Hoeksema 2018, Fjeld o.fl. 2019, Coats 2021). Blótsyrði eru sótt til ákveðinna merkingarsviða og algengt er að þau tengist trú og trúarlífi, kynlífi og kynfærum, líkamstarfsemi (einkum úrgangsefnum líkamans) og sjúkdómum eða fötlun. Það er mismunandi eftir mál-samfélögum og menningarsvæðum hvers eðlis blótsyrðin eru og Hoeksema (2018:161) bendir t.d. á hvað þrjú germönsk mál í Norður-Evrópu – hollenska, þýska og sænska – eru ólík að þessu leyti.

¹ Þessi grein er byggð á fyrirlestri á málþinginu „Swearing and society/Blótsyrði og samfélag“ sem haldið var í Reykjavík 2.–3. desember 2021. Málþingið var það sjöunda í röðinni á vegum alþjóðlegs hóps fræðimanna (SwiSca) og er tilvist hans til marks um áhuga á þessu rannsóknarsviði. Ég þakka þátttakendunum á málþinginu og Helgu Hilmisdóttur sérstaklega fyrir góðar athugasemdir við erindið. Ritrynum og ritsjórum er líka þakkað fyrir gagnlegar ábendingar.

Erfitt hefur reynst að skilgreina blót og blótsyrði (e. *swearing/swear word*; d. *banden/bandeord*) nákvæmlega og afmarka þau skýrt frá annarri tilfinningahlaðinni málnotkun eins og t.d. skammaryrðum og dónaskap. Anderson og Trudgill (1990:53) tiltaka þrjú atriði sem einkenni blót: að orðið eða orðasambandið vísi til einhvers sem er bannað eða brennimerkt („taboo and/or stigmatized“) í málsamfélaginu; að það skuli ekki túlkað bókstaflega; og að það megi nota til að tjá sterkar tilfinningar eða viðhorf. Benda má á að bann eða brennimerking orða og orðfæris er bæði háð tíma og tíðaranda og viðhorfin geta auk þess verið breytileg milli hópa innan málsamfélagsins. Þá má ætla að notkun orðanna í bókstaflegri merkingu á hverjum tíma geti haft áhrif á afstöðu fólks til þeirra sem blótsyrða. Í íslensku nútímamáli er *helvíti* t.d. mun sjaldnar notað sem tilvísun til vistarveru fordæmdra en sem blótsyrði og hin eiginlega merking hefur væntanlega ekki sama trúarlega þunga í huga flestra málnotenda og áður var. Eigi að síður er orðið í fullu gildi sem blótsyrði. Allan (2018:1) bendir enda á að „what is in fact tabooed is the use of those words and language in certain contexts; in short, the taboo applies to instances of language behaviour“. Blótsyrði eru örlítill hluti orðaforðans í hverju tungumáli, notkun þeirra er almennt frekar formúlukennd og blót og blótsyrði koma fyrst og fremst fyrir í óformlegum samskiptum fólks, sérstaklega í talmáli en einnig í persónulegum skrifum. Algengast er að blót og blótsyrði tjái neikvæðar tilfinningar eins og reiði, þirring, vanmáttarkennd og skömm en það er þó ekki einhlítt því stundum er gripið til blótsyrða til að leggja áherslu á jákvæð viðhorf eins og aðdáun, ánægju, samsömun eins og sjá má af samhengi þeirra, t.d. *djöfulsins snilld!*

Þessum þætti íslenskrar málnotkunar hefur lengst af verið lítil gaumur gefinn þótt umfjöllun um hann hafi aukist á síðari árum. Guðmundur Finnbogason (1927) var, eftir því sem næst verður komist, fyrsti fræðimaðurinn sem fjallaði um íslenskt bölv og ragn. Hann beindi sjónum sínum einkum að blótsyrðunum sjálfum, uppruna þeirra og sögu, og það sama á við um flest síðari skrif um efnið (sjá einkum Halldór Halldórsson 1987, Guðrúnu Kvaran 2001, 2007, Einar Lövdahl Gunnlaugsson 2016, Veturliða Óskarsson 2017) þótt sumir höfundar hafi einnig vikið að notkun blótsyrðanna og textasamhenginu sem þau birtast í. Þá hafa íslensk blótsyrði verið skoðuð í samamburði við blótsyrði í öðrum málum og má þar einkum nefna tvær nýlegar rannsóknir. Önnur þeirra beindist að notkun enska blótsyrðisins *fuck* og tengdra orða sem hafa á síðustu árum og áratugum verið tekin

að láni í mörgum málum, þ. á m. íslensku og öðrum Norðurlandamálum (Fjeld o.fl. 2019). Hin var málfélagsleg rannsókn á notkun blóts- og skammaryrða í færslum norræna málnotenda á samfélagsmiðlinum Twitter og fól einkum í sér samanburð á notkun karla og kvenna á slíkum orðum, bæði í tístum þeirra á móðurmálinu (dönsku, finnsku, íslensku, norsku eða sænsku) og á ensku (Coats 2021).

Í þessari grein er fyrst og fremst leitast við að greina og lýsa helstu einkennum blóts og blótsyrða í íslensku eins og þau birtast í þeim gögnum og heimildum sem stuðst er við. Áhersla er einkum lögð á formgerð blótsyrðanna og þess setningarsamhengis sem þau standa í, meðal annars með tilliti til setningafræðilegs hlutverks þeirra. Athyglinni er ekki síst beint að því hvaða skapandi leiðir málnotendur hafa farið til þess að móta og auka orðfærið á þessu sviði og hvernig setningafræðilegum möguleikum er beitt til þess að hafa áhrif á tjáninguna, meðal annars með því sem kallað hefur verið að tvinna eða hnýta saman blótsyrði. Efnisskipan er þannig að í 2. kafla er gerð stutt grein fyrir efnivið og aðferðum við rannsóknina. Síðan er í 3. kafla fjallað um íslensk blótsyrði, einkum merkingarleg og orðgerðarleg einkenni þeirra, og um leiðir sem farnar hafa verið til að auka blótsyrðaforðann. Í 4. kafla er sjónum beint að setningarlegu hlutverki og setningarlegri stöðu blótsyrða í íslensku og sýnd dæmi um mismunandi setningargerðir þar sem blót er uppistaða eða einkennandi þáttur setninga eða setningarhluta. Í lokakaflanum eru helstu niðurstöður dregnar saman og ræddar.

2 Efniviður og aðferðir

Við undirbúning rannsóknarinnar varð til orðalisti sem á rætur að rekja til fyrri skrifa um íslensk blótsyrði en hann var síðan aukinn eftir því sem ný orð og orðmyndir komu í ljós í rannsókninni. Listanum var ekki ætlað að vera tæmandi heldur var meginmarkmiðið að ná utan um algeng blótsyrði í íslensku svo og orð sem þóttu áhugaverð vegna formlegra einkenna sinna. Notkun orðanna var síðan skoðuð í þeim textaheimildum sem lagðar voru til grundvallar og rannsóknin snerist fyrst og fremst um þau blótsyrði sem þessar heimildir staðfestu að séu notuð í nútímamáli.

Meginheimild rannsóknarinnar var *Mörkuð íslensk málheild (MÍM)*, textasafn með 25 milljónum lesmálsorða úr völdum textum frá fyrsta áratug 21. aldar. Tvær ástæður eru fyrir því að MÍM var valin sem

grundvöllur rannsóknarinnar þótt til séu stærri íslenskar málheildir og textasöfn: Önnur er sú að MÍM er svokölluð „jafnvæg“ málheild sem þýðir að textarnir í henni eru fjölbreyttir og að umfangi og hlutfalli mismunandi textagerða er ætlað að endurspeglar raunveruleikann eftir því sem hægt er. Textarnir eru bæði útgefnir og óútgefnir, formlegir og óformlegir, skáldverk og ýmiss konar nytjatextar og þótt í henni séu aðallega ritaðir textar er þar líka svolítið af talmálsefni sem hefur verið nákvæmlega umritað í texta. Vegna skorts á tiltækum gögnum er þó ljóst að hlutur talmáls er of lítill miðað við vægi þess í daglegri málnotkun. Hin ástæðan er sú að MÍM er nægilega stór til að skila vænu dæmasafni en ekki stærri en svo að hafa má góða yfirsýn yfir leitarniðurstöðurnar. Auk hennar var stuðst við önnur málsöfn, einkum *Ritmálssafn Orðabókar Háskólans* (ROH), vefsafnið *Tímarit.is* sem geymir íslensk blöð og tímarit og sögulegt samtalasafn úr skáldverkum frá miðri 19. öld fram til upphafs 20. aldar.² Í þessi söfn má sækja eldri dæmi um blót og blótsyrði en finna má í MÍM og þau eru einkum höfð til samanburðar við það sem þar er.

Í MÍM eru allar orðmyndir málfræðilega markaðar og lemmaðar, þ.e.a.s. greindar eftir málfræðilegum einkennum (orðflokkur, kyn, tala, fall o.s.frv.) og tengdar við tiltekið uppflettiorð (sjá Sigrúnu Helgadóttur o.fl. 2012). Í vefviðmóti MÍM bjóðast fjölbreyttir og sveigjanlegir leitarmöguleikar. Leitin getur verið misflókin, hún getur bæði miðast við textastrengi og greiningaratriði og bæði má leita að tiltekinni orðmynd og ákveðnu uppflettiorði í öllum sínum myndum. Þá er mögulegt að leita að fleiri en einu orði í einu og einnig að orði eða orðmynd í tilteknu samhengi. Leitin skilar niðurstöðum í formi orðstöðulykils – leitarorðinu ásamt því sem fer næst á undan og eftir því (5–20 orð hvoru megin) – og auðvelt er að keyra niðurstöðurnar út úr vefkerfinu og vinna með þær. Greining á setningarlegum einkennum blótsyrðanna – stöðu þeirra, hlutverki og textasamhengi – byggist fyrst og fremst á dæmum úr MÍM og öll notkunardæmi sem sýnd eru í greininni eru sótt til hennar nema annað sé tekið fram.

² Þetta safn er enn í smíðum á vegum höfundar þessarar greinar og hefur enn ekki verið gert aðgengilegt öðrum. Í því eru samtöl úr leikritum, smásögum og skáldsögum og þetta eru því skálduð samtöl þótt ætla megi að höfundar verkanna reyni þar að líkja eftir orðaskiptum eins og þau tíðkuðust í samtíma þeirra.

3 Blótsyrði í íslensku

3.1 Orðaforði

Gömul íslensk blótsyrði eiga rætur í trúarlegum orðaforða og byggjast fyrst og fremst á fjölmörgum heitum hins vonða og verri staðar í kristinni trú. Þessi orð eru enn uppistaðan í blóti á íslensku ef marka má MÍM. Algengustu blótsyrðin sem þar koma fram eru *helvíti* (673 dæmi), *djöfull* (407), *andskoti* (308) og *fjandi* (258) í einhverri mynd. Fast á hæla þeim fylgja tvö lýsingarorð, *fokking(s)* (200), sem er nýlegt tökuorð úr ensku *fucking*, og *bölvaður* (105). Auk þess eru alls 157 dæmi um *fokk* sem rekja má til enska blótsyrðisins *fuck* en á sér einnig eldri sögu í íslensku (Einar Lövdahl Gunnlaugsson 2016, Veturlíði Óskarsson 2017) og því er hæpið að líta á öll dæmi um það sem blótsyrði eins og síðar verður komið að. Færri dæmi eru um ýmis önnur blótsyrði: ensku tökublótsyrðin *sjitt/shit* (78) og *damn* (18) auk hefðbundnari íslenskra blótsyrða eins og *fjári* (51), *skratti* (22), *ári* (16), *skrambi* (12), *þremill* (6) o.fl. ásamt lýsingarorðunum *bannsettur* (20), *helvískur* (15), *ekksen(s)* (10) og *fökkt* (6). Það síðastnefnda er komið úr ensku *fucked* (sbr. líka áður nefnd *fuck* og *fucking*) og birtist aðallega í óaðlagadri enskri mynd. Uppruni hins ógagnsæja lýsingarorðs *ekksen(s)*, sem dæmi eru um síðan um miðja 19. öld, er óljós. Guðrún Kvaran (2001) hefur stungið upp á því að orðið, sem á sér ýmsar birtingarmyndir (þ. á m. *ekksin(s)*, *ekki sinn/sen*, *ekki-sinn/sen*, sbr. ROH), gæti verið ummyndun úr danska forliðnum *ærke-* 'erki-', sem í eldri dönsku var bæði skeytt framan við niðrandi nafnorð og notað eitt sér sem lýsingarorð, einkum í efsta stigi *ærkeste* 'alversti' (sbr. sögulegu dönsku orðabókina ODS). Guðmundur Finnbogason (1927:58) vildi aftur á móti rekja *ekksen(s)* til orðatiltækisins *fjandinn ekki sinn* sem hann taldi fela í sér afturköllun á nafni hins vonða. Sum gömul blótsyrði sem talin eru í eldri skrifum koma varla eða ekki fyrir í MÍM, t.d. *ólukka* (1), *rækall* (2) og *grefill* (0), svo þau virðast a.m.k. vera fátíð nú á dögum.

Það er áberandi að íslensk blótsyrði einskorðast ennþá að mestu leyti við trúarlegan orðaforða þrátt fyrir að samfélagið sé nú að miklu leyti veraldlegt og áhrif kirkju og kristni mjög takmörkuð miðað við fyrri tíð. Í ROH, sem geymir notkunardæmi úr heimildum allt frá miðri 16. öld, eru raunar sárafá dæmi sem sýna notkun þessara orða sem blótsyrða fyrr en á 19. öld og fyrir þann tíma virðast orðin fyrst og fremst hafa verið notuð í eiginlegri merkingu um djöfulinn,

óvini og helvíti sem kvalastaðinn. Eigi að síður bregður fyrir gömlum dæmum um málnotkun sem líkist síðari tíma blóti eins og sjá má í (1).

- (1) a. jeg skyllða alldre Södafells niotande verða **fiandans strakurinn**. (16. öld)
- b. Hann kallar hana **helvítis hóru**. (17. öld)
- c. en eg get ei afhent það [þ.e.: blaðið] / **andskotans** fyrir **kulda**. (18. öld)

Þess ber að geta að meirihluti dæma í ROH er úr prentuðum heimildum og framan af var megnið af útgefnu efni á Íslandi trúarleg rit. Gömul dæmi af þessu tagi eru þó fyrst og fremst úr veraldlegum textum og þeim fer mjög fjölgandi þegar kemur fram á 19. öld auk þess sem orðtekin rit verða þá miklum mun fjölbreyttari. Dæmafæð um blót og blótsyrði fyrir þann tíma gæti því orsakast af skorti á heimildum fremur en að málnotendur hafi blótað minna fyrir þann tíma. Dæmin í MÍM eru að langmestu leyti úr þrenns konar textum: skáldsögum (samtalssköflum) og bloggi, sem eru síðari tíma textagerðir, og úr tal-máli, sem engar beinar heimildir eru um frá eldra skeiði.

Orð af öðrum sviðum en því trúarlega, t.d. orð um kynlíf, kynfæri og líkamsúrgang, hafa ekki þróast út í blótsyrði í íslensku eins og gerst hefur í mörgum öðrum málum fyrr og síðar. Ensku blótsyrðin *fuck, fucking, fucked* og *shit* eiga rætur á þeim sviðum en þau hafa verið fengin að láni sem blótsyrði og efast má um að þeim fylgi einhver sérstök bannhelgi sem stafi frá merkingu þeirra í ensku. Að svo miklu leyti sem þau eru bannorð í íslensku má frekar ætla að það tengist notkun þeirra sem blótsyrða, sbr. fyrri tilvísun í orð Allan (2018:1) um að bannið (e. *taboo*) beinist að málhegðuninni sjálfri fremur en upprunalegri merkingu orðanna. Hvað orðið *fuck* varðar skiptir líka máli að þar hefur enska blótsyrðið runnið saman við eldra orð, *fokk* ‘lítillfjörlegt starf, gagnslaust dútl, slór; leiðindi, vesen’, eins og sést á því að algengasta mynd þess í íslensku er *fokk* (og lýsingarorðið *fokking*) en sjaldan *fökk* (og *fökking*) eins og búast mætti við miðað við önnur ensk tökuorð með sama stofnsérhljóði, t.d. *pöbb, töff*– og *fökkt* (e. *fucked*) (Veturliði Óskarsson 2017:123–125; sjá einnig grein Veturliða í þessu hefti). Auk þess er nafnorðið *fokk* ekki notað eingöngu sem blótsyrði heldur einnig á þann hátt og í þeirri merkingu sem lengi hefur tíðkast.

Ef að lokum er litið svolítið til hliðar við eiginleg blótsyrði og á annan ljótan munnsöfnuð (e. *bad language*, sbr. Anderson og Trudgill 1990) eins og skammaryrði, uppnefni eða niðrandi ummæli um fólk

Þá kemur í ljós að þar birtast merkingarsvið sem blótsyrði í ýms-um málum eru sótt til. Þar má nefna orð sem vísa til andlegrar eða líkamlegrar fötlunar (þótt nú þyki þau óboðleg til þess), t.d. *fáviti*, *hálfviti*, *aumingi*, *fífl* o.fl. af því tagi, eða orð sem tengjast óæðri líkams-pörtum og/eða líkamlegum úrgangi, t.d. *karlpungur*, *skíthæll*. Orð sem vísa á einhvern hátt til kynlífs eru þó sérstaklega höfð um konur, t.d. *hóra*, *mellutussa* og *kunta*. Í málnotkun eru slík skammaryrði eða niðrandi orð oft tengd blótsyrðum eins og við munum sjá dæmi um í 4. kafla og þess má geta að slík orð voru talin með í norrænni samanburðarrannsókn sem nefnd var í inngangi greinarinnar. Þar komu m.a. fram mörg dæmi um orðin *kúkur*, *hálfviti*, *auli*, *gerpi*, *hóra* og *tík* í Twitter-færslum á íslensku (Coats 2021:41). Því má bæta við að forliðir eins og *skít(a)*- og *drullu*- eru líka algengir í skammaryrðum og til áherslu í lýsingarorðum, t.d. fundust nafnorðin *skítapakki*, *skítmenni*, *skítseyði*, *drullubesefi* og *drullusokkur* um fólk og lýsingarorðin *skít-hræddur*, *skítblankur*, *drullufúll*, *drulluspældur* og *skít-drullusæmilegur* í MÍM.

3.2 Orðgerð og orðmyndun

Íslenski blótsyrðaforðinn er lítill að vöxtum en í tímans rás hafa málnotendur farið ýmsar leiðir til að auka hann. Ný blótsyrði hafa sprottið upp af hljóðfræðilegum tilbrigðum, s.s. *anskoti* og *asskoti* sem eru eðlilegar samlögunarmyndir af *andskoti* en birtast oft sem sérstakar ritmyndir og sú síðarnefnda, myndin *asskoti*, er t.d. sjálfstætt uppflettiorð í *Íslenskri orðabók* (2002), merkt „vægt blótsyrði“ öfugt við orðið *andskoti* sem þar er merkt gróft. Notkun samlögunarmyndanna hefur m.ö.o. fengið það hlutverk að draga úr styrk eða bannhelgi orðsins miðað við grunnorðið. Svipuðu hlutverki gegndi smækkunarviðskeytið í orðum eins og *djöfsi* og *ansi* (af *an(d)skoti*) sem hvorugt virðist notað að ráði sem blótsyrði nú á tímum. Í MÍM reyndust engin dæmi um það fyrrnefnda og það er hvorki talið blótsyrði í *Íslenskri orðabók* (2002) né *Íslenskri nútímamálsorðabók*. Hið síðarnefnda er aftur á móti talið „vægt blótsyrði“ í þeim báðum en dæmin í MÍM benda til þess að í nútímamáli sé það lítið notað sem slíkt og þá eingöngu myndin *ansans*. Önnur mynd orðsins, *ansi*, er að vísu býsna algeng en hún er nú notuð sem almennt atviksorð með lýsingarorðum í merkingunni ‘talsvert, frekar, nokkuð’ en ekki sem blótsyrði.

Önnur leið til að veikla blótsyrði felst í eins konar skammstöfun á fyrri hluta þeirra. Þannig eru orðin *bévaður* og *béaður* leidd af lýsingarorðinu

bölvaður með því að setja saman nafn upphafsstafsins *bé* og síðari hluta orðsins *-(v)aður* og á sama hátt er *bésettur*, sem dæmi er um í ROH, myndað af *bannsettur*. Orðmyndin *défill* hefur verið skýrð á sama hátt, þ.e.a.s. sem upphafsstafur orðsins *djöfull* að viðbættum síðari hluta þess (Guðrún Kvaran 2007), en Halldór Halldórsson (1987 (3)) taldi hins vegar að hún væri sprottin af hljóðbreytingu sem breytti *djö-* í *dje-* með afkringingu, sbr. tvímyndir annarra orða eins og *smjör* og *smér*.

Enn má telja sérstaka orðmyndun sem Halldór Halldórsson (1987 (5)) kallaði samrunaorð eða blendinga og virðist gegna svipuðu hlutverki, þ.e.a.s. að draga úr styrk blótsyrða. Hún felst í því að tveimur samsettum eða afleiddum blótsyrðum er slegið saman. Oftast eru það orð sem hvort um sig er tvö myndön (auk beygingarendingar) og þá er fyrra myndaninu úr öðru þeirra og síðara myndaninu úr hinu slegið saman. Þannig hafa orðið til blótsyrðin *an(d)svíti* (eða *assvíti*) úr orðunum *an(d)skoti/asskoti* og *helvíti*, *déskoti* úr orðunum *défill* (eða nafni fyrsta bókstafsins í *djöfull*) og *andskoti* og *bévíti* úr heiti upphafsþéttstafsins í orðinu *bölvaður* (sbr. orð eins og *bé(v)aður*) og síðari orðhlutanum úr *helvíti*. Einnig má nefna orðið *asskoll* sem er sett saman úr fyrri lið orðsins *asskoti* og ósamsetta orðinu *skoll*. Dæmi um öll þessi orð má finna bæði í MÍM og ROH og þau þeirra sem eru uppflöttiorð í orðabókum eru þar talin væg blótsyrði.³

Ætla má að grunnhlutverk ofangreindra orðmyndunaraðferða, sem eru óvenjulegar og fyrst og fremst einkennandi í blótsyrðum, hafi verið það að mynda einhvers konar feluorð á tímum þegar meiri bannhelgi fólst í því að nefna Satan, púka hans og ríki en nú er. Þannig voru blótsyrðin slitin frá orðunum sem liggja þeim til grundvallar í eiginlegri merkingu þeirra. Um leið eru nýmyndanirnar almennt vægari blótsyrði en grunnorðin og tilvist þeirra stuðlar þannig að ríkari orðaforða og auknum möguleikum á merkingarblæbrigðum á þessu sviði málsins.

Önnur og öllu hefðbundnari orðmyndun eru samsett orð með blótsyrði sem síðari lið, t.d. *mannfjandi*, *hommadjöfull*, *lögguhelvíti*, *drengandskoti*, *kattarfjandi* o.s.frv., orð sem eru sérstök að því leyti

³ Sagnir hafa líka verið leiddar af orðunum *djöfull*, *andskoti*, *fjandi* og e.t.v. fleirum: *djöfla(st)*, *andskota(st)* og *fjanda(st)*. Í ROH eru dæmi um þessar sagnir frá 19. og 20. öld, þar á meðal dæmi sem tengjast blóti, t.d. „Mèr er sama þó þú **andskotir** mèr út, **djöflir** mèr undir allar neðstu hellur helvítis.“ (1900) og „Hafðu helvízka skömm fyrir lesturinn! Þeir eru allir komnir til andskotans. Eg held það sé bezt, að við **fjöndumst** á eptir.“ (1914). Almennt eru sagnirnar þó ekki notaðar sem blótsyrði og í orðabókum eru þær ekki merktar sem slík (þær eru oftast í miðmynd og merkja þá t.d. 'hamast'). Það verður því ekki fjallað frekar um þær hér.

að þau hafa merkingarlegan vinstri haus (sjá t.d. Guðrúnu Kvaran 2005:149) öfugt við þorra samsettra orða í íslensku sem hafa hægri haus, bæði merkingarlega og formlega. Þessi orð eru sjálf notuð sem blótsyrði og svara oftast til blótsyrðasambanda eins og *fjandans maðurinn* eða *andskotans drengurinn*. Blæbrigðin hér skapast af formlegum einkennum fremur en merkingarlegum því ekki verður séð að annað orðalagið sé sterkara eða grófara en hitt. Algengast virðist að slíkar samsetningar vísi til lifandi vera ef marka má dæmi sem fundust í MÍM en ekki þó eingöngu því þar eru t.d. líka dæmi um orðin *strætódjöfull*, *bronkítisfjandi* og *bananahelvíti*.

Loks er orðaforðinn aukinn með því að taka blótsyrði að láni úr öðrum málum, eins og sést á því að dæmi um nýleg tökuorð úr ensku eru býsna algeng í gögnunum. Þeim fylgir ekki sama bannhelgi í íslensku og í upprunamálinu, nema þá sem blótsyrðum, en erfitt er að meta styrk þeirra í íslensku í samanburði við önnur blótsyrði.

3.3 Orðmyndir og orðflokkar

Langflest íslensk blótsyrði eru fallorð, annaðhvort nafnorð eða lýsingarorð, og beygjast sem slík. Nafnorðin eru ýmist með eða án ákveðins greinis þegar þau eru notuð sem blótsyrði. Þau hafa þó ekki alltaf dæmigerða stöðu eða hlutverk nafnorða þegar þau eru notuð sem blótsyrði og í sumum tilvikum má segja að tiltekna orðmyndir hafi fengið sjálfstæða stöðu með endurtúlkun á setningarlegu hlutverki þeirra (sjá nánar í 4. kafla). Það er t.d. eðlilegra að líta á orðmyndina *helvíti* í setningunni *Þetta var helvíti góð bíómynd!* sem atviksorð en nafnorð þótt hún sé nafnorð í öðru samhengi – og ævinlega þegar orðið er notað í eiginlegri merkingu.

Þótt flestar myndir blótsyrðanna falli inn í beygingarmunstur viðkomandi nafnorða eru dæmi um orðmyndir sem ekki eiga sér neinn stað í þeim, t.d. myndirnar *djöfulli*, *djöfulann*, *helvítans* og *helvítins*. Þeim bregður öllum fyrir í MÍM þótt dæmin séu ekki mörg, flest um *djöfulli* (14), en dæmi má einnig finna í öðrum heimildum, bæði í ROH og á vefnum *Tímarit.is*. Slíkar orðmyndir koma einkum fyrir þar sem ekki er um dæmigerða nafnorðsstöðu að ræða og ætla má að þær beri vott um að tengslin milli blótsyrðanna og samsvarandi nafnorða í eiginlegri merkingu hafi veikst. Oft hefur orðmyndin hlutverk atviksorðs eins og sést í dæmunum í (2). Það fyrra er úr bloggtexta í MÍM en það síðara úr blaðatexta frá 1950 af *Tímarit.is*.

- (2) a. Þetta líf. Allt svo **djöfulli** flókið.
 b. séníalskur neisti getur skyndilega orðið að **helvítans** miklu báli.

Í lokin skulu nefndar orðmyndirnar *djöf* og *djöfs* sem nokkur dæmi eru um í MÍM. Þetta eru stýfðar myndir af orðinu *djöfull*, sú síðarnefnda trúlega af eignarfallsmyndinni *djöfuls* eins og sést af samhenginu: *djöfs bömmur*. Halldór Halldórsson (1987 (4)) nefnir áþekka mynd, *déls*, sem hann telur styttingu á eignarfalli af ókringdu myndinni *défls* (sjá líka ROH undir *déls* og *déll*).

4 Setningarhlutverk og setningagerð

4.1 Inngangur

Flest blótsyrði eru upphaflega fallorð eins og áður segir. Ef til vill væri þó réttara að segja að þau séu leidd af tilteknum fallorðum því skynsamlegt gæti verið að greina á milli orðanna í eiginlegri merkingu sem skírskotar beint til tiltekens fyrirbæris eða hugmyndar og samsvarandi blótsyrða sem ekki hafa skýra merkingartilvísun heldur eru notuð til að tjá tilfinningar eða viðbrögð við innra eða ytra áreiti. Þótt einstöku myndir nafnorðsblótsyrðanna falli ekki inn í hefðbundið beygingarmunstur eins og rakið var í 3.3 þá svara langflestar myndir þeirra til tiltekinna beygingarmynda samsvarandi orða. Hitt er annað mál að orðmyndirnar hafa ekki alltaf sambærilega stöðu og hlutverk í setningum og samsvarandi beygingarmynd af almennu nafnorði. Fjallað verður um slík tilvik og annað sem varðar setningarlegt samhengi blótsyrða í þessum kafla.

Sagnir sem hafðar eru um blót og blótsyrði í íslensku, þ.e.a.s. til þess að lýsa athæfinu sem slík málnotkun felur í sér, eru einkum tvær – að *blóta* og að *bölva*. Þær geta báðar verið áhrifslausar og vísa þá til athæfisins almennt án þess að það beinist að einhverjum eða einhverju sem tiltekið er í segðinni. Þær eru einnig notaðar sem áhrifssagnir og taka þá með sér andlag í þágufalli: *blóta/bölva* einhverjum eða einhverju sem þá er oftast vísað til í kjarna blótsyrðaliðarins og blótsyrðin koma fremur fram sem ákvæðisorð með honum.⁴ Hér á eftir

⁴ Sögnin *blóta* getur vissulega einnig tekið með sér þolfallsandlag en þá er merkingin önnur, þ.e. 'dýrka, tilbiðja (heiðið goðmagn)', og tengist ekki blóti og blótsyrðum í þeim skilningi sem hér er fjallað um.

verða fyrst skoðuð dæmi þar sem blótsyrði myndar kjarna setningarliðarins sem það stendur í; þau dæmi mætti segja að sýndu það að bölvva. Síðan verður fjallað um dæmi þar sem blótsyrðin standa sem ákvæðisorð með kjarnaorði sem er sjálft ekki endilega blótsyrði – en aftur á móti gjarnan skammaryrði eða niðrandi tilvísun til þess sem er blótað – og liðurinn endurspeglar það að bölvva einhverjum eða einhverju. Samhliða verður hugað að stöðu og setningafræðilegu hlutverki blótsyrðanna, bæði innan setningarliða og í víðara setningarsamhengi. Sérstakur gaumur verður gefinn að því sem kallað er að tvinna eða hnýta saman blótsyrði eða að krossbölvva, fyrirbæri sem er algengt þegar blótað er á íslensku.⁵ Þar verður hugað að setningarlegri hegðun blótsyrðanna, innbyrðis tengslum þeirra og afstöðu og hvernig þau raðast upp innan setningarliða. Ekki er gerð tilraun til að gefa tæmandi mynd af notkun blótsyrða eins og þau birtast í gögnunum heldur er fyrst og fremst leitast við að fanga nokkur áberandi setningarleg einkenni blóts og blótsyrða í íslensku.

4.2 Blótsyrði sem kjarni setningarliða

Nafnorð með eða án greinis – og þar með flest blótsyrði – geta myndað nafnliði ein og sér eða með einu eða fleiri ákvæðisorðum. Í blóti eru slíkir nafnliðir algengir sem upphrópanir og standa þá sjálfstæðir sem eins konar setningarígildi. Fari eitthvað á undan og/eða eftir slíkum liðum er það sem stendur utan blótsyrðaliðarins án beinnar tengingar við hann. Í (3) eru sýnd ýmis dæmi um slíkar upphrópanir (blótsyrðaliðirnir feitletraðir).

- (3) a. Gaaaaah!!! Ég svaf yfir mig. **Andskoti, djöfull og dauði.**
 b. „**Fjandinn!**“ segir skipstjórinn og stekkur á fætur.
 c. „**Andskotans!**“ Siggi Hönnu sparkaði reiðilega í stein á hlöðugólfinu.
 d. og þá sagði hún „**Helvítis!**“ og fór að afgreiða næsta bíl.
 e. **Djöf ...** við sváfum aftur yfir okkur!
 f. **andskoti**, hvað hún er erfið kvikmyndagetraunin í dag.
 g. „**Djöfullinn sjálfur!** Á ég að vita um hvað þetta snýst?“

⁵ Hér verður ekki fullyrt um það hvort slík samtíðing blótsyrða tíðkist víðar en í íslensku. Í umræðum á málþinginu nefndi Ruth Vadtved Fjeld, sem rannsakað hefur og skrifað um blótsyrði í norsku og fleiri málum, að sama fyrirbæri væri þekkt í Norður-Noregi og bendir sú athugasemd til þess að það sé a.m.k. ekki einkennandi fyrir blót á norsku almennt.

- h. „Nú, **hver andskotinn**, ég þekkti þig ekki“ sagði Smári.
- i. „**Djöfull** maður, þetta fer alveg með mig.“
- j. „Ja, **hver fjandinn**, kona, það er rétt hjá þér, ég er 86 ára gamall.“
- k. Hey ... **hvor skrambinn!!** Ég ætlaði að vera geigt snéðug.
- l. „**Premillinn sjálfur**“, sagði Hallkell ergilega.
- m. „**Fokk**. Þetta var alveg glatað.“
- n. **Shit**, hvað það væri mikil snilld!
- o. **sjitt** maður ég var búinn að skrifa geðveikan pistil [...] þegar ég ýtti á einhvern hnapp sem eyddi öllu út.

Í öllum dæmunum í (3) kemur blótið fram í beinni ræðu, annaðhvort í tilsvári – raunverulegu eða skálduðu (flestar dæmin hér eru úr skáldsögum) – eða persónulegum texta sem skrifaður er í eigin nafni (í þessu tilviki bloggtextum). Yfirleitt stendur blótsyrðið eða blótsyrðaliðurinn sjálfstætt í upphafi segðarinnar, langoftast í nefnifalli. Í (3c–d) eru þó eignarfallsmyndirnar *andskotans* og *helvítis* án þess að neinn fallvaldur sé nærri.⁶ Eignarfallsmyndir blótsyrða – og reyndar fleiri myndir – koma oft fyrir í óvenjulegri stöðu í setningum og það gæti bent til vaxandi aðskilnaðar milli blótsyrðanna í margvíslegum myndum og samsvarandi nafnorða í eiginlegri merkingu (sjá nánar í 4.3). Blótsyrðið er þarna eins konar upphrópun, án beinna setningafræðilegra tengsla við það sem fer á undan eða eftir, en í sumum dæmum er þó ákvæðisorð með blótsyrðinu sem myndar setningarlið með því, *hver/hvor* í (3h, j og k) og *sjálfur* í (3g og l). Óákveðin fornöfn, eins og þau sem birtast í þessum dæmum, eru algeng í slíkum blótsyrðaliðum. Ávarpsorð getur fylgt upphrópunum af þessu tagi, *maður* í dæmum (3i og o) og *kona* í (3j), en það er ekki hluti af blótinu og einungis laustengt því. Það sama á við um orðræðuagnirnar *nú* í dæmi (3h), *ja* í (3j) og *hey* í (3k) sem koma á undan blótinu og gætu varla staðið annars staðar þótt almennt sé blótsyrðaliðurinn í upphafi segðar.

Nýleg tökublótsyrði úr ensku, t.d. *fokk* og *shit/sjitt* í (3m–o), koma oft fyrir í slíkum segðum. Notkun sumra þeirra, sérstaklega *shit/sjitt* og *damn*, er að mestu leyti bundin við slíkar upphrópanir. Fleiri dæmi eru sýnd í (4).

⁶ Við fyrstu sýn gæti manni dottið í hug að blótsyrðið í (3b, d og l) væri andlag sagnarinnar *segja* en ef svo væri ætti það að vera í þolfalli. Í þessum dæmum er það öllu heldur tilsvárið í heild sem er andlag með sögninni, þ.e.a.s. öll beina ræðan sem afmörkuð er með gæsalöppum. Í þessum tilvikum er það bara eitt orð eða einn nafnliður en í (3h) er tilsvárið t.d. mun lengra.

- (4) a. Ó **sjitt** – það var nú meiri hörmungin!
 b. **Hólí sjitt**, hvað Barcelona er gott lið! (sbr. e. *holy shit*)
 c. En **sjittfokk!** hvað var gaman!
 d. Spiluðu í gær og ég missti af því! **Fokk!**
 e. **Fuck!** Veit ekki neitt ...
 f. **Damn!** Það er ekkert smá hvað þú ert búinn að taka lit, drengur!

Í (4c) hefur tveimur tókublótsyrðum verið slegið saman í eina orðmynd, *sjittfokk*, og tókuorðin standa gjarnan með öðrum orðum úr ensku eins og í (4b) þar sem líklegt er að upphrópunin í heild sé fengin að láni úr ensku. Reyndar er algengt að þessi orð standi í samhengi þar sem kóðavíxl milli íslensku og ensku eru áberandi í textanum.

Lýsingarorð í hópi blótsyrða geta líka staðið ein sér í upphrópunum af þessu tagi eins og sést á dæmunum í (5). Ef segðin er lengri en blótsyrðið eitt stendur það ýmist fremst eða aftast í henni.

- (5) a. „**Bölvaður!**“ segir Jóhann risi og herðir takið á haglabyssunni.
 b. „**Bölvaður** – svíkst undan merkjum.“
 c. Sá skyldi nú ekki sleppa létt frá þessu, heldur deyjja voveiflegum dauða, **helvískur!**

Ávarpsliðir með nafnorðsblótsyrði að viðbættu eignarforanafninu *þinn* (eða *ykkar* ef blótsyrðið er í fleirtölu) eru af svipuðum toga (sjá grein Katrínar Axelsdóttur í þessu hefti). Nokkur slík dæmi úr MÍM með mismunandi blótsyrðum eru sýnd í (6).

- (6) a. „Halló, ert þetta þú, **helvítið þitt?**“
 b. „Ég er ekki dauður ennþá, **helvítið þitt**“, heyrði hann sjálfan sig segja.
 c. „Þetta eru engar hórur, **djöflarnir ykkar**“, kallaði bóndinn, „heldur dætur mínar“.
 d. „Helvítis óþverrar eruð þið, skjótið hrossin, **andskotarnir ykkar!**“
 e. „Og þarna viðurkennirðu, **djöfullinn þinn**“, kallaði síra Björn, „að hafa komist með ólögsmætum hætti yfir Sauðafellið!“

Eins og upphrópanirnar í (3)–(5) eru þessir ávarpsliðir laustengdir því sem kemur á undan eða eftir. Þeir standa yfirleitt í lok segðar en geta líka fleygað lengri segðir sem innskot á mörkum setningarhluta eins

og í (6c og e). Upphrópanirnar í (3)–(5) hafa mjög óljósa tilvísun – þær eru fyrst og fremst tjáning á tilfinningum eins og reiði, vonbrigðum, gleði eða aðdáun eins og lesa má úr textasamhenginu í sumum dæmanna. Ávarpsliðirnir fela líka í sér tilfinningatjáningu, oftast reiði eða fyrirlitningu, en þeir vísa þó augljóslega til þess eða þeirra sem orðunum er beint til.

Nafnliðir með blótsyrði sem kjarna eða höfuðorð koma ekki síður fyrir sem setningarliðir í fullmótuðum setningum þar sem þeir geta verið frumlag, andlag eða hluti forsetningarliðar rétt eins og aðrir nafnliðir. Blótsyrðaliðurinn er þá í viðeigandi falli miðað við stöðu sína í setningunni. Dæmin í (7) sýna blótsyrðaliði í mismunandi setningastöðu.

- (7) a. víxltrompa ([hver fjandinn]_{NF} er að víxltrompa?)
 b. [Hvaða fokk]_{NF} er eiginlega í gangi???
 c. Við vorum að ræða þarna [allan andskotann]_{ræða+PF}.
 d. Ég að fara að gifta mig! Nei, [þann andskota]_{gera+PF} geri ég aldrei.
 e. Um[hvern fjárann]_{um+PF} getur hann svo sem njósnað héra? Fjöllin? Eða sjóinn?
 f. „Að [hverjum andskotanum]_{að+PGF} eruð þið eiginlega að leita?“ spurði Kolbrún.
 g. ég hélt að sjónvarpið myndi springa þannig að ég flýtti mér að slökkva á [helvítinu]_{á+PGF}.
 h. Ég var meðvirkur [djöflinum]_{meðvirkur+PGF}! Helvítis drullu-sokknum!

Þarna eru blótsyrðaliðir í nefnifalli í (7a–b) þar sem liðurinn er frumlag setningarinnar (svarar merkingarlega til spurnarfornafnsins *hvað*) eða í aukafalli sem stýrist af umhverfinu sem orðin standa í. Í (7c–d) eru sagnirnar *ræða* og *gera* fallvaldarnir og stýra báðar þolfalli, í (7e–g) stjórnast fallið af forsetningunum *um* (þolfall), *að* og *á* (þágufall) og í (7h) er það lýsingarorðið *meðvirkur* sem tekur með sér þágufall. Í flestum þessara dæma stendur ákvæðisorð með blótsyrðinu, líkt og í sumum dæmanna í (3), en hér eru það spurnarfornöfnin *hver* og *hvaða*, ábendingarfornafnið *sá* og óákveðnu fornöfnin *allur* og *einhver*. Oft er mjög óljóst til hvers slíkir setningarliðir vísa þótt það skýrist stundum af samhenginu, annaðhvort innan textans eins og í (7d og g) eða af þeim ytri aðstæðum þar sem orðin eru látin falla.

Í spurningum er líka algengt að forsetningarlið með blótsyrði sé skotið inn á eftir spurnarfornafni eins og í (8), bæði til áhersluauka

og til þess að tjá þirring eða óþol, og forsetningarliðir koma líka við sögu í algengum bölbænum á eftir boðhætti af sögninni *fara* eins og dæmin í (9) sýna.

- (8) a. [Hvaðan í **helvítinu**] kemur allt þetta drasl sem er inni hjá mér?
 b. Við [hvern í **fjáranum**] á ég að tala?
 c. [Hvers vegna í **andskotanum**] getum við ekki bara talað um bíómyndir!
- (9) a. **Farðu til helvítis**, mannandskoti!
 b. **Farðu til fjandans**, kolklikkaði fáviti, mér er alveg sama.

Orðasambönd með sögninni *fara* (eða öðrum hreyfingarsögnum) og eftirfarandi forsetningarlið með *til* og blótsyrði einskorðast ekki við slíkar bölbænir í boðhætti heldur eru þau einnig algeng í víðara setningasamhengi eins og í (10), stundum að viðbættri sögninni *vera: vera að fara til andskotans/helvítis/fjandans*.

- (10) a. bíóferðin **fór til fjandans** vegna ofáts úff gat ekki hreyft mig.
 b. foreldrarnir aldrei heima og engar fyrirmyndir þetta er allt að **fara til andskotans**.
 c. þessi húmoríska svartsýni: Það er allt að **fara til helvítis** en mikið djöfull er það samt fyndið!
 d. þess vegna er tungumálið að **fara til fjandans** með ungu kynslóðinni það er ekkert hægt að gera í þessu bara.
 e. „Fyrirtækið **stefndi** beina leið **til andskotans** eins og þú ættir að vita best sjálf.“

Orðasambandið *fara + til* + blótsyrði vísar oft til slæms eða versnandi ástands eða þróunar. Eins og beinlínis kemur fram í dæmi (10c) þá endurspeglar það gjarnan svartsýni og tjáir tilfinningar eins og áhyggjur, jafnvel uppgjöf gagnvart því sem um er að ræða. Það er stundum tilgreint í setningunni um hvað er að ræða (t.d. bíóferð í (10a) og tungumálið í (10d)) en sennilega er algengast að frumlagið sé óákveðna fornafnið *allt* eins og í (10b–c) og þá hefur fullyrðingin óljósa tilvísun.

4.3 Blótsyrði sem ákvæðisorð

4.3.1 Ákvæðisorð í nafnliðum

Ákvæðisorð með nafnorðum eru tvenns konar í íslensku. Annars vegar geta þau verið fornöfn, töluorð og/eða lýsingarorð sem standa almennt á undan höfuðorðinu í nafnliðnum og sambeygjast því eins og í (11a). Hins vegar getur ákvæðisorð verið annað nafnorð (eða nafnliður) í eignarfalli, svonefnd eignarfallseinkunn, sem yfirleitt stendur á eftir höfuðorðinu eins og í (11b).⁷ Þá geta báðar gerðir ákvæðisorða komið fram í sama nafnlið eins og sýnt er í (11c). (Höfuðorðið er skáletrað í dæmunum.)

- (11) a. Þessir (áfn.kk.ft.nf.) þrír (to.kk.nf.) stóru (lo.kk.ft.nf.)
strákar (no.kk.ft.nf.)
b. Hús (no.hk.et.nf.) fjölskyldunnar (no.kvk.et.ef.)
c. Stóru (lo.kk.ft.) bræður (no.kk.ft.) stelpunnar (no.kvk.
et.ef.)

Blótsyrði sem eru lýsingarorð standa á undan höfuðorðinu í nafnliðnum, hvort sem það er líka blótsyrði eða ekki. Beygjanlegu orðin *helvískur*, *bölvaður* og *bannsettur* sambeygjast höfuðorðinu eins og sést í dæmunum í (12) en *ekkisens* og *fokking* eru óbeygjanleg (þótt þau geti tekið á sig ólíkar framburðar- og ritmyndir, sbr. 3.1).

- (12) a. hann reynir að ganga um til að hrista af sér [helvískar
hugsanirnar]_{KVK-FT-BF}
b. Ég ætla að skokka í [bölvuðu norðanrokinu]_{HK-ET-BGF} á eftir.
c. það stendur [fokking löggubíll]_{KK-ET-NF} á stæðinu fyrir
neðan gluggann.
d. „Gefðu mér [fokking breik]_{HK-ET-BF}“
e. Til hvers í [fokking andskotanum]_{KK-ET-BGF}?
f. [Bráðsmitandi bannsett magakveisa]_{KVK-ET-NF}. Bara að ég
verði ekki veik á sunnudaginn.
g. „[Bölvaðir ekkisens asnar og fífl, aular og afglappar]_{KK-FT-NF}
...“

⁷ Hér er horft fram hjá fleiri möguleikum, þ.e. eignarfornöfnum, forsetningarliðum og aukasetningum sem standa á eftir höfuðorðinu í nafnlið eins og eignarfallseinkunnir. Slíkir liðir geta komið fyrir með blótsyrðum, sbr. ávarpsliðina í (6), en snerta að öðru leyti ekki blótsyrðin sem slík. Höskuldur Þráinsson (2005:42, 174) notar hugtakið ákvæðisliður einungis um fyrirsetta liði og hann kallar eftirsetta liði, *fulliliði*. (Sjá nánar um innri gerð nafnliða hjá honum.)

- h. Sýnist þér ég vera að koma af brúðarsvítunni á [Hótel
fokking Sögu]_{HK-ET-PGF}?!
- i. Ég verð næsti [doktor **fucking** phil]_{KK-ET-NF} ...

Höfuðorðið í nafnliðunum er með ýmsu móti en kjarninn í (12g) er samsettur nafnliður með fjórum niðrandi orðum sem öll eru algeng þegar einhverjum er blótað og höfuðorðið í (12e) er sjálft blótsyrði. Í tveimur dæmum eru ákvæðisorðin tvö, hliðskipuð og ótengd lýsingarorð, einungis annað þeirra blótsyrði í (12f) en bæði í (12g). Svo fremi að blótsyrðin séu beygjanleg laga þau sig að höfuðorðinu í kyni, tölu og falli og haga sér að öllu leyti eins og hvert annað lýsingarorð. Orðaröðin í síðustu dæmunum er þó athyglisverð því þar klýfur blótsyrðið tvíyrnt nafn eða heiti. Í gögnunum eru nokkur sambærileg dæmi, öll með tökublótsyrðinu *fokking*, og ætla má að þetta séu áhrif frá ensku blóti þótt það sé reyndar ekki dæmalaust í íslensku að lýsingarorð eða nafnorð geti klofið tvíyrnt heiti, t.d. *Jón heitinn*_{LO} /*fíflíð*_{NO} *Jónsson*.

Blótsyrði sem eru nafnorð og standa sem ákvæðisorð með öðrum nafnorðum eru forvitnilegri. Að formi eru þau oftast í eignarfalli en haga sér að ýmsu leyti öðru vísi en venjulegar eignarfallseinkunnir eins og hér verður rakið og sýnd dæmi um. Í fyrsta lagi standa þau á undan höfuðorðinu öfugt við það sem eignarfallseinkunnir gera almennt, sbr. (11b–c). Þessi munur er sýndur í (13) þar sem sömu nafnorð eru í báðum, höfuðorðið *bústaður* ásamt eignarfallsmyndinni *djöfulsins*, en röð þeirra er mismunandi.

- (13) a. *Bústaður*_{NO-NF} *djöfulsins*_{NO-EF}
 b. *Djöfulsins*_{NO-EF} *bústaður*_{NO-NF}

Eðlilegt er að túlka (13a) þannig að þar vísi eignarfallseinkunnin bókstaflega til hins vonda sjálfs og bústaðurinn væri þá helvíti. Þótt ekki sé útilokað að venjuleg eignarfallseinkunn fari á undan höfuðorðinu, einkum ef sérstök áhersla er á henni (sbr. Höskuld Þráinsson 2005:42), liggur aftur á móti beinast við að líta á *djöfulsins* í (13b) sem blótsyrði því þau standa yfirleitt á undan höfuðorðinu. Nafnliðurinn myndi þá vísa til ótilgreinds (sumar)bústaðar sem mælandi er af einhverjum ástæðum ósáttur við og tjáir óánægju sína með því að bölvva honum. Í (14) eru dæmi um blótsyrðaliði af þessu tagi úr MÍM (blótsyrðið feitiletrað og höfuðorðið skáletrað).

- (14) a. „Þetta er nú [meiri **fjandans**_{NO-EF} *vitleysan*_{NO-NF}]“, hugsaði konan.

- b. [Djöfuls_{NO-EF} óheppni_{NO-NF}] var þetta allt saman.
 c. Af hverju er aldrei að marka [þessa fjandans_{NO-EF} veður-spá_{NO-EF}]?
 d. [Fjárans_{NO-EF} hornleikarinn_{NO-NF}]! Kann hann ekki að telja?
 e. Það var nú [meiri djöfulsins_{NO-EF} hávaðinn_{NO-NF}] þar.
 f. „Ég hata [þennan helvítis_{NO-EF} aumingja_{NO-EF}] sem gerði þetta.“
 g. [Andskotans_{NO-EF} djöfull_{NO-NF}]. Ég er alltof reiður.

Eins og sést í (14a–e) getur blótsyrðið staðið með nánast hvaða höfuðorði sem er og það vísar til einhvers sem angrar fólk eða fer í taugararnar á því; í (14f) er höfuðorðið algengt skammaryrði um fólk og í (14g) er það sjálft blótsyrði. Í dæmunum hefur blótsyrðið stöðu sem er dæmigerð fyrir lýsingarorð þrátt fyrir að það hafi formleg einkenni eignarfallseinkunnar og það eru vísbendingar um að slíkar orðmyndir hafi verið endurtúlkaðar sem lýsingarorð.

Í fyrsta lagi má benda á það að tvær eignarfallseinkunnir geta almennt ekki staðið saman í nafnlið nema þær séu tengdar með samtengingu eins og sýnt er í (15a–b) en aftur á móti er samtenging ekki nauðsynleg á milli lýsingarorða sem eru ákvæðisorð með sama höfuðorði eins og sýnt er í (15c–d).

- (15) a. *Mamma* stelpunnar_{NO-EF} og stráksins_{NO-EF}
 b. **Mamma* stelpunnar_{NO-EF'} stráksins_{NO-EF}
 c. Stór_{LO'} ljóshærð_{LO} stelpa
 d. Stór_{LO'} sterk_{LO'} ljóshærð_{LO'} bláeyg_{LO} stelpa

Öfugt við venjulegar eignarfallseinkunnir geta blótsyrði í eignarfalli staðið fleiri saman án tengingar á undan höfuðorði í nafnlið eins og dæmin í (16) sýna. Þeim svipar því til lýsingarorða að þessu leyti.

- (16) a. Það var [helvítis_{EF} djöfulsins_{EF} snilld_{NO-NF}].
 b. [Djöfulsins_{EF} fíflíð_{NO-NF}]. [Helvítis_{EF'} djöfulsins_{EF} fíflíð_{NO-NF}].

Í (16b) er hert á blótinu með útvíkkun liðarins, þ.e.a.s. með því að endurtaka hann og bæta um leið við nýju blótsyrði án samtengingar á milli þeirra.

Í öðru lagi geta eignarfallsmyndir blótsyrða og lýsingarorð staðið hlið við hlið án tengingar á undan höfuðorðinu eins og sjá má af dæmunum í (17). Málnotendur virðast því fara með eignarfall blótsyrða og lýsingarorð sem hliðstæðar setningafræðilegar einingar

og það bendir til þess að eignarfallsmyndirnar hafi verið endurtúlk-
aðar sem lýsingarorð.

- (17) a. [**Helvítis**_{EF} **bölvuð**_{LO} *bullan*_{NO-NF}]!
 b. ég sagði [mikill_{LO} **djöfulsins**_{EF} **andskotans**_{EF} óþefur_{NO-NF}] er af þér.
 c. Þá getur verið hressandi að segja: „[Hvurslags **andskotans**_{EF} **bölvuð**_{LO} *vitleysa*_{NO-NF}] er þetta?“

Lýsingarorðin í (17) sem þannig eru hliðskipuð eignarfallsmyndum blótsyrða eru ýmist almenns eðlis eins og *mikill* eða sjálf blótsyrði eins og *bölvuður*. Auk þess virðist röð orðanna yfirleitt ekki skipta máli, t.d. gæti *Bölvuð helvítis bullan* verið fullkomlega eðlileg orðaröð í (17a). Röð lýsingarorða í sömu stöðu er sömuleiðis frekar frjáls, t.d. mætti breyta röðinni í (15c) í *Stór, bláeyg, ljóshærð, sterk stelpa*. Aftur á móti gengur illa að færa venjulega eignarfallseinkunn fram fyrir höfuðorð með lýsingarorðsákvæði og hún gæti alls ekki staðið á milli þeirra (sbr. (11c): ??*Stelpunnar stóru bræður*; **Stóru stelpunnar bræður*).

Endurkvæmni af því tagi sem birtist í (17), þ.e.a.s. möguleikinn á að bæta við nýjum og nýjum blótsyrðum á undan höfuðorðinu, hvort sem þau eru lýsingarorð eða upprunalegar eignarfallsmyndir nafnorða, gefur málnotendum kost á sveigjanleika og auknum blæbrigðum í blóti. Þetta er það sem kallað hefur verið að tvinna⁸ (eða hnýta) saman blótsyrði á íslensku og felur í sér klifun eða endurtekningu, annaðhvort með mismunandi blótsyrðum eða endurtekningu sama orðs eins og dæmin í (18) sýna.

- (18) a. „[**Andskotans**_{EF} **djöfulsins**_{EF} *djöfull*_{NO-NF}]“ tautaði ég.
 b. [**Helvítis**_{EF} **andskotans**_{EF} **djöfulsins**_{EF} *djöfull*_{NO-NF}].
 c. [**Djöfuls**_{EF} **andskotans**_{EF} *strætódjöfull*_{NO-NF}]!!!!
 d. „[**Helvítis**_{EF} **andskotans**_{EF} heitasta_{LO} *helvíti*_{NO-NF}]!“ tautar Rúnar og dæsir.
 e. „Hvert í [**andskotans**_{EF} heitasta_{LO} *helvíti*_{NO-PGF}]!“ tautar Guðmundur [...] rauður í framan og svo æstur að hendurnar skjálfa.
 f. að ég geti ekki skrifað þessa ritgerð. [**Helvítis**_{EF} **djöfulsins**_{EF} **helvítis**_{EF} **djöfulsins**_{EF} *helvítis*_{EF} **FOKK**_{NO-NF}].

⁸ Sögnin *tvinna* í þessu samhengi einskorðast ekki við tvö blótsyrði eins og eftirfarandi dæmi í ROH sýnir: „Aldrei sá hann okkur börnin svo, að hann ekki tvinnaði saman öll blótsyrði, sem hann kunní í íslenzku.“ (Guðrún Borgfjörð 1947:29).

- g. „[*Helvítis*_{EF'} *djöfulsins*_{EF'} *andskotans*_{EF'} **FJANDANS**_{EF} **DJÖFULSINS**_{EF} **DJÖFULL**_{NO-NE}]!“ Í bræði sinni rekur Sæli skrufjárníð eins og hníf ofan í lokið á kassanum.
- h. [**Andskotans**_{EF} *helvítins*_{EF?} *djöfulsins*_{EF} *fokk*_{NO-NE}].

Þarna er sama blótsyrðið endurtekið allt að þrisvar sinnum, í sumum tilvikum bæði sem ákvæðisorð og höfuðorð í blótsyrðalið, sbr. (18a, b, d og f). Það eru reyndar einungis algengustu blótsyrðin í gögnunum, *djöfull* og *helvíti*, sem gegna þannig tvennis konar hlutverki í nafnliðum og það fyrrnefnda kemur líka fyrir í samsettu höfuðorði í (18c), *strætódjöfull*. Auk þeirra kemur einungis *fokk* fyrir sem höfuðorð í gögnunum en ekki önnur tiltölulega algeng blótsyrði eins og *andskoti*, *fjandi* og *fjári* þótt það þýði ekki að þau geti ekki verið í þessari stöðu. Myndin *helvítins* í (18h) er áhugaverð. Þótt það sé ekki ómögulegt að hún sé misritun fyrir *helvítis* gæti þarna verið um að ræða áhrif frá *djöfulsins* og jafnvel veikbeygðum blótsyrðum sem enda á *-ans* í sambærilegum myndum. Þau eru enn skýrari í myndinni *helvítans* sem líka má finna dæmi um. Guðmundur Finnbogason (1927:53) nefnir reyndar *helvítinn* meðal blótsyrða án frekari umfjöllunar.

Hefðbundin íslensk blótsyrði eru ýmist notuð með eða án ákveðins greinis eins og sjá má í dæmunum hér á undan en á heildina litið eru óákveðnar myndir nokkru algengari en ákveðnar í MÍM. Þegar betur er að gáð kemur hins vegar í ljós að það fer bæði eftir því hvert orðið er og eftir stöðu þess og hlutverki í setningum hvort það er fremur notað með eða án greinis. Halldór Halldórsson (1987 (4)) benti á að þegar veikbeygð blótsyrði stæðu sem ákvæðisorð í eignarfalli væru þau alltaf með greini (t.d. *andskotans*) og dæmin úr MÍM staðfesta það – það eru alls 275 slík dæmi um veikbeygð blótsyrði í gögnunum, öll með greini. Eignarfallsmyndir af sterkbeygðum blótsyrðum eru aftur á móti ýmist með eða án greinis en orðin eru innbyrðis ólík. Óákveðna myndin *helvítis* er allsráðandi en *djöfuls* og *djöfulsins* eru báðar notaðar þótt sú síðarnefnda sé mun algengari (um 72% dæma um eignarfall). Blótsyrðið *þremill* kemur bara einu sinni fyrir í eignarfalli og þá með greini (*þremilsins holhljóð*).

4.3.2 Ákvæðisorð með lýsingarorðum og atviksorðum

Alengt er að blótsyrði séu ákvæðisorð með lýsingarorðum eða atviksorðum eins og sýnt er í (19) og (20). Þarna hafa þau því stöðu atviksorðs.

- (19) a. Hann er svo **fjandi** erfiður_{LO} í sambúð!!
 b. ég er eiginlega bölvaður gallagripur, en þó [...] **skratti** dugleg_{LO} og strangheiðarleg.
 c. „Hún er svo **skrambi** úrræðagóð_{LO} hún Steingerður.“
 d. „Oft eru dauð hjón lík“ gamall en svo **djöfulli** myndinn_{LO}!
 e. Tónleikarnir eru að verða **helvíti** cool_{LO} núna.
 f. „... það nennir enginn að blúsa að eilífu ... það er bara alltof **fokking** boring_{LO}!“
 g. franskarnar voru [...] steiktar upp úr glænýrri feiti eða eldgamalli ... either way voru **damn** good_{LO}!
 h. Ég er svo **andskoti djöfulli fjandans fjári ári helvítis fokkings** pirruð_{LO} út í hálfvitaganginn í sjálfri mér!!!!!!
- (20) a. ... ef mér liði ekki svona **andskoti** illa_{AO}.
 b. klappaði þeim á öxlina og sagði þeim hvað þeir litu **fjandi** vel_{AO} út.
 c. við erum búnar að bíða nógu **helvíti** lengi_{AO}.
 d. ... og við skemmtum okkur bara svona **helvíti** vel_{AO}.
 e. Ég held nú **fokking** síður_{AO}!
 f. Ég stökk of seint. Alltof **fokking** seint_{AO}.
 g. Nettengingin mín á stuðgördunum er **fokkings** ekki_{AO} að virka.

Mynd blótsyrðanna er með ýmsu móti. Í (19h) eru eignarfallsmyndir eins og þær sem standa með nafnorðum (sjá 4.3.1), *fjandans* og *helvítis*, en auk þess tökuorðin *fokking(s)* og *damn* sem líka eru kunnugleg úr öðru samhengi. Í flestum dæmanna eru aftur á móti orðmyndir samhljóða nefnifalli samsvarandi nafnorða: *fjandi* í (19a) og (20b), *skratti* í (19b), *andskoti* í (19h) og (20a), *fjári* og *ári* í (19h) og *helvíti* í (19e) og (20c–d). Þar sem þetta er ekki eðlileg staða fyrir nafnorð í nefnifalli verður að líta svo á að þessar myndir hafi í blóti verið endurtúlkaðar sem atviksorð líkt og eignarfallsmyndir þessara orða þegar þær standa sem ákvæðisorð, annaðhvort sem lýsingarorð (sjá 4.3.1) eða sem atviksorð eins og hér. Loks kemur þarna fyrir myndin *djöfulli* í (19d og h). Hún er ekki venjuleg beygingarmynd af *djöfull* heldur sérstök atviksorðsmynd (eða sérstakt atviksorð). Ekki er ólíklegt að *i-ið* sé tilkomið vegna áhrifa frá orðmyndum eins og *helvíti* og *fjári* sem eru algengustu myndir blótsyrða í stöðu atviksorðs.

Þessar myndir allar standa stundum í upphafi setningar á undan sögn, oftast sögninni að *vera*. Slík dæmi eru sýnd í (21).

- (21) a. En **andskoti** er ég handlagin_{LO}.
 b. **Djöfulli** er ég léleg_{LO} í þessu.
 c. **fjári** eru þetta annars góðir_{LO} dúettar hjá mér :-)
 d. **Helvíti** er gott_{LO} að sjá ykkur svona hress.
 e. **Djöfull** vona ég innilega_{AO} að íslenska þjóðin verði sam-
 mála mér.
 f. en **fjári** var nú oft erfitt_{LO} að vera þunnur úti á miðju
 Atlantshafinu í stórsjó.

Þarna er eðlilegast að líta svo á að blótsyrðið sé ákvæðisorð með lýsingarorði eða atviksorði sem stendur aftar í setningunni en það hafi verið flutt fremst til frekari áherslu. Hinir eiginlegu blótsyrðaliðir eru þá t.d. *andskoti ... handlagin* í (21a), *djöfulli ... léleg* í (21b), *djöfull ... innilega* í (21e), og *fjári ... erfitt* í (21f) og þá sambærilegir blótsyrðaliðunum í (19) og (20) þótt orðaröðin sé önnur. Tvennt mælir með slíkri greiningu: Annars vegar eru myndir blótsyrðanna í (21) þær sömu og iðulega standa í stöðu atviksorðs, þ.e.a.s. myndir hliðstæðar nefnifallsmyndum nafnorða ásamt myndinni *djöfulli*. Hins vegar bendir röð frumlags og sagnar til þess að þarna hafi liður verið fluttur fremst í setninguna og um leið átt sér stað umröðun á þeim því að þarna fer sögnin á undan frumluginu. Setningarnar í (21d) og (21f) eru frumlagslausar þannig að þar mætti búast við leppnum það í frumlagssetinu ef ekkert annað orð fyllti sætið en það gera *helvíti* og *fjári* miðað við þá greiningu sem hér er haldið fram. Bera má þessar setningar saman við upphrópanirnar í (3) og (4) sem standa líka fremst í segðum (nema orðræðuögn fari á undan) og þar er blótsyrðið (eða blótsyrðaliðurinn) ótengt því sem fer á undan eða eftir. Ef setning fylgir á eftir upphrópuninni er venjulega bein orðaröð í henni, þ.e.a.s. frumlagið stendur þar á undan sögninni.

4.3.3 Ákvæði með öðrum orðum eða setningarliðum

Þeim myndum blótsyrðanna sem koma fram í stöðu atviksorðs, þ.e.a.s. sem ákvæðisorð með lýsingarorðum eða öðrum atviksorðum, bregður líka fyrir í setningum þar sem ekkert slíkt orð er til staðar. Dæmin eru svolítið sitt með hverju móti en krefjast öll annarrar greiningar en dæmin í 4.3.2 þar sem blótsyrðið var greint sem ákvæðisorð með annaðhvort lýsingarorði eða öðru atviksorði. Í gögnunum úr MÍM eru það einkum myndirnar *djöfull* og *djöfulli* sem koma fyrir og eru oftast í upphafi segðar þótt það sé ekki einhlítt eins og dæmin í (22) sýna.

- (22) a. ég alveg bara fann hvað mig langaði_{so} **djöfull** til að hérna til að þjálfa eitthvað.
 b. **djöfulli** skal_{so} ég afsanna_{so} það að ég er antík!
 c. **Djöfull** vildi_{so} ég ala_{so} upp strákinn minn í dag.
 d. **Djöfull** þoli_{so} ég það ekki.
 e. **Djöfull** ætla_{so} ég svo að slappa_{so} af í ilmandi íbúð innan um vel raðaðar bækur og kertaljós í kvöld.
 f. Já, og **djöfull** langar_{so} mig að kenna þessa bók!
 g. **Djöfull** vantar_{so} þessa staði sem Japanir eru með.

Að fyrsta dæminu frátöldu stendur blótsyrðið í upphafi segðarinnar yfirleitt fremst en í (22f) fer þó orðræðuögn og aðaltenging á undan því. Í (22a) er blótsyrðið inni í aukasetningu, næst á eftir sögninni, en í flestum hinna dæmanna er það fremst í aðalsetningu á undan persónubeygðu sögninni og þar á eftir kemur frumlagið. Síðasta setningin, (22g), er frumlagslaus, *vanta* er ópersónuleg sögn og leppurinn *það* kemur ekki fram af því að blótsyrðið er í frumlagssætinu. Gerð flestra þessara setninga er hliðstæð setningunum í (21) og eins og áður segir bendir orðaröðin til þess að blótsyrðið eigi rætur annars staðar í formgerð setningarinnar þótt það standi að jafnaði fremst. Frumlagið í öllum persónulegu setningunum er 1. persóna eintölu og persónubeygða sögnin er ýmist háttarsögn sem felur í sér ásetning eða vilja – *skal* í (21b), *vildi* í (21c) og *ætla* í (21e) – eða aðalsögn sem felur í sér tilfinningalega skynjun eða upplifun – *langa* í (21a og f), *þola* í (21d) og *vanta* í (21g). Blótsyrðið hefur það hlutverk að herða á merkingunni, leggja aukna áherslu á það sem sagt er, einkum það sem sögnin felur í sér. Eðlilegast er því að greina blótsyrðið sem atviksorð og líta á það sem ákvæðisorð með sögnunum en annar möguleiki væri sá að þetta séu setningaratviksorð sem herði á merkingu setningarinnar í heild.

Að lokum skulu sýnd fáein dæmi af svolítið öðru tagi sem eigi að síður varða heilar setningar. Í þessum segðum stendur blótsyrðið fremst og á eftir fylgir setning sem tengd er með *að*, *sem* eða *hvað* eins og í dæmunum í (23).

- (23) a. „**Helvíti** að fá hana ekki með“, sagði Einar.
 b. **Djöfull** að vera búinn að játa þetta allt.
 c. **Djöfull** sem ég sakna hennar.
 d. **Djöfull** sem ég ætla að fylla glerflösku af hrossaskít ...

Þessar segðir eru ekki fullgerðar aðalsetningar heldur einungis blótsyrðið að viðbættu því sem virðist við fyrstu sýn vera aukasetning eða nafnháttarliður og í heild eru þær eins konar upphrópanir sem fela í sér yfirlýsingu eða heitstrengingu. Blótsyrðið herðir á henni og gegnir því áhersluhlutverki þarna líkt og í dæmunum í (22) og víðar. Myndir blótsyrðanna, *helvíti* og *djöfull*, geta verið nefnifall af nafnorði en eins og áður hefur komið fram geta slíkar myndir líka gegnt hlutverki atviksorðs í ýmsu samhengi (sjá (22) og dæmi í 4.3.2). Í (23a–b) fer nafnháttarliður eða setning á eftir blótsyrðinu. Slíkir liðir geta, rétt eins og fallsetningar, verið fylliliðir nafnorða og ákvarða þá höfuðorðið nánar þótt því séu talsverð takmörk sett hvaða höfuðorð geta tekið með sér slíka liði og auk þess fer yfirleitt ábendingarforanfn á undan þeim, t.d. *Það takmark að lesa alla bókinu ...* (sjá Höskuld Þráinsson 2005:220–221). Ofangreind dæmi eru tæplega hliðstæð slíkum nafnliðum. Tilvísunarsetningar geta líka verið fylliliðir höfuðorðs í nafnlið en það sem tengist blótsyrðinu í (23c–d) með *sem* eru engar venjulegar tilvísunarsetningar. Ef svo væri ætti að vera eyða í auksetningunni með tilvísun til höfuðorðsins (t.d. *Djöfull sem __ saknar hennar*) en í þessum dæmum líkist setningin á eftir *sem* meira fullgerðri aðalsetningu. Þessar segðir virðast því fremur vera formúlukennt orðalag þar sem blótsyrðin herða á merkingu setningarinnar eða setningarliðarins í heild og smáorðin, a.m.k. *sem*, gegna ekki hefðbundnu hlutverki aukatengingar. Það eru ekki ýkja mörg dæmi af þessu tagi í MÍM en fleiri má finna með leit á netinu, bæði um *djöfull/andskoti sem ...* og *helvíti að ...* og víða er vitnað til orða Jóns Hreggviðssonar og þau hent á lofti: *Fari í helvíti sem ég drap mann* (Halldór Kiljan Laxness 1969:127). Sömuleiðis má hugsa sér önnur atviksorð í sömu stöðu, t.d. *Rosalega sem ég sakna hennar* og *Slæmt að fá hana ekki með*.

5 Samantekt og niðurstöður

Í þessari grein hefur verið fjallað um blót og blótsyrði í íslensku frá málfræðilegu sjónarhorni og áhersla verið lögð á að greina og lýsa formgerð orðanna, stöðu þeirra og hlutverki í því setningarsamhengi sem þau standa í. Sjónum hefur því verið beint að því **hvernig** fólk blótar á íslensku fremur en **hvers vegna** það blótar. Hér er þó ekki um neitt heildaryfirlit að ræða heldur var einungis reynt að ná utan um algengustu blótsyrði og að koma auga á algengustu mynstur í

blótsyrðanotkun sem blöstu við í gögnunum. Greiningin byggðist á dæmum úr textaheimildum, fyrst og fremst MÍM, málheild með íslenskum textum frá fyrsta áratug 21. aldar. Langflest dæmi um blót og blótsyrði sem þar er að finna koma annaðhvort úr talmáli eða skáldverkum – og þar með úr raunverulegum eða skálduðum samtölum – eða úr óformlegum, persónulegum skrifum, aðallega blogg-færslum.

Blótsyrðaforðinn er tiltölulega lítill og lokaður og blót er formúlu-kennnd málnotkun en eigi að síður hafa málnotendur nýtt sér það svigrúm sem málkerfið býður upp á, bæði í orðmyndun og setninga-gerð, til aukinna blæbrigða og nýsköpunar. Hefðbundin blótsyrði í íslensku eru fengin úr orðaforða trúar og kirkju og vísa þar til hins illa, Satans, ára hans og umráðasvæðis. Í blóti eru þessi orð þó ekki notuð í eiginlegri merkingu heldur tjá þau fyrst og fremst sterkar tilfinningar eða viðbrögð málnotenda, oftast neikvæð (reiði, skömm, fyrirlitningu o.s.frv.) en líka stundum jákvæð (aðdáun, samsemd o.fl.). Ætla má að nú á dögum hafi þau að miklu leyti misst tengsl við þau nafnorð og lýsingarorð sem þau eiga rætur í og það eru ýmsar vísbendingar um slíka þróun í gögnunum, eins og tilvist orðmynda sem ekki eiga sér neinn stað í beygingardæmum samsvarandi nafnorða (t.d. *djöfulli* og *helvítins*) og umtúlkun á hlutverki þeirra í setningum (t.d. notkun ákveðinna nafnorðsmynda sem lýsingar- eða atviksorða).

Bæði nýmyndanir og tökuorð hafa orðið til þess að auka blótsyrðaforðann og blæbrigði innan hans. Nýmyndun blótsyrða má sum-part rekja til kunnuglegra hljóðfræðilegra ferla eins og samlögunar (t.d. *asskoti*) eða þekktra orðmyndunarleiða eins og afleiðslu með viðskeyti (t.d. *ansi*) og samsetningar (t.d. *kattarfjandi*) og sumpart eru nýttar óvenjulegar orðmyndunaraðferðir eins og samskeyting fyrri og seinni liðar úr tveimur blótsyrðum (t.d. *ansviti*) og n.k. skammstöfun fyrri liðar í orði (t.d. *bé(v)aður*). Auk þess hafa blótsyrði verið fengin að láni úr öðrum tungumálum, sérstaklega úr ensku á síðari árum. Þar má einkum nefna *fokk*, sem reyndar á sér eldri rætur og er ekki eingöngu notað sem blótsyrði, og lýsingarorðið *fokking* sem bæði eru algeng í blóti á íslensku.

Í setningagerðinni liggja líka skapandi möguleikar í blóti með endurtúlkun á hlutverki blótsyrðanna eða tiltekinna mynda þeirra og með útvíkkun setningarliða. Stór hluti íslenskra blótsyrða á rætur í nafnorðum. Þau geta haft margvíslega stöðu í setningum og gegnt ólíkum hlutverkum í setningunni sem kjarni nafnliða, t.d. frumlags, andlags með sögn eða forsetningu, eignarfallseinkunnar með öðru

nafnorði o.s.frv. Þau hafa auk þess ríkulega beygingu og koma því fram í mörgum ólíkum myndum. Einstakar beygingarmyndir hafa verið endurtúlkaðar og fengið nýtt hlutverk, t.d. má líta á eignarfallsmyndir eins og *djöfuls(ins)*, *fjandans* o.fl. sem lýsingarorð þegar þær standa sem ákvæðisorð á undan nafnorði og geta þar verið hliðskipaðar annarri eignarfallsmynd og/eða lýsingarorði án samtengingar: *helvítis bölvuð bullan*. Þessi endurkvæmni gefur (næstum) óendanlega möguleika á því að tvinnna saman blótsyrði í slíkum nafnliðum með klifun eða endurtekningu: *helvítis, djöfulsins, andskotans, fjandans, djöfulsins djöfull!* Sömuleiðis verður að telja að nefnifallsmyndir blótsyrða hafi verið endurtúlkaðar sem atviksorð þegar þær standa sem ákvæðisorð með lýsingarorðum eða atviksorðum, t.d. *fjandi fyndin* eða *andskoti illa*, því nafnorð geta almennt ekki gegnt því hlutverki. Slíkar myndir koma líka fyrir með sögnum og jafnvel sem setningaratviksorð.

Tökublótsyrðin *fokk* og *fokking* falla í aðalatriðum inn í sömu notkunarmynstur og hefðbundin íslensk blótsyrði, það fyrrnefnda sem höfuðorð í nafnliðum og hið síðara sem ákvæðisorð, ýmist sem lýsingarorð (t.d. *fokking snillingur*) eða atviksorð (t.d. *fokking pirrandi*). Þau eru líka notuð við hlið eldri orða þegar blótsyrðum er tvinnnað saman eins og í fleygum blótsyrðafrasa: *helvítis fokking fokk!* Þessi orð eru því augljóslega orðin óaðskiljanlegur hluti af íslenskum blótsyrðaforða. Blótsyrðin *sjitt* og *damn* eru aftur á móti fátíðari í gögnunum og notkun þeirra er að mestu leyti takmörkuð við einfaldar upphrópanir en auk þess eru þau mjög tengd öðrum lítt aðlöguðum tökuorðum og stundum eru þau hluti af lengri kóðavíxlum innan textans.

Heimildir

- Allan, Keith. 2018. Taboo words and language: An overview. Í: Keith Allan (ritstj.). *The Oxford Handbook of Taboo Words and Language*, bls. 1–27. Oxford: Oxford University Press. <https://doi.org/10.1093/oxfordhb/9780198808190.013.1>.
- Anderson, Lars G. og Peter Trudgill. 1990. *Bad Language*. Oxford: Basil Blackwell.
- Coats, Steven. 2021. ‘Bad language’ in the Nordics: profanity and gender in a social media corpus. *Acta Linguistica Hafniensia* 53/1:22–57. <https://doi.org/10.1080/03740463.2021.1871218>.
- Einar Lövdahl Gunnlaugsson. 2016. „Hvað í fokkanum geri ég þegar ég útskrifast?“ *Ritgerð um blótsyrðið fokk og skyld orð í íslensku nútímamáli*.

- Óbirt BA-ritgerð við Háskóla Íslands. Reykjavík. <https://skemman.is/handle/1946/23597>.
- Finkelstein, Shlomit Ritz. 2018. Swearing and the brain. Í: Keith Allan (ritstj.). *The Oxford Handbook of Taboo Words and Language*, bls. 108–139. Oxford: Oxford University Press. <https://doi.org/10.1093/oxfordhb/9780198808190.013.7>.
- Fjeld, Ruth E. Vatvedt, Elsa Kristiansen, Marianne Rathje, Veturlidi Oskarsson, Natalia Konstaninovskaia, Inayat Gill og Fekede Menuta. 2019. The worldwide use and meaning of the f-word. *Intercultural Pragmatics* 16/1:85–111. <https://doi.org/10.1515/ip-2019-0004>.
- Guðmundur Finnbogason. 1927. Bölv og ragn. *Skírnir* 101:48–61.
- Guðrún Borgfjörð. 1947. *Minningar*. Reykjavík: Hlaðbúð.
- Guðrún Kvaran. 2001. Hvað þýðir blótsyrðið ekkisens? *Visindavefurinn*, 26. apríl 2001. <http://visindavefur.is/svar.php?id=1533> (sótt í október 2022).
- Guðrún Kvaran. 2005. *Orð. Handbók um beygingar- og orðmyndunarfræði. Íslensk tunga II*. Reykjavík: Almenna bókafélagið.
- Guðrún Kvaran. 2007. Er hægt að blóta á íslensku án þess að sækja blótsyrðin í kristindóminn? *Visindavefurinn*, 18. desember 2007. <http://visindavefur.is/svar.php?id=6967> (sótt í október 2022).
- Halldór Halldórsson. 1987. Bölv og ragn. *Helgarpósturinn* 5. mars, bls. 38 (1); 19. mars, bls. 38 (2); 2. apríl, bls. 35 (3); 15. apríl, bls. 38 (4); 30. apríl, bls. 34 (5).
- Halldór Kiljan Laxness. 1969. *Íslandsklukkan*. 3. útgáfa. Reykjavík: Helgafell.
- Hoeksema, Jack. 2018. Taboo terms and their grammar. Í: Keith Allan (ritstj.). *The Oxford Handbook of Taboo Words and Language*, bls. 160–179. Oxford: Oxford University Press. <https://doi.org/10.1093/oxfordhb/9780198808190.013.9>.
- Höskuldur Þráinsson. 2005. *Setningar. Handbók um setningafræði. Íslensk tunga III*. Reykjavík: Almenna bókafélagið.
- Íslensk nútímamálsorðabók*. Halldóra Jónsdóttir og Þórdís Úlfarsdóttir (ritstj.). Stofnun Árna Magnússonar í íslenskum fræðum. <http://islenskordabok.is/> (sótt í október 2022).
- Íslensk orðabók*. 2002. Þriðja útgáfa, aukin og endurbætt. Mörður Árnason (ritstj.). Reykjavík: Edda.
- Jay, Timothy og Kristin Janschewitz. 2008. The pragmatics of swearing. *Journal of Politeness Research* 4:267–288. <https://doi.org/10.1515/JPLR.2008.013>.
- Menuta, Fekede og Ruth Vatvedt Fjeld. 2016. Social and Pragmatic Rules of Cursing and other Routine Formulas in Gurage and Norwegian Culture. *Multilingual Ethiopia: Linguistic Challenges and Capacity Building Efforts*, Oslo Studies in Language 8/1:359–386. <https://doi.org/10.5617/osla.4432>.
- MÍM = *Mörkuð íslensk málheild*. Stofnun Árna Magnússonar í íslenskum fræðum. <https://malheildir.arnastofnun.is/?mode=mim> (sótt í nóvember 2021 og október 2022).

- ODS = *Ordbog over det danske Sprog*. Det Danske Sprog- og Litteraturselskab. <https://ordnet.dk/ods> (sótt í október 2022).
- ROH = *Ritmalssafn Orðabókar Háskólans*. Stofnun Árna Magnússonar í íslenskum fræðum. <https://ritmalssafn.arnastofnun.is/> (sótt í nóvember 2021 og október 2022).
- Sigrún Helgadóttir, Ásta Svavarsdóttir, Eiríkur Rögnvaldsson, Kristín Bjarnadóttir og Hrafn Loftsson. 2012. The Tagged Icelandic Corpus (MÍM). *Proceedings of the Workshop on Language Technology for Normalisation of Less-Resourced Languages – SaLTMiL 8 – AfLaT2012*, bls. 67–72. Ístanbul: Tyrklandi.
- Stapleton, Karyn. 2010. Swearing. Í: Miriam A. Locher og Sage L. Graham (ritstj.). *Interpersonal Pragmatics*, bls. 289–306. *Handbooks of Pragmatics* 6. De Gruyter Mouton.
- Stapleton, Karyn. 2020. Swearing and perceptions of the speaker: A discursive approach. *Journal of Pragmatics* 170:381–395. <https://doi.org/10.1016/j.pragma.2020.09.001>.
- Stapleton, Karyn, Kristy Beers Fägersten, Richard Stephens og Catherine Loveday. 2022. The power of swearing: What we know and what we don't. *Lingua* 277:1–16. <https://doi.org/10.1016/j.lingua.2022.103406>.
- Tímarit.is*. Landsbókasafn Íslands – Háskólabókasafn. <https://timarit.is/> (sótt í október 2022).
- Veturliði Óskarsson. 2017. Two loanwords meet: when *fuck* met *fokk* in Icelandic. *RASK: Internationalt tidsskrift for sprog og kommunikation* 46:121–157.

Lykilorð

að blóta, blótsyrði, orðgerð, setningagerð, íslenska

Keywords

swearing, swearwords, morphological structure, syntactic structure, Icelandic

Abstract

Swearing in Icelandic is the topic of this article. The main focus is on the grammatical aspects of swear words, i.e. their morphological and syntactic characteristics and behaviour, emphasizing how one swears rather than why. The Tagged Icelandic Corpus (MÍM), containing searchable texts from the early 21st century, is the primary source for the analysis. Even if the vocabulary of swear words is relatively small and swearing is a formulaic use of language, the results show that there can be considerable flexibility in Icelandic swearing and that there are creative means to modify and extend both the vocabulary and the syntactic constructions typical of swearing. The vocabulary extensions are partly based on word-formation (in some

cases with unusual methods) and partly by borrowing, especially from English nowadays. In the syntax, certain forms of nouns used in swearing have acquired new functions, e.g. by using them adverbially, and nominal phrases can be extended by adding attributes preceeding the head-noun, adding to their diversity and effect. In such phrases, the genitive forms of swear nouns – usually preceeding the head counter to genitive attributes in other nominal phrases – have been reinterpreted as adjectives allowing them to be freely coordinated in a string of attributes without conjoining them by conjunctions.

Ásta Svavarsdóttir
Stofnun Árna Magnússonar í íslenskum fræðum
Laugavegi 13
IS-101 Reykjavík
asta.svavarsdottir@arnastofnun.is

Veturliði Óskarsson

Orð koma í orða stað

Um sagnorðið *fokka* og nafnorðið *fokk*

1 Inngangur

Sagnorðið *fokka*, annars vegar í merkingunni ‘gaufa, dunda’, hins vegar í merkingunni ‘sleppa e-u, láta fara’ (Íslensk orðabók 2002), er talsvert gamalt í íslensku en elstu þekkt dæmi um það eru frá 17. öld.¹ Af því var síðar dregið nafnorðið *fokk* ‘gauf, dund’. Næg dæmi eru um þessi orð í blöðum og tímaritum frá 20. öld, einkum á fyrri hluta aldarinnar. Nú um stundir munu þó flestir helst tengja þessar orðmyndir, *fokka* og *fokk*, við nýrra orð ættað úr ensku og með heldur grófari merkingu, þ.e. enska orðið *fuck* sem tók að berast inn í málið á síðustu áratugum 20. aldar og hefur öðlast sess sem tökuorð í íslensku.

Í ensku er *fuck* bæði notað sem sagnorð og nafnorð í eiginlegri lexíkalskri merkingu (sjá *Oxford English Dictionary*) og sem áhersluorð (upphrópun, blótsyrði) sem tjáir reiði, gremju, örvæntingu, pirring, fyrirlitningu, óþolinmæði, undrun o.s.frv. eða er einungis haft til

¹ Ég þakka ritrynum og ritstjórum *Orðs og tungu* fyrir einkar góðar ábendingar og athugasemdir við eldri gerð þessarar greinar. Efníð hefur verið kynnt í fyrirlesturum í Svíþjóð, Danmörku og Þýskalandi. Grein ætluð erlendum lesendum birtist í tímaritinu *Rask* árið 2017 og liggur sama dæmasafn að baki báðum greinum. Árið 2019 var ég meðhöfundur að yfirlitsgrein um notkun orðsins *fuck* í ýmsum tungumálum (Vatvedt Fjeld o.fl. 2019). Í nýlegri BA-ritgerð (Einar Lövdahl Gunnlaugsson 2016) er fjallað um margt af því sem rætt er í þessari grein og má gjarnan benda á hana sem viðbótarlestur fyrir þá sem vilja vita meir, ekki síst um yngri orðin.

áherslu, svo rakið sé það allra helsta sem sagt er um áhersluorðið *fuck* í enskum orðabókum (sjá t.d. ofangreint rit). Það er í þessu áhersluhlutverki sem orðið hefur borist inn í íslensku og fengið stöðu sagnorðs og upphrópunar/nafnorðs. Framburðar- og ritmyndir eru þá langoftast hinar sömu og gömlu orðanna, þ.e. *fokka* (sögn) og *fokk* (upphrópun, nafnorð). Í fylgd með *fuck* barst að auki atviks- og áhersluorðið *fucking*, sem er að formi til lýsingarháttur nútíðar ensku sagnarinnar og hefur í íslensku fengið framburðar- og ritmyndina *fokking*.

Ef til vill er ekki öllum ljóst að birtingarmyndir þessara orða sem tökuorða í íslensku máli urðu nokkuð aðrar en við mátti búast. Framburðurinn er nefnilega ekki í samræmi við þá reglu að stutt enskt [ʌ] eða [ə] skuli borið fram sem [œ] í íslensku.² Skýringin er reyndar ekki flókin: Þegar e. *fuck* barst inn í málið fylltu orðin sem fyrir voru að nokkru leyti það pláss sem nýja tökuorðið, í hlutverki sagnorðs og upphrópunar/nafnorðs, gerði tilkall til. Má segja að það hafi í þessum hlutverkum yfirtekið bæði útlit (framburð og ritmynd) og að nokkru leyti merkingu og hlutverk gömlu orðanna. Þau voru á sinn hátt fremur berskjölduð eða óstöðug vegna takmarkaðrar notkunar, sérstaks stílgildis og málsniðs sem þau helst tilheyrðu og ákveðinna form- og merkingarlíkinda við enska orðið. Verður þetta nánar rakið og skýrt í þessari grein.³

Vera kann að einhverjum þyki það álitamál hvort kalla skuli *fokka* og *fokk* í nýju merkingunni eiginleg tökuorð úr ensku *fuck* sem fallið hafi saman við eldri orðin eða hvort gömlu orðin hafi einfaldlega fengið nýja erlenda merkingu, þ.e. tókumerkingu. Í því sambandi skal á það bent að orðasambönd á borð við *fokk jú*, *fokk off*, *að gefa ekki fokk* o.fl., sem augljóslega eiga sér enska fyrirmynd og uppruna, sem og áhersluorðið *fokking* sem svarar til ensku lýsingarháttarmyndarinnar *fucking*, styðja það að um sé að ræða tökuorð fremur en tókumerkingu. Hér verður litið svo á að nýtt og eiginlegt tökuorð hafi borist inn í íslensku, enska orðið *fuck* í sínu fleirþætta hlutverki, og fengið þar hlutverk sagnorðs og upphrópunar/nafnorðs.

Meginmarkmið greinarinnar er að varpa dálitlu ljósi á sögu þessara orða og fjalla um það hvað gerist þegar tökuorð sem eru samhljóma eldri orðum koma inn í málið og ýta hinum frá. Gagna var leitað í stafræna blaða- og tímaritasafninu *Tímarit.is*, í *Ritmálssafni Orðabókar*

² Sjá nánari greinargerð um það í Veturliði Óskarsson (2017:122–125).

³ Um beygingu orðanna verður lítilllega fjallað síðar í þessari grein, sjá kafla 3.1.

Háskólans og í *Íslensku textasafni*. Lítils háttar hliðsjón var höfð af dæmum sem er að finna í *Risamálheildinni*.

Við leit á *Tímarit.is* fram til 1. ágúst 2022 komu í ljós um 130 dæmi um eldri sögnina og um 80 um eldra nafnorðið. Elsta dæmi um sögnina er frá 1850 en elsta dæmi um nafnorðið er frá 1935. Um 165–170 dæmi fundust um yngri sögnina, þá enskættuðu, í aðlöguðu íslensku formi⁴ og um 350 dæmi um upphrópunina/nafnorðið.⁵ Um 100 dæmi komu í ljós um orðmyndina *fokking*. Í því sem hér fer á eftir er langmest stuðst við dæmi af *Tímarit.is*.

Í *Ritmálssafni Orðabókar Háskólans* (ROH) fundust 13 dæmi um eldri sögnina, tvö þau elstu frá 17. öld, og sjö um nafnorðið, hið elsta frá 1948, en engin dæmi um yngri orðin. Mörg dæmin eru þau sömu og fundust á *Tímarit.is*.

Í *Íslensku textasafni* komu í ljós 15 dæmi um eldri sögnina, mörg þau sömu og í ROH. Um nafnorðið eru átta dæmi, flest þau sömu og í ROH. Um yngri sögnina komu í ljós 16 dæmi, í samböndunum *fokka e-u upp*, *fokka (upp)* í *e-u*, *fokkaðu þér*, öll nema það fyrsta af blogg síðum 2001–2006. Um upphrópunina/nafnorðið eru ein 80 dæmi, 45 úr bloggi 2001–2005, 30 úr tveimur skáldsögum frá 2008 og fimm úr öðrum ritum frá árunum 2011–2015.

Hér á eftir verður í 2. kafla fjallað um eldri orðin, *fokka* og *fokk*, merkingu þeirra og notkun og í 3. kafla um tökuorðin úr ensku. Í 4. kafla er samantekt, umræða og lokaorð.

2 Eldri orðin

2.1 Uppruni og elstu dæmi

Samkvæmt *Íslenskri orðsifjabók* er gamla sögnin *fokka* að öllum líkindum tökuorð, þá líklega úr gamalli dönsku eða miðlágþýsku (Ásgeir Blöndal Magnússon 1989:199). Af sögninni er dregið nafnorðið *fokk*. Elstu íslensku dæmin um sögnina í ROH, tvö dæmi frá 17.

⁴ Þegar orðin eru skrifuð upp á ensku eru þau nær alltaf í ensku samhengi eða í tilvitnunum úr ensku og skipta takmörkuðu máli fyrir þessa rannsókn (sjá nánar kafla 3.2).

⁵ Fjöldi dæma segir reyndar ekki alla söguna; þannig eru a.m.k. 50 dæmi um orðmyndina *fokk* í tengslum við herferð sem hófst 2015 og kallast „Fokk ofbeldi“ og gengur m.a. út á sölu ýmiss konar varnings, og 15–20 dæmi eru úr titli bókar sem heitir *Fokk* ég er með krabbamein (2019), umræðu um hana eða í tengslum við það efni.

öld, eru álíka gömul eða svolítið eldri en þau dönsku dæmi um sambærilega sögn sem þekkt eru. Í dönsku kemur hún fyrst fyrir í tveimur orðabókarhandritum frá lokum 17. aldar eftir Laurids Kok (1634–1691) og Matthias Moth (1649–1719). Hvorugt ritið var gefið út á prenti og hið fyrra er skemmt og ekki vel varðveitt. Moth gefur annars vegar merkinguna ‘at bevæge frem og tilbage’ og latínu *motare* (þ.e. ‘setja af stað, hreyfa’) og merkir hana „Ovi.“ sem bendir til þess að hún sé fengin úr þýðingu á riti eftir Óvídíus. Hins vegar gefur Moth merkinguna ‘at have unatúrlig omgengelse’, latína *pedicare* (þ.e. ‘hafa mök’, notað um samkynhneigða, sbr. Adams 1982:123) og merkir hana „Mart.“, þ.e. rómverska (spænska) skáldinu Marcus Valerius Martialis (u.þ.b. 40 til u.þ.b. 104), en hann var m.a. þekktur fyrir erótískan kveðskap (sbr. Martial 1993:103). Í orðabók Koks er einnig að finna síðarnefndu merkinguna en talið er að Moth hafi víða stuðst við Kok.⁶

Ef til vill er það sem vitað er um sögnina í dönsku of lítið til þess að með öryggi sé hægt að telja íslenska orðið tökuorð úr gamalli dönsku. Hér verður þó ekki reynt að hrekja tilgátu Ásgeirs Blöndals Magnússonar um upprunann heldur einungis bent á að dæmafæðin gerir ályktanir um uppruna og tungumálaáhrif óóruggar.

Sögnin er talin vera af sama germanska uppruna og enska orðið *fuck*, sem síðar kemur við sögu, sem og orð af sama toga og svipaðrar merkingar í öðrum germönskum málum. Ekki verður fjallað nánar um orðsifjafræðina hér en um hana má lesa í ýmsum handbókum, t.d. í Sheidlower (2009:7–9).

Elsta þekkta dæmi um gömlu sögnina *fokka* í íslensku er í kvæði um Tyrkjaránið 1627, Ræningjarímu eftir séra Guðmund Erlendsson í Felli (um 1595–1670). Hún er í handriti frá 1688 (JS 232 4to). Annað gamalt dæmi er í orðabók Magnúsar Ólafssonar, *Specimen Lexici Runici*, en hún var prentuð 1650 (höfundurinn dó 1636).

(1) a) Upp og niður um ból og bæi bramla og **fokka**, / að Dönsku-húsum færðu flokka, / flestir hræddust tjöruskrokka (*Tyrkjaránið á Íslandi* 1627 1906–1909:477).

b) Fer her ej fotspar / **Fóckum** vier bróckum met stóckum (*Specimen Lexici Runici* 2010:88).

Merking *fokka* er ekki fyllilega ljós. Í fyrra dæminu sýnist helst vera átt við læti, jafnvel skaða eða skemmdarverk, sbr. að sögnin er þar höfð

⁶ Sjá um þetta Egeholm-Pedersen (2018:9 o.áfr. og 41 um *fukke*) og heimildir í *Moths Ordbog*.

með sögninni *bramla* ‘vera með hávaða; brjóta’ (Íslensk orðabók, 3. útg. 2002, hér eftir ÍO 2002). Þarna er í kvæðinu einmitt fjallað á áhrifamikinn hátt um ofbeldi og niðingsverk „Tyrkjanna“ í Vestmannaeyjum.

Seinna dæmið er úr Tröllaslag hinum forna (sjá Ólaf Davíðsson 1894:358–359; sbr. Jakob Benediktsson 1983:287). Í *Specimen Lexici Runici* er „fóckum“ þýtt með latínu *currimus* sem merkir ‘við hlaupum, stökkvum’. Á næstu blaðsíðu er prentað upphaf annarrar gerðar kvæðisins og þar eru þessar línur svona: „Fer her i fotspór / Flokkum vier brockum med stockum“. Þar er *flokkum* þýtt með latínu *catervatim*, þ.e. ‘flokkum saman; í hópi’. Þessum kveðskap hefur líklega verið bætt inn í handrit orðabókarinnar að Magnúsi látnum en Anthony Faulkes færir rök að því að Magnús hafi skráð báðar gerðirnar og segir að þær virðist vera þær elstu sem varðveist hafa. Telur Faulkes að kvæðið sé frá lokum 16. aldar eða eldra (*Specimen Lexici Runici* 2010:XX). Ljóst er að Magnús Ólafsson hefur þekkt sögnina *fokka* í merkingunni ‘hlaupa’ en hvort orðið er upphaflegt þarna í kvæðinu skal ósagt látið.

Þessi dæmi um notkun gömlu sagnarinnar eru ólík þeirri formgerð sem fyrst fer að bera á um miðja 19. öld og varð ríkjandi, þ.e. *láta e-ð fokka* (sjá kafla 2.2). Enn fremur eru þessi elstu dæmi mjög einangruð í tíma því að þrátt fyrir umtalsverða leit hefur sögnin ekki komið í ljós á ný fyrir en í textum frá 19. öld.

Næsta þekhta dæmið er úr Biðilsrímu eftir Gísli Sigurðsson frá Klungurbrekku (1772–1826) sem prentuð var í kvæðasafni um miðja 19. öld:

- (2) Beizla fráú brokkarnir, brönuðu nálægt honum; skulu’ ei fá að **fokka** hjer, fallegu bláu sokkarnir (Grímur Laxdal 1857:58).

Fyrr í rímunni segir að biðillinn sé á bláum sokkum eða háleistum (hosum) sem fara vel við kálfann (Grímur Laxdal 1857:55). Í erindunum næst á undan því sem hér var prentað segir frá því er hann ríður vota mýrarleið og mætir þar hópi manna á brokkhestum sem „brana“ (bruna) fram hjá honum í blautri mýrinni. Má líklega skilja það svo að fallegu bláu sokkarnir fái ekki skaða af því, fái ekki að óhreinast. Sé þessi túlkun rétt er merkingin ekki langt frá þeirri sem birtist í Ræningjarímunni.

Sem fyrr segir eru fá gömul dæmi þekkt um sögnina *fokka*, frá 17. öld einungis ofangreind tvö og ekkert frá 18. öld. Dæmi taka síðan að

koma í ljós í textum um miðja 19. öld. ROH hefur sjö dæmi frá þeirri öld og við leit á *Tímarit.is* fundust níu til viðbótar. Ekki er unnt að segja hversu algeng sögnin hefur verið í aldanna rás. Það getur vel verið tilviljun að hún komi svo sjaldan fyrir í varðveittum textum, a.m.k. þeim sem hafa verið orðteknir fyrir orðabækur. En sögnin gæti líka hafa verið ókunnugleg og sjaldgæf. Þess má geta að í gagnagrunni um 1.640 íslenskra einkabréfa frá 19. öld, með yfir 900.000 lesmálsorðum, eru engin dæmi um sögnina.⁷

2.2 Merking eldri sagnarinnar

Í nútímamáli hefur gamla sögnin *fokka* tvær grunnmerkingar sem eru einkennilega fjarlæggar hvor annarri. Í ÍO (2002) er greint á milli þeirra undir sömu flettu og báðar merktar sem óformlegt mál.⁸ Annars vegar er grunnmerkingin sögð vera 'gaufa, dunda' og hins vegar 'sleppa e-u, láta fara'. Ekki eru notkunardæmi um fyrri merkinguna en um þá seinni, sem einkum er að finna í orðasambandinu *láta (e-ð) fokka*, eru sýnd notkunardæmin *láta aurana fokka* og *láta það fokka sem manni dettur í hug*. Í 2. útgáfu *Íslenskar orðabókar* (1983) var síðari merkingin merkt sem óformleg en báðar merkingar voru án athugasemda í fyrstu útgáfu (1963).

Notkun sagnarinnar í merkingunni 'sleppa' virðist eldri en í merkingunni 'dunda'. Það sést nokkuð glögg af dæmum í ROH og fær frekari staðfestingu af dæmaleit á *Tímarit.is* og annars staðar. Í næsta kafla verður fyrst fjallað um sögnina í þessari eldri merkingu, einkum í orðasambandinu *láta (e-ð) fokka* og sambærilegum orðasamböndum. Þegar því er lokið verður fjallað um orðið í merkingunni 'gaufa, dunda'.

2.2.1 Merkingin 'sleppa, láta fara'

Um 115 dæmi komu í ljós á *Tímarit.is* um sögnina í merkingunni 'sleppa, láta fara'. Elstu dæmin eru frá miðri 19. öld (1850). Í nær öllum er sögnin í nafnhætti og á undan henni oftast sögnin *láta* + andlag (stundum ósagt). Nokkrum sinnum eru þar aðrar hjálpar- eða háttarsagnir eða sagnir sem notaðar eru sem slíkar, *eiga* (eitt dæmi), *fá*

⁷ Sjá <http://brefasafn.arnastofnun.is/> (rannsóknarverkefnið *Málbreytingar og tilbrigði í íslensku máli á 19. öld: tilurð opinbers málstaðals*).

⁸ Orðabókin greinir á milli þessarar eldri sagnar og yngra tökuorðsins (úr e. *fuck*), sem er skráð sem sérstök fletta.

(þrjú), *lofa* (tvö), *mega* (fimm), *verða* (tvö), *skulu* (eitt).

Merkingunni fylgir sterkur undirtónn sem felur í sér huglæga afstöðu eða viðhorf, oft kaldhæðni, kæruleysi, andúð eða annað sambærilegt. Þessi undirtónn markar notkun sagnarinnar og kemur því skýrt til skila að merkingin sé ekki hlutlaus.

Annars vegar snýr merkingin að því að losa sig við eitthvað eða láta eitthvað hverfa sem er óviðeigandi, óþarft.

- (3) a) Vonandi fær nú flatti þorskurinn að **fokka** af þinghúsinu (1903).
- b) Hann ætlar að halda í demantana og láta stelpuna **fokka** (1960).

Hins vegar snýr merkingin að því að vera hreinskilinn, segja það fyrsta sem kemur upp í hugann, umhugsunarlaust og frjállega án þess að hika, segja hlutina eins og þeir eru. Vel kann að vera að þessi notkun sé að einhverju leyti sniðin eftir orðasambandinu *láta* (*e-ð*) *flakka* sem dæmi eru um allt frá 17. öld (sjá ROH), en þar er merkingin oft mjög sambærileg við þessa.

- (4) a) Hann skrifar nákvæmlega eins og talar, lætur allt **fokka**, sem honum dettur í hug (1891).
- b) ekkert er skáldinu heilagt – bókin [...] lætur allt flakka og **fokka** (2010).

Sögnin kemur nokkuð oft fyrir í háðsblaðinu *Speglinum* (ellefu dæmi frá 1941–1959) og er þar greinilega notuð til að gefa textanum kæruleysislegt eða glettnislegt yfirbragð.

Fáein dæmi komu í ljós um *fokka* í merkingu skyldri þessari en í annars konar setningargerð en *láta* + andlag + *fokka*, til dæmis þessi tvö:

- (5) a) Brynjólfur sprengdi í mér fjögur rif í einu [...] þarna **fokkuðu** fjögur rif (1966).
- b) áður en [...] farþegaflugvél **fokkaði** beint niður í borgarhverfi (1988).

Athyglisvert er að sögnin *fukke* kemur fyrir í dönsku, í svipaðri merkingu og þeirri sem hér var fyrr nefnd, snemma á 20. öld skv. *Orðbog over det danske Sprog (Supplement 1992–2005)*. Dæmið er úr ljóðabók frá 1921 og merkingin sögð vera „kaste bort (med foragt, som værdiløst).“ Samkvæmt orðabókinni er sögnin úr þýsku, *fucken* ‘ýta, pota, stjaka við’. Hún hefur þó verið óvenjuleg í almennu máli

Þegar orðabókin var tekin saman því hana er ekki að finna í 6. bindi sem kom út 1924. Það er því afar ólíklegt að um dönsk áhrif geti verið að ræða í sambandi við notkun og merkingu sagnarinnar í íslensku, en eigi að síður er rétt að nefna þetta. Þess skal og getið að í sænsku kemur fyrir sögnin *focka* frá lokum 19. aldar, með svipaða merkingu, ‘avskeda, ge (ngn) respass, [...] ge (ngn) sparken’, sjá *Svenska Akademiens ordbok*.⁹ Orðabókin segir sögnina vera af óvissum uppruna en orðsifjafraeðingurinn Elof Hellquist (1980 [1939]:228–229) virðist helst gera ráð fyrir sænskum (norrænum) uppruna þegar hann nefnir í þessu samhengi, og þá einungis til samanburðar, norsku *fukka*, dönsku *fukke* og ensku *fuck* sem og orðmyndir í sænskum og dönskum mállýskum. Hellquist gefur þar upp sænsku grunnmerkinguna ‘stöta’, þ.e. ísl. ‘slá’, „såsom ofta annars i verb för coire“, þ.e. ‘eins og gjarnan á við um sagnir um að hafa samræði’. Sænsk áhrif á notkun sagnarinnar í íslensku á 19. öld eru auðvitað óhugsandi en athyglisvert er eigi að síður að orðið skuli vera til í sænsku í ofangreindri merkingu. Ég hef spurst fyrir meðal Svía og allmargir þekkja þessa merkingu enn í dag.¹⁰

2.2.2 Merkingin ‘gaufa, dunda’ o.s.frv.

Hið elsta af 16 dæmum um sögnina í merkingunni ‘gaufa, dunda’ í blöðum og tímaritum er frá 1948.¹¹ Nafnorðið *fokk* í merkingunni ‘dund, slór, gagnslaust dútl’ o.s.frv. kemur þó fyrir í textum rúmum áratug fyrr (sjá 2.3) og ef rétt er að nafnorðið sé dregið af sögninni, eins og hér hefur verið haldið fram (sjá inngang og kafla 2.1) þá er þessi merking sagnarinnar að minnsta kosti jafngömul og trúlega eldri.

Ekki er vel ljóst hvernig þessi merking er til komin en einhvers konar kæruleysisþáttur er þó sameiginlegur orðinu hér og hinu kaldhæðnislega/kæruleysislega orðasambandi *láta e-ð fokka* o.s.frv. sem rætt var hér að ofan.

Dæmið frá 1948 er í texta sem á að sýna slangur og spillt málfar ungs fólks í Reykjavík (G.J.Á. 1948):

- (6) knallið fór þó annars ágætlega, og við **fokkuðum** ekki á búlunni lengur en til þrjú.

⁹ Flettuna er að finna í 8. bindi orðabókarinnar sem kom út 1925.

¹⁰ Sjá einnig athugasemd í lok kafla 3.2 hér á eftir um so. *fukka/fokka* í færeysku.

¹¹ Stundum er merkingin nær því að vera ‘vasast í e-u’ og ‘drepa tímann’ eða annað því um líkt.

Í pistlinum eru tínd til milli 60 og 70 orð og orðasambönd, flest þeirra tökuorð úr dönsku eða heimatilbúið íslenskt slangur. Nokkur eru þó ný eða nýleg lán úr ensku: *alright*, *blöffa*, *flirta*, *fætingur*, *gefa gas*, *villt geim*, *gæi*, *ókey*, *ósmart*, *partý*, *sjoppa*, *stæll* og *svinga*; e.t.v. einnig *plana*, *prívat* og styttingin *ró mó* úr *rómantískur* þótt danskur uppruni sé eins líklegur (e. *plan*, da. *plane*; e. *private*, da. *privat*; e. *romantic*, da. *romantisk*).

Þótt sögnin *fokka* sé nefnd um leið og þessi orð er fremur ósennilegt að pistlahöfundurinn hafi haft í huga enska orðið *fuck*, enda er það ekki nothæft í ensku samhengi sambærilegu við dæmi (6), að því er næst verður komist. Á það skal líka bent að gamla sögnin virðist gjarnan ekki hafa verið viðurkennd sem gott eða vandað mál því oft er hún afsökuð með því að prenta hana innan gæsalappa, einkum á fyrri hluta 20. aldar en einnig eru dæmi um það frá 7. áratug aldarinnar. Það má velta fyrir sér ástæðu þessa en líklega hefur bæði ósvífin og kaldhæðnisleg merking sagnarinnar, óformlegur og talmálslegur still hennar og grunur um danskan uppruna allt gegnt hlutverki hér og það gæti skýrt andúð ofangreinds pistlahöfundar á orðinu.

Í merkingunni 'gaufa, dunda' fylgir sögninni oft forsetningarliður, *fokka* + á *e-u* (1948, dæmi (6) að ofan, 1972), *fokka* + í *e-u* (1961, 1962, 1979, 1981, 1985 og 2014), *fokka* + við *e-ð* (1960, 1965 og 1974).

(7) a) Núna eru þeir flestir [...] **fokkandi** í garðinum sínum (1981).

b) ég er ennþá að **fokka** við þetta [starf] (1965).

Enn er það merkingin sem bendir til þess að um sé að ræða gömlu sögnina. Ekki má þó útiloka að innlend notkun sem þessi hafi rutt brautina fyrir enskt orðalag á borð við „fuck(ing) in something“, „fuck(ing) with something“ þegar slíkt gerði vart við sig síðar á öldinni.

Eitt dæmi er vert að nefna í þessu samhengi sem er úr tímariti fyrir börn og ungmenni frá 1961 (*Vorið* 1961). Þar leikur höfundur sér að samhljómi nafnorðsins *fokka* (kvk.) um tiltekna tegund af segli og sagnarinnar *fokka* í merkingunni 'gaufa, dunda' og lætur eina persónu sína kvarta yfir áformum annarrar persónu um að byrja á uppsetningu á slíku segli, með orðunum „Þú hefur víst nógan tíma að fokka við hana“. Í þessu samhengi, í texta fyrir börn, getur sögnin ekki hafa verið sérlega ögrandi eða illhæf og er væntanlega notuð til að gefa textanum gamansaman og talmálslegan blæ.

Fyrir kemur að sögnin sé án eftirfarandi forsetningarliðar:

- (8) a) margir **fokka** daginn út þar sem líkur eru á að fá tíma-
bundna snapvinnu (1981).
b) Svo fór restin [af tímanum] bara í mig þegar ég var að
fokka eitthvað (2002).

Slík dæmi eru þó fá í þeim textum sem skoðaðir voru.

2.3 Merking eldra nafnorðsins

Nafnorðið *fokk* er í ÍO (2002) merkt sem óformlegt og merkingin sögð vera „lítilfjörlegt starf, dútl, dund“. Þar er einnig gefið dæmi um orðasambandið *allt í fokki*, með skýringunni „í vitleysu, óstandi, allt í klessu“. *Íslensk nútímamálsorðabók* greinir á milli tveggja merkinga, (1) 'lítilfjörlegt dútl' með notkunardæmið „þetta er ekki almennileg vinna heldur hálfgerðt fokk“ og (2) 'leiðindi, vesen' með notkunardæmið „ég er í tómu fokki með ritgerðina“.

Dæmi fundust um nafnorðið frá 1935 og áfram, alls í kringum 100 talsins. Nafnorðið er því eldra í þessari merkingu í þeim textum sem athugaðir voru en sögnin í merkingunni 'gaufa, dunda', sem fyrr segir. Engin dæmi eru um nafnorðið í áður nefndum gagnagrunni íslenskra einkabréfa frá 19. öld. Elsta dæmið sem fannst í blöðum og tímaritum er eftirfarandi:

- (9) Þú vinnur við Alþingi, karlinn. Hvernig líkar þér það **fokk**?
(1935).

Á undan orðinu er mjög oft herðandi lýsingarorð, oft fremur neikvæðrar merkingar, jafnvel blótsyrði: *algert, alls konar, annað eins, bara, einskisvert, gagnslítið, hálfgerðt, hálfgildings; andskotans, bölvæð, djöfulsins, helvítis*. Mörg dæmi eru um slíkt í textunum og undirstrikar það gildishlaðna og að nokkru leyti neikvæða merkingu nafnorðsins. Það segir sitt að bæði í *Íslenskri nútímamálsorðabók* og í norrænu veforðabókinni *ISLEX*, helstu orðabókum síðari ára um íslenskt nútímamál,¹² eru notkunardæmi um orðið einmitt höfð með styrkjandi lýsingarorðum af þessu tagi sem undanfara:

¹² Reyndar telst það til undantekninga að þessi orð sé að finna í íslensk-erlendum orðabókum. Þannig er hvorugt þeirra í íslensk-danski orðabók frá 1976 (Widding, Haraldur Magnússon og Meulengracht Sørensen 1976) né í íslensk-enskri orðabók frá 1989 (Sverrir Hólmarsson, Sanders og Tucker 1989). Sögnin er í íslensk-enskri orðabók frá 1970 og í íslensk-færeyski orðabók frá 2005, en hvorug bókin hefur nafnorðið (Arngrímur Sigurðsson 1970; Jón Hilmar Magnússon 2005).

- (10) a) Þetta er ekki almennileg vinna heldur hálfgerð **fokk**.
 b) Ég er í tómu / bölvuðu **fokki** með ritgerðina.

Eftirtektarvert er að í dæmum frá í kringum 1980 og fram undir aldamót virðist merkingin helst vera ‘dund, slæpingsháttur’ (11a) en í dæmum frá undanförunum árum er hún frekar ‘óstand, rugl’ eða slíkt (11b) að því er best verður séð af þeim gögnum sem notuð voru í þessari rannsókn:

- (11) a) Það er ekki til í dæminu [...] að unglíngarnir hér séu í neinu **fokki**. Fyrir þremur árum var stigið stórt skref fram á við í vinnuskólanum hérna (1980).¹³
 b) Ég man eftir árum þar sem allt var í **fokki**, maður sér bara biðraðir og slyddu þegar maður hugsar til baka (2011).

Einhver merkingarlegur samruni virðist hafa orðið við yngra tökuorðið úr ensku, eða a.m.k. að notkun þess hafi stýrt merkingunni í þessu forsetningarsambandi frá dundi eða dútli í átt að einhvers konar óstandi.

3 Ensku tökuorðin

3.1 Yfirlit

Ensku orðin *fuck* (sagnorð, upphrópun/nafnorð) og *fucking* (lýsingarháttur nútíðar) hafa tekið sér bólfestu í íslensku og eru orðin hluti af daglegu máli, sérstaklega meðal ungs fólks. Þau eru notuð í margvíslegum orðatiltækjum og orðasamböndum sem flest endurspegla alþjóðlega nútímanotkun. Eins og minnst var á í inngangi hefur *fuck* í ensku mun víðtækari notkun en afleiða þess í íslensku. Í ensku stendur *fuck* bæði fyrir sagnorð og nafnorð, og þá í allmargþættri merkingu, og sem áhersluorð eða blótsyrði sem sýnir viðhorf fremur en vísun til verknaðar, og það er í því hlutverki og merkingu sem orðið hefur borist inn í íslensku.

Orðið *fuck* fór að sjást í íslenskum dagblöðum og tímaritum í kringum 1970 – fáein dæmi eru þó eldri en það – og það er svo um miðjan 9. áratuginn og í byrjun nýrrar aldar sem það er orðið nokkuð

¹³ Tilvitnunin er úr viðtali þar sem greint er frá störfum unglínga og sérstaklega tekið fram að þeir standi fullorðnum hvergi að baki, séu duglegir og samviskusamir og vinni vel. Merkingin er ljóslega ‘dund’ en ekki ‘óstand, rugl’ eða slíkt.

algengt þar, og þá oftast íslensku orðmyndirnar *fokka* og *fokk*. Enska lýsingarháttarmyndin *fucking* er yngri í málinu, eða frá lokum 10. áratugarins og síðar, og þá oftast hin íslenskaða mynd hennar, *fokking*. Í þeim textum sem athugaðir voru er þessi orð ekki síst að finna í greinum sem skrifaðar eru fyrir ungt fólk, t.d. í helgarblöðum dagblaða og í viðtölum við tónlistarfólk. Þau sjást líka í skáldsögum síðari ára þar sem þau hafa oft það hlutverk að gefa textanum óformlegan blæ, talmálslegt, kæruleysislegt og/eða tilfinningaþrungnið yfirbragð. Segir það kannski betur en margt annað hversu miðlæg þau eru orðin í íslensku talmáli.

Ekki hefur verið gerð sjálfstæð athugun á notkun þessara orða í talmáli svo mér sé kunnugt en ýmsir sem spurðir hafa verið kannast við notkun a.m.k. upphrópunarinnar *fuck* (*fokk*) allt frá miðjum 8. áratug síðustu aldar.

Eins og flestir munu geta staðfest út frá eigin máltilfinningu og þekkingu á íslensku máli undanfarinna áratuga eru þessi orð langoftast rituð með 'o' og borin fram [fɔhk], [fɔhka] og [fɔhkiŋ]. Leit á *Tímarit.is* og í *Íslensku textasafni* staðfestir þetta.¹⁴ Margir sem rætt hefur verið við hafa þó heyrt þessi orð borin fram með [œ] og dæmi er að finna um ritmyndina *fökk* í blöðum og tímaritum, þau elstu frá 1987, en þau eru þó í miklum minnihluta. Þess má geta að leit á netinu skilar nýlegum dæmum um ritmyndir eins og *fökkd*, *fökkt* o.fl.¹⁵ sem benda til framburðar með [œ]. Þetta kann að vera bundið við þessa tilteknu beygingarmynd ensku sagnarinnar, *fucked* (lýsingarháttur þátíðar), sem er þá tekin upp sem sérstakt og nýtt tökuorð, eiginlega sem lýsingarorð og án skýrra tengsla við hefðbundnar íslenskar eða íslenskaðar orðmyndir enska orðsins *fuck*. Hér er framburðurinn sá sem búast má við að stutt enskt [ʌ] eða [ə] fái í íslensku.¹⁶

Sagnorðið fellur í 1. flokk veikra sagnorða og beygist því eins

¹⁴ Þetta þýðir þó ekki að enskar ritmyndir komi ekki fyrir. Leit að stafastrengnum <fuck> á *Tímarit.is* (júli 2022) skilar rúmlega 1.500 síðum og leit að strengnum <fucking> rúmlega 1.300 síðum. Raunveruleg dæmi eru væntanlega a.m.k. jafnmörg eða fleiri en síðurnar sem koma upp (sum eru þó e.t.v. eitt og sama dæmi tví- eða fleirtekið). Ekki var ráðist í að greina þessi dæmi en langflest þau sem skoðuð voru eru úr tilvitnunum á ensku eða eru hluti af enskum eða enskulegum nöfnum og titlum, t.d. á kvikmyndum.

¹⁵ Ég þakka ritrýni fyrir að benda á þessi dæmi.

¹⁶ Þetta væri áhugavert að skoða nánar og fylgjast þá jafnframt með því hvort framburður sérhljóðsins í hinni íslensku mynd enska orðsins *fuck* eigi eftir að breytast á komandi árum. Ef hann gerir það (breytist úr [ɔ] í [œ]) væri það – a.m.k. formlega séð – dæmi um að orðið væri tekið upp í annað sinn.

og gamla sögnin (*fokka* – *fokkaði* – *fokkað*). Sem upphrópun er *fokk* án beygingar en í íslenskun á enskum orðatiltækjum á borð við *what the fuck, who the fuck* o.fl. samsvarar birtingarmynd orðsins þágufalli annars vegar gamla hvorugkynsorðsins *fokk* og hins vegar karlkynsorðs sem væri **fokki* í nefnifalli: (*hvað/hvernig/af hverju*) í *fokkinu*, (*hvað/hvernig/af hverju*) í *fokkanum*.

Í ÍO (2002) er *fokka* skipað undir þrjár flettur. Flettan ¹*fokka* kvk. er nafn á ákveðinni tegund af segli (sjá Ásgeir Blöndal Magnússon 1989) og tengist ekki umfjöllunarefni þessarar greinar. Flettan ²*fokka* á við sagnorðið í þeirri merkingu sem fjallað var um hér að framan. Flettan ³*fokka* á við yngri sögnina, þá með rætur í *fuck*, þótt ekki sé skýr tilvísun í slíkan uppruna önnur en sú sem álykta má af notkunardæminu, *fokka e-u upp <fyrir e-m>*, sem útskýrt er sem „klúðra e-u, spilla e-u (fyrir e-m)“ og mundi svara til enska orðasambandsins „to fuck something up (for somebody)“.

Flettan *fokk* er á hinn bóginn ekki fleirskipt í ÍO (2002). Hún á við nafnorðið *fokk* í gömlu merkingunni ‘dund’ og nýja orðið *fokk*, upphrópun/nafnorð, úr ensku *fuck* er enn ekki skráð sem sérstök fletta í orðabókinni. Orðasambandið *allt í fokki*, sem gefið er sem dæmi sækir þó e.t.v. merkingu sína að einhverju leyti til enska orðsins. Það fær nokkurn stuðning af því að þetta orðasamband virðist nýlegt og kemur einna fyrst fyrir í textum eftir 2000.

Áhersluorðið (enska lýsingarháttarmyndin) *fokking* er sérstök fletta í orðabókinni, merkt bæði með tveimur spurningarmerkjum, sem þýðir „framandorð sem vafi leikur á hvort talist getur íslenskt, sletta“ (ÍO 2002:XIII), og sem „gróft“. Merkingin er gefin sem ‘leiðinda, djöfulsins’.

Íslensk nútímamálsorðabók hefur ekki sagnorðið *fokka* sem flettu en skráir *fokk* undir tveimur flettum. Annars vegar sem nafnorð í hvorugkyni í merkingunni ‘lítilfjörlegt dútl’, ‘leiðindi, vesen’ (sbr. kafla 2.3), og er þar um að ræða eldra íslenska orðið. Hins vegar sem upphrópun sem táknar vanþóknun eða reiði, og er þar orðið merkt sem „óformlegt, ekki fullviðurkennt mál, gróft“.

Fyrstu dæmi um þessi orð í þeim textum sem hliðsjón var höfð af eru frá um 1970. Dæmi frá næstu tíu árum benda ekki til þess að þau hafi verið útbreidd og það tók þau líklega um tvo áratugi að festa sig í sessi sem eiginleg tökuorð. Fram að því virðast þau hafa verið notuð sem tilvitnanir – eða e.t.v. sem málvíxl (e. *code-switching*) þegar þau hafa verið notuð í töluðu máli. Því miður vitum við ekkert um notkun þeirra í talmáli þessa tíma, sem auðvitað hlýtur að hafa komið á undan notkun þeirra í ritmáli. Árið 1985 er haft eftir íslenskum

tónlistarmanni fæddum 1949 að íslenskir krakkar séu hættir að bölvá á íslensku. „Nú heyrir maður krakka segja hiklaust fuck og shit [...] en það er nú farið að fjúka í flest skjól þegar krakkar kunna ekki að bölvá á íslensku.“ (Árni Johnsen 1985). Það er freistandi að trúa því að orð hans feli í sér eitthvert sannleikskorn.

Notkun orðanna í íslensku kemur ekki á óvart. Í því sem hér fer á eftir hef ég því dæmin stutt og verður helst leitast við að varpa ljósi á komu orðanna í íslensku og umsnúning þeirra úr erlendum framandorðum yfir í aðlöguð tökuorð sem smám saman taka yfir formgerð (og að nokkru leyti merkingu) eldri orðanna. Textatilvitnunum verður haldið í lágmarki enda leiðir leit á *Tímarit.is* beint til dæma fyrir þá sem áhugasamir eru. Nánari athugun verður látin öðrum eftir en eins og fyrr segir hefur Einar Lövdahl Gunnlaugsson fjallað talsvert um efnið í ritgerð sinni frá 2016 og má þar finna ýmislegt bitastætt sem hér verður ekki tekið upp.

3.2 Notkun enskrar ritmyndar

Þegar þessi orð fóru fyrst að birtast á prenti voru þau höfð með enskri stafsetningu. Sem dæmi má nefna að fyrsta þekkt dæmið um upphrópunina *fuck* er í þýddu viðtali við tónlistarmanninn John Lennon frá 1971:

- (12) En svo hugsaði ég með mér: „**Fuck**, til helvítis með það“
(*Vikan* 1971/16).

Í sama viðtali telur ritstjóri *Vikunnar* sig þurfa að útskýra að *fucking* hafi ekkert með kynlíf að gera í ensku götumáli heldur sé blótsyrði. Þetta sýnir áreiðanlega að Íslendingar notuðu orðin almennt ekki sem upphrópanir eða blótsyrði um þessar mundir. Eitthvað hafa þeir þó að sjálfsgöðu þekkt til þeirra í upphafi 8. áratugarins og íslenskir pistlahöfundar og þýðendur leyfa sér til dæmis að vitna í manneskju sem hrópar „Fuck it“ (*Vikan* 1971/43, þýðing á erlendum texta); segja lesendum án nokkurra skýringa að skammstöfunin „FTA“, sem er nafn á kvikmynd frá 1972, megi (ranglega) túlka sem skammstöfun fyrir „Fuck The Army“ (*Alþýðublaðið* 1972); og vitna í bandarískt barn sem sagði „Fuck you“ við blaðamann (*Tíminn* 1973, þýðing á erlendum texta).

Með enskri stafsetningu birtast þessi orð alloft í blöðum og tímaritum á 8. áratugnum, orðið *fuck* einum 18 sinnum og *fucking* a.m.k. 13 sinnum. Flest dæmin um *fuck* er að finna í enskum tilvitnunum;

eitt er nafn bandarískrar rokkhljómsveitar, annað er í titli bandarísku djasslags, tvö eru í þýdda viðtalinu við John Lennon sem nefnt var að ofan. Aðeins eitt dæmi er í samhengi sem endurspeglar ekki enskan frumtexta. Það er í ritdómi um íslenska skáldsögu þar sem aðalpersónan er sögð ekki vita hvað „fuck me“ og „survival of the fittest“ þýðir (*Dagblaðið* 1977). Sama má segja um dæmin um *fucking*, flest eru þau í enskum tilvitnunum.

Ensku orðin *fuck* og *fucking* virðast því ekki hafa verið komin í neina umtalsverða notkun sem herðandi orð eða blótsyrði á þessum tíma, en þau eru greinilega á leið inn í tungumálið eins og sést á smáaukum fjölda dæma um þau sem ensk orð og enskar tilvitnanir í íslenskum texta. Á árunum 1980 til 2000 er rúmlega 200 dæmi að finna um *fuck* stafsett að enskum hætti og um 190 um *fucking* í þeim textum sem skoðaðir voru, mörg þeirra í beinum tilvitnunum og í ýmsum tegundum nafna, kvikmyndatitla og þess háttar. Eftir 2000 hafa komið í ljós um 230 dæmi um *fuck* í textunum og um 730 um *fucking*, oftast í textum á ensku eða í enskum nöfnum eins og í eldri dæmunum.

Því má bæta við hér að engin dæmi fundust um ritmyndir/orðmyndir á borð við **fukka* eða **fucka*, sem hefðu átt að geta orðið til í íslensku út frá ritmynd ensku sagnarinnar *fuck*. Í sambandi við það skal þess getið að slík sögn, *fukka*, hefur verið til í færeysku og notuð sem grófyrdi í merkingunni ‘hafa samræði’ (*Føroysk orðabók*, 1998). Hún er skráð í orðabók J.C. Svabo frá um 1800 og virðist enn hafa verið í notkun snemma á 20. öld.¹⁷ Í ritgerð sinni um ensk tökuorð í færeysku telur Tórður Jóansson (1997:84) sögnina í orðabók Svabos hafa verið „a genuine English loanword“ sem síðan hvarf en var kynnt aftur til sögunnar „quite recently and spelt *fokka* or just *fuck* as in English“ (Jóansson 1997:37).

3.3 Íslenskar orðmyndir

Skömmu eftir 1980 fer enska orðið *fuck* (sagnorð/upphrópun/nafnorð) að birtast í blöðum og tímaritum í íslensku ritmyndunum *fokka* og *fukk*. Þær endurspeglar greinilega hina enskættuðu merkingu og notkun, eiga sér oft beinar hliðstæður í enskum orðasamböndum og samsetningum og það leikur því enginn vafi á því að þarna er um að ræða

¹⁷ Þessar upplýsingar á ég að þakka Zakaris Svabo Hansen, dósent við Fróðskaparsetrið í Þórshöfn.

ný orð, ekki þau eldri.

Elstu dæmin sem fundust um upphrópunina (eða nafnorðið) í sínu nýja, aðlagða formi eru frá 1985. Þau eru í grein um veggjakrot í Reykjavík. Greininni fylgja myndir af veggjakroti með slagorðum eins og „fock off“, „FOK“ og „Fouck is all I kear about“, sem endurspeglar án efa þann framburð sem orðið hafði meðal ungs fólks á þeim tíma. Greinarhöfundurinn notar sjálfur orðmyndina *fokk* í fyrrisögn og einu sinni í textanum (Sigurður G. Tómasson 1985).

Annað dæmi sem gæti varpað dálitlu ljósi á það hve langt þróunin var komin um áratug síðar er í grein í *Stúdentablaðinu* 1994. Höfundurinn fjallar þar um enska orðið *fuck* og skyld orð og skrifar að hann hafi heyrt orðalagið „fokkast upp“ (í merkingunni ‘klúðrast’) notað af blaðamanni á Ríkisútvarpinu í viðtali við stjórnáamann fyrir sama ár. Hann segir, í gamansömum tón, að þar hafi orðið „merkur atburður í málsögu samtíðarinnar“. Hann á þar vafalaust við það að orðasamband sem áður hafði tilheyrt slangri sé nú á uppleið í tungumálinu. Einnig heldur hann því fram að gamla nafnorðið *fokk* sé horfið úr daglegri notkun (Gauti Sigþórsson 1994:12). Og þó að hann fari þar sennilega með ýkjur til að styrkja frásögnina er þetta eigi að síður athyglisverð staðhæfing.

Við leit á *Tímarit.is* komu í ljós um 165–170 dæmi um *fokk* sem rekja má til enska orðsins *fuck*. Í nálega helmingi dæmanna er *fokk* í hlutverki sérstæðs áhersluorðs eða upphrópunar: „Fokk, nú er ég endanlega að frika út“ (1999)¹⁸, stundum í umræðu um orðið, t.d. „einskorðast orðaforði þeirra nánast við tvö orð, fokk og sjitt“ (1993). Þessi dæmi eru frá því snemma á 9. áratug liðinnar aldar til dagsins í dag. Hin dæmin koma fyrir í ýmsum orðasamböndum, yfirleitt vel kunnuglegum, eins og *fokk jú* (1989) (og *fokk þú*, 2001), *fokk it* (2000), *fokk off* (1996), *að gefa ekki fokk* (2004), *hvað í fokkinu* (1997), *að vera fokk sama* (2007), samsetningin *fokkup* (2003, „Þetta er eitt það mesta fokk up sem ég hef afrekað“). Auk þess eru þarna dæmi sem virðast sýna samslátt eldri og yngri orðanna, t.d. í orðasamböndum eins og *allt (er) komið í fokk* (2004) og *allt er í fokki* (2009). Flest dæmin eru frá seinni hluta 10. áratugar 20. aldar eða frá þessari öld.

Dæmi um sögnina *fokka* eru svolítið eldri en um upphrópunina eða nafnorðið *fokk*. Orðabók um slangur, slettur, bannorð og annað utan-garðsmál (Mörður Árnason, Svavar Sigmundsson og Örnólfur Thorsson 1982) er með sögnina (en ekki upphrópun/nafnorð) og er það með

¹⁸ Hér og áfram eru elstu dæmin tiltekin.

elstu dæmum um hana sem fundist hafa í þessari rannsókn. Þar er sýnt orðalagið *fokka e-u upp fyrir e-m* og það borið saman við enska orðasambandið *fuck up*. Orðið var því þekkt og í notkun þegar efni var safnað í orðabókina upp úr 1980 og hefur væntanlega verið það um nokkurt árabíl fyrir þann tíma. Eitt öruggt eldra dæmi kom í ljós í smásögu þýddri úr ensku fimmtán árum áður, orðasambandið *fokka e-u upp* og í beinu framhaldi í sama texta áhrifslaust *fokka upp*: „Þú hefur fokkað þessu upp, allt í lagi, þú átt rétt á að fokka upp annað slagið“ (*Vikan* 1968). Nokkuð víst er að um sé að ræða beina þýðingu á enska orðasambandinu *fuck up* og sýnir sjálfsagt tilfinningu þýðandans fyrir því að unnt sé að nota *fokka (+ upp)* í íslenskrí þýðingu á *fuck (up)*. Þetta dæmi gæti bent til þess að sögnin (eða þetta orðalag) hafi verið til í talmáli (jafnvel ritmáli þótt dæmi hafi ekki komið fram) allt frá um 1970. Annars kemur sögnin fyrst fyrir í textum frá því laust fyrir miðjan 9. áratuginn, t.d. í viðtali við ungan pönktónlistarmann sem notar sögnina *fokka með + andlag*, „það þýðir ekkert að vera að fokka með landið“ (1983), um erlenda hljómsveit sem hann telur að hafi vaðið yfir landið og ætlað sér að misnota það. Þar endurspeglast vafalaust *fuck with* í ensku í merkingunni ‘djöflast með’ eða eitthvað líkt. Stundum gæti verið að eldri merking blandist þeirri yngri. Þannig er í *Morgunblaðinu* greint frá vanþóknun þingmanns nokkurs á notkun annars þingmanns á orðalaginu *fokka með*, „að fokka með mál sem væru til óþurftar fyrir menntakerfið í landinu“ (Þjóðin bíður þess að bráðabirgðalögin komi til umræðu 1988). Báðir voru þingmennirnir þekktir miðaldra málvöndunarmenn og sá sem mælti þessi orð hefur líklega haft í huga merkinguna ‘gaufa, dunda’ í gömlu sögninni, e.t.v. orðalagið *fokka við e-ð*, þ.e. ‘gaufa við e-ð; vasast í e-u’, fremur en enska orðalagið *fuck with*.

Önnur dæmi um sögnina frá 9. áratugnum eru aðallega orðasambandið *fokka + andlag* (þgf.) + *upp* eða *fokka upp + andlag* (þgf.): „Þeir eru að fokka þessu öllu upp“ (*Þjóðviljinn* 1991), „[hann] fokkaði upp hlutunum“ (*Helgarpósturinn* 1987). Seint á 10. áratugnum koma fram dæmi um orðalagið *fokka í e-u*, en það er ásamt *fokka upp* algengasta orðalagið eftir 2000, hvort tveggja með um 30 dæmi, og *fokka sér* og *fokkaðu þér*, átta dæmi um hvort.

Orðmyndin *fokking* er notuð sem herðandi (atviks)orð á sama hátt og í ensku og dæmi eru um að hún kljúfi setningar eða setningarhluta á svipaðan hátt: „Ég fokking hata heiminn“ (2007). Dæmi um inn-skeytingu af gerðinni e. *abso-fucking-lutely* eða *un-fucking-believable* (sjá t.d. Aronoff 1976:69–70; Plag 2003:101 o.áfr.) fundust ekki í þeim

textum sem skoðaðir voru en *nákvæmfokkinglega* (Einar Lövdahl Gunnlaugsson 2016:31) og orðmyndir á borð við *þokkafokkinglega*, *sannarfokkinglega* og *klárfokkinglega* koma fram þegar leitað er að strengnum „fokkinglega“ á netinu. Orðatiltækið *fokking fokk* (53 dæmi), oftast styrkt með blótsyrðinu *helvítis*, er sérstaklega algengt í textunum. Það varð gríðarlega vinsælt eftir að það var notað á mót mælasþjaldi árið 2008 og var síendurtekið í blöðum og öðrum fjölmiðlum næstu árin. Dálítið á óvart kemur atviksmyndin *fokkings* með *s* sem líkist venjulegri eignarfallsendingu (nokkur dæmi eru í *Íslensku textasafni* og fjölmörg í *Risamálheildinni*; sbr. Einar Lövdahl Gunnlaugsson 2016:29–30, um *fokkings* og *fokkans*). Gera má ráð fyrir að þar sé reynt að láta orðið líta út eins og íslensk blótsyrði í eignarfalli, eins og *djöfulsins*, *andskotans* og *helvítis*, en hugsanlegt er einnig að um sé að ræða virka eignarfallsmyndun.

Ýmis dæmi komu í ljós í textunum um íslenska gerð enskra orða og orðasambanda og skulu hér rakin þau helstu: *fokkari* (2005, 2006), *fokkfeis* (2005), *fokkfingur* (2005), *fokkjúmerki* (2008), *fokkjúputti* (2009), *fokkmerki* (33 dæmi, 1986–2010), *fokkorð* (1996), *hólyfokk* (2009), *moðerfokker* (sjö dæmi, 1994–2005). Jafnvel lengri frasar eins og enska *what the fuck* koma fyrir í íslenskri gerð, *vottðe fokk* (2008), og orðasambandið *hvað/hvernig/af hverju í fokkanum/fokkinu*, sem nokkur dæmi eru um á *Tímarit.is* (1997–2021) og fjölmörg í *Risamálheildinni*, endurspeglar augljóslega *what the fuck*. Má hér benda á umfjöllun Einars Lövdahl Gunnlaugssonar (2016:32) í BA-ritgerð sem hér hefur nokkrum sinnum verið nefnd og ber einmitt heitið „Hvað í fokkanum geri ég þegar ég útskrifast?“ (auk undirtitils).

Hér verður látið staðar numið og duga þau dæmi sem rakin hafa verið vonandi til að sýna hvernig nýju tökuorðin hafa fest sig í sessi í málinu og að notkun þeirra sé talsvert fyrirjáanleg.¹⁹

4 Umræða og lokaorð

Sögnin *fokka* mun að líkindum hafa borist inn í íslensku í lok 16. aldar eða snemma á 17. öld, sennilega úr dönsku eða miðlagþýsku. Í upphafi virðist merkingin hafa verið svipuð og sama eða sambærilegt orð hefur eða hafði í skyldum tungumálum, það er ‘hreyfa sig (hratt)’.

¹⁹ Gríðarlega mikið er til skrifað um *fuck* í ensku. Þeim sem vilja kynna sér notkun orðsins skal bent á áhugaverða og vandaða félagsmálfræðilega rannsókn Beers Fägersten (2012). Einnig má nefna McEnery og Xiao (2004) og Wajnryb (2004).

Fá dæmi hafa þó komið í ljós í varðveittum textum fram að miðri 19. öld en dæmum fjölgar smám saman á 19. og 20. öld. Sögnin var lengst af algengust í orðasambandinu *láta e-ð fokka* og virðist þar einkum notuð til að gefa samhenginu kæruleysislega merkingu, yfirbragð eða hlutverk. Snemma á 20. öld taka að birtast dæmi um *fokka* í áhrifslausu hlutverki, í merkingunni ‘gaufa, dunda, drepa tímann’ og um svipað leyti dæmi um nafnorð myndað af sögninni með samsvarandi nafn-orðamerkingu, ‘gauf, dund’.

Orðin *fokka* og *fokk* áttu vissa merkingarþætti sameiginlega með enska orðinu *fuck* (sagnorð, upphrópun, nafnorð) sem tekur að skjóta upp kollinum í íslenskum textum á 8. áratug 20. aldar eða ef til vill aðeins fyrr og sem fljótlega tekur upp sem tökuorð sömu form og eldri orðin. Gamla sögnin og sú nýja eiga sér einnig viss sameiginleg orðasambandslíkindi, þ.e. sögn + forsetningarliður, *fokka* í + *e-u*, *fokka við* + *e-ð*, þó að merkingin sé ekki fyllilega sambærileg. Í stuttu máli má segja að nýja erlenda orðið hafi í útliti, merkingu og hlutverki staðið nógu nálægt eldri orðunum, sögninni og nafnorðinu, til þess að það hafi smám saman „stolið“ plássinu. Ferlinu er ekki enn lokið; málnotendur sem alist hafa upp við gömlu orðin eða gömlu merkingarnar þekkja þær enn og nota kannski við og við. En smám saman hafa þeir, ef til vill einkum yngra fólk, hætt að skynja skýrt muninn á eldri og yngri orðunum og má þá segja að orðin hafi runnið saman. Eins og fram hefur komið getur stundum reynst erfitt að ákveða með vissu hvort dæmi um *fokka* eða *fokk* tilheyri eldra orðinu eða því nýja. Í þessu sambandi má minna á það fyrirbæri sem kallað hefur verið *falsvinir* (franska *faux amis*), sem er vel þekkt í sambandi við máltengsl, erlend áhrif og þýðingar. Þar er um að ræða orð innan tveggja eða fleiri (skyldra) tungumála sem eru mjög lík að formi (stafsetningu og/eða framburði) en hafa ólíka merkingu og valda þess vegna stundum vanda meðal málnotenda og þýðenda sem ekki þekkja glögg þann mun sem á þeim er. Íslendingar hafa t.d. margir hverjir einhvern tíma komist í ógöngur með íslensku orðin *sæng*, *rúm* og *dýna* og dönsk orð sem líkjast þeim (og eru auðvitað af sama uppruna), þ.e. *seng* ‘rúm’, *rum* ‘rými’ og *dýne* ‘sæng’. Segja má að þegar gömlu íslensku orðin *fokka* og *fokk* og það nýja enskættaða séu runnin saman hafi myndast eins konar falsvinir af þessum toga, en innan eins og sama máls sem er nokkuð sérstakt.

Hér má einnig nefna það að ekki er óalgengt að sama orð (eða nafn) berist oftast en einu sinni og á mismunandi tímum inn í sama tungumál, stundum tvívegis úr sama tungumáli, stundum í gegnum

ólík tungumál, og að merkingin sé þá dálítið mismunandi eftir aldri og/eða uppruna. Þetta hafa fræðimenn ítrekað rætt, sjá t.d. stutta umfjöllun hjá Crystal (2004:63–64) og van Gelderen (2006:94) um tökuorð í ensku ættuð úr latínu. Oft lifa þá orðin hlið við hlið og hafa mismunandi form, merkingu og hlutverk og þarf þá sérfræðinga á sviði orðsifja, málsögu og máltengsla til þess að geta bent á að um sé að ræða einn og sama uppruna. En að nýja orðið sé svo nálægt eldra orðinu að það yfirtaki það smám saman og orðin renni saman í eitt, eins og á við varðandi þau orð sem hér eru til umræðu, er óvenjulegra, a.m.k. ef gert er ráð fyrir að um sé að ræða tökuorð, ekki einungis tökumerkingu. Eins og nefnt var í inngangi, og reynt var að færa rök fyrir, er í þessari grein litið svo á að orðin *fokka* og *fokk* í nýju merkingunni séu eiginleg tökuorð úr ensku fremur en að um sé að ræða nýja erlenda merkingu sem bæst hafi við gömlu orðin. Hið síðara, að orð taki upp erlenda merkingu, er hins vegar talsvert algengt fyrirbæri í íslensku eins og í flestum öðrum tungumálum sem eiga í máltengslum við önnur mál. Skemmtilegt dæmi um slíkt eru merkingarlíkindi boðháttarmyndarinnar *sko* af sögninni *skoða* og danska orðsins *sgu* (af *sågu*, *så gud*), en færð hafa verið rök fyrir því að íslenska orðið hafi tekið upp ákveðna merkingarþætti þess danska (Helgi Guðmundsson 1981). Enn fremur hefur verið á það bent að fornafrnið *eigin(n)* kunni að hafa sótt merkingarþætti eða a.m.k. aukna notkun til danska fornafnsins *egen* (Katrín Axelsdóttir 2014:544 o.áfr.). Ýmis fleiri dæmi eru í sögu málsins um tökuorð sem fallið hafa saman við orð sem fyrir voru eða að minnsta kosti gefið innlendum orðum nýja merkingu. Eru nokkur slík rakin í bók undirritaðs frá 2003 (Veturliði Óskarsson 2003:90), t.d. *velborinn* úr miðlágþýsku *wol(ge)-boren* sem féll saman við fornt og að hluta til samstofna orð, *velborinn* (sjá sama rit bls. 339; sbr. Katrín Axelsdóttir 2014:544). Um þetta efni verður ekki fjallað nánar að þessu sinni.²⁰

Í íslensku voru forsendurnar fyrir hendi þegar nýtt orð gerði sig heimakomið. Fyrir voru í málinu gömul sögn (*fokka* 'gaufa, dunda') og nafnorð myndað af henni (*fokk* 'lítillfjörlegt starf, dútl, dund'), með merkingu og notkunarhlutverk sem að hluta til náði yfir það svið sem nýja orðið gerði kröfu um, og hljóðfræðilega var lágmarksmunur á gömlu orðunum og því nýja erlenda. Merking tökuorða er oft á einhvern hátt sérhæfð eða takmörkuð (sjá Haspelmath 2009:42–44; Winford 2010:173–175) og má búast við að nýtt orð muni að öllum

²⁰ Ég þakka ritrýni fyrir að minna á sumt sem hér var nefnt.

líkindum fylla í tóman merkingarbás eða koma í stað orðs sem á einhvern hátt nýtur ekki hylli í tungumálinu. Það hefur eflaust auðveldað yfirtökuna að gömlu orðin virðast hafa verið í lágum metum. Mörg dæmi eru t.d. um að þau séu prentuð innan afsakandi gæsalappa.²¹ Þau er enn fremur ekki að finna í mörgum íslensk-erlendum orðabókum, og í *Íslenskri orðabók* (1983, 2002), sem löngum hefur verið talin eiga lokaorðið um hvað megi telja „gott mál“, eru gömlu orðin, annað eða bæði, merkt óformleg sem gefur lesandanum til kynna að þau henti ekki í vönduðu máli (sbr. kafla 2.2 hér að framan). Bólfesta þeirra í málinu var því sennilega lausari en yfirleitt á við um orð sem ekki eru mörkuð af sérstöku og tiltölulega neikvæðu málsniði. Nýju orðin tilheyra vitaskuld einnig tiltölulega neikvæðu málsniði en eru á hinn bóginn miklu algengari en þau gömlu, tilheyra ekki síst málfari ungs fólks og fá sterkan stuðning af mikilli alþjóðlegri notkun og rafrænum samfélagsmiðlum.

Það fyrirbæri sem gert hefur verið að umtalsefni í þessari grein mætti formgreina nokkurn veginn svona:

- (1) Orðin *fokka* og *fokk* eru til í íslensku. Þau eru óstöðug vegna stílgildis, málsniðs og lágrar tíðni.
- (2) Enska orðið *fuck* kemur inn gegnum alþjóðlega dægurmenningu. Ný sögn og upphrópun/nafnorð bætast við.
- (3) Milli eldri og yngri orðanna eru viss merkingar-, hlutverks- og formlíkindi.
- (4) Samruni hefst.
- (5) Falsvinir verða til.
- (6) Samruna lýkur.

Í lok liðinnar aldar fækkar dæmum í blöðum og tímaritum um gömlu sögnina *fokka*, eða a.m.k. um þá merkingu sem einkenndi hana. Hins vegar hafa enskættuðu orðin, sögnin *fokka* og upphrópunin/nafnorðið *fokk*, orðatiltækin *fokka upp* og *fokka við* o.s.frv., sem og áhersluorðið *fokking*, orðið æ algengari, sérstaklega í textum sem ætla má að höfði til ungs fólks. Í sambandi við þessa rannsókn hef ég heyrt allmarga segjast vera á móti *fokk* og *fokka* í gömlu merkingunum vegna þess að þau séu tökuorð með rætur í enska blótsyrðinu *fuck*. „Ég myndi aldrei nota *láta eitthvað fokka* fyrir framan börnin mín,“ sagði ung kona

²¹ Hjá Cappelen og Lepore (1997) má finna fróðlega umfjöllun um notkun afsakandi gæsalappa; sbr. einnig Poplack (1987).

til dæmis við mig. Hvort þetta endurspeglar almenna skoðun er mér ókunnugt um að svo stöddu, en fróðlegt væri að skoða frekar gömlu og nýju orðin, notkun þeirra og afstöðu til þeirra. Það kæmi ekki á óvart þótt yngri kynslóðin nú notaði lítt eða alls ekki sögnina *fokka* í gömlu merkingunni.

Heimildir

- Adams, J.N. 1982. *The Latin Sexual Vocabulary*. Baltimore: The Johns Hopkins University Press.
- Alþýðublaðið* 3.8.1972:10. <http://timarit.is> (sótt í febrúar 2023).
- Arngrímur Sigurðsson. 1970. *Íslensk-ensk orðabók. Icelandic-English Dictionary*. Reykjavík: Prensmiðjan Leiftur.
- Aronoff, Mark. 1976. *Word Formation in Generative Grammar*. Cambridge MA: The MIT Press.
- Árni Johnsen. 1985. Við erum einfaldlega á sömu bylgjulengd og venjulegt fólk. *Morgunblaðið* 13. apríl, bls. 52–53.
- Ásgeir Blöndal Magnússon. 1989. *Íslensk orðsifjabók*. Reykjavík: Orðabók Háskólans.
- Beers Fägersten, Kristy. 2012. *Who's Swearing Now? The Social Aspects of Conversational Swearing*. Newcastle upon Tyne: Cambridge Scholars Publishing.
- Cappelen, Herman og Ernie Lepore. 1997. Varieties of Quotation. *Mind* 106(423):429–450.
- Crystal, David. 2004. *The Stories of English*. London: Penguin Books.
- Dagblaðið* 8.12.1977:12. <http://timarit.is> (sótt í febrúar 2023).
- Egeholm-Pedersen, Sv. 2018. *Mothstudier. Kildegrundlaget for den første store danske ordbog*. (Universitets-Jubilæets danske Samfunds skriftserie nr. 592.) Kaupmannahöfn: Universitets-Jubilæets danske Samfund.
- Einar Lövdahl Gunnlaugsson. 2016. „Hvað í fokkanum geri ég þegar ég útskrifast?“ Ritgerð um blótsyrðið *fokk* og skyld orð í íslensku nútímamáli. Ritgerð til BA-prófs í íslensku, Háskóla Íslands. <http://hdl.handle.net/1946/23597>.
- Føroyisk orðabók*. 1998. Jóhan Hendrik W. Poulsen o.fl. (ritstj.). Tórshavn: Føroya fróðskaparfelag.
- Gauti Sigþórsson. 1994. Upp að fokka! *Stúdentablaðið* 1994/3:12. <http://timarit.is> (sótt í febrúar 2023).
- Gelderen, Elly van. 2006. *A History of the English Language*. Amsterdam/Philadelphia: Johns Benjamins Publishing Company.
- G.J.Á. 1948. Meðal annara orða. *Morgunblaðið* 30. janúar, bls. 6 og 8.
- Grímur Laxdal (útg.). 1857. *Fróðlegt ljóða-safn ýmislegs efnis*. 2. hepti. Akureyri: Grímur Laxdal.
- Haspelmath, Martin. 2009. Lexical borrowing: Concepts and issues. Í: Martin Haspelmath og Uri Tadmor (ritstj.), *Loanwords in the World's Languages: A*

- Comparative Handbook*, bls. 35–54. Berlín: De Gruyter Mouton.
- Helgarpósturinn* 5.2.1987:2. <http://timarit.is> (sótt í febrúar 2023).
- Helgi Guðmundsson 1981. Sko. *Íslenskt mál og almenn málfræði* 3:102–106.
- Hellquist, Elof. 1980. *Svensk etymologisk ordbok*. 3. útgáfa. Malmö: Gleerups. ISLEX (veforðabók). www.islex.is (sótt í febrúar 2023).
- Íslensk nútímamálsorðabók*. Halldóra Jónsdóttir og Þórdís Úlfarsdóttir (ritstj.). Reykjavík: Stofnun Árna Magnússonar í íslenskum fræðum. <http://islenskordabok.is/> (sótt í febrúar 2023).
- Íslensk orðabók*. 1983. Árni Böðvarsson (ritstj.). 2. útgáfa. Reykjavík: Bókaútgáfa Menningarsjóðs.
- Íslensk orðabók*. 2002. Mördur Árnason (ritstj.). 3. útgáfa. Reykjavík: Edda.
- Íslenskt textasafn*. Stofnun Árna Magnússonar í íslenskum fræðum. <http://corpus.arnastofnun.is> (sótt í febrúar 2023).
- Íslenszk orðabók*. 1963. Árni Böðvarsson (ritstj.). 1. útgáfa. Reykjavík: Bókaútgáfa Menningarsjóðs.
- Jakob Benediktsson (ritstj.). 1983. *Hugtök og heiti í bókmenntafræði*. Reykjavík: Bókmenntafræðistofnun Háskóla Íslands / Mál og menning.
- Jóansson, Tórður. 1997. *English loanwords in Faroese*. Þórshöfn: Fannir.
- Jón Hilmar Magnússon. 2005. *Íslenszk-færeysk orðabók*. Reykjavík: Hið íslenska bókmenntafélag.
- Katrín Axelsdóttir. 2014. *Sögur af orðum*. Sex athuganir á beygingarþróun í íslensku. Reykjavík: Háskólaútgáfan.
- Specimen Lexici Runici = Magnús Ólafsson of Laufás: Specimen Lexici Runici and Glossarium Prisca Linguae Danicae*. 2010. Anthony Faulkes og Gunnlaugur Ingólfsson (útg.). Reykjavík: Stofnun Árna Magnússonar í íslenskum fræðum; London: Viking Society for Northern Research, University College London.
- Martial. 1993. *Epigrams*. Edited and translated by D.R. Shackleton Bailey. Volume III. (Loeb Classical Library.) Cambridge, Mass. og London: Harvard University Press. https://www.loebclassics.com/view/LCL480/1993/pb_LCL480.i.xml (sótt í febrúar 2023).
- Málbreytingar og tilbrigði í íslensku máli á 19. öld: tilurð opinbers málstaðals*. (Rannsóknarverkefni.) <https://www.arnastofnun.is/is/malbreyingar-og-tilbrigdi-i-islensku-mali-19-old-tilurd-opinbers-malstadals> (sótt í febrúar 2023).
- McEnery, Anthony og Zhonghua Xiao. 2004. Swearing in modern British English: the case of *fuck* in the BNC. *Language and Literature* 13(3):235–268.
- Moths Ordbog*. <http://mothsordbog.dk> (sótt í febrúar 2023).
- Mördur Árnason, Svavar Sigmundsson og Örnólfur Thorsson. 1982. *Orðabók um slangur, slettur, bannorð og annað utangarðsmál*. Reykjavík: Svart á hvítu.
- Ordbog over det danske Sprog*. <http://ordnet.dk/ods> (sótt í febrúar 2023).
- Oxford English Dictionary*. <https://www.oed.com/> (sótt í febrúar 2023).
- Ólafur Davíðsson (útg.). 1894. *Íslenskar gátur, skemtanir, vikiðvakar og þulur*. III. *Vikiðvakar og vikiðvakakvæði*. Kaupmannahöfn: Hið íslenska bókmenntafélag.

- Plag, Ingo. 2003. *Word Formation in English*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Poplack, Shana. 1987. Contrasting Patterns of Code-Switching in Two Communities. Í: Erling Wande o.fl. (ritstj.), *Aspects of Multilingualism. Proceedings from the Fourth Nordic Sym-posium on Bilingualism, 1984*, bls. 51–77. Uppsala.
- Risamálheildin. Stofnun Árna Magnússonar í íslenskum fræðum. <http://malheildir.arnastofnun.is/> (sótt í febrúar 2023).
- ROH = Ritmálssafn Orðabókar Háskólans. Stofnun Árna Magnússonar í íslenskum fræðum. <https://ritmalssafn.arnastofnun.is> (sótt í febrúar 2023).
- Sheidlower, Jesse (ritstj.). 2009. *The F-Word*. 3. útgáfa. Oxford: Oxford University Press.
- Sigurður G. Tómasson. 1985. „Fokk“ er farandminni. Er veggjakrotið skreytlist eða sóðaskapur? *Vikan* 1985/40:4–7.
- Svenska Akademiens ordbok*. <https://www.saob.se/> (sótt í febrúar 2023).
- Sverrir Hólmarsson, Christopher Sanders og John Tucker. 1989. *Íslensk-ensk orðabók*. Reykjavík: Iðunn.
- Tímarit.is*. <http://www.timarit.is> (sótt í febrúar 2023).
- Tíminn – aukablað* 4.7.1973. <http://timarit.is> (sótt í febrúar 2023).
- Tyrkjaránið á Íslandi 1627. 1906–1909*. Sögurit IV. Reykjavík: Sögufélag.
- Vatvedt Fjeld, Ruth E., Elsa Kristiansen, Marianne Rathje, Veturlídi Oskarsson, Natalia Konstaninovskaia, Inayat Gill og Fekede Menuta. 2019. The worldwide use and meaning of the f-word. *Intercultural Pragmatics* 16(1):85–111.
- Veturlídi Óskarsson. 2003. *Middelnedertyske låneord i islandsk diplomsprog frem til år 1500*. Bibliotheca Arnarnæana XLIII. Kaupmannahöfn: C.A. Reitzels Forlag.
- Veturlídi Óskarsson. 2017. Two loanwords meet: When *fuck* met *fokk* in Icelandic. *Rask* 46:121–157.
- Vikan* 1968/37:22; 1971/16:20; 1971/43:16, 46–50. <http://timarit.is> (sótt í febrúar 2023).
- Vorið* 1961/3:89. <http://timarit.is> (sótt í febrúar 2023).
- Wajnryb, Ruth. 2004. *Language Most Foul*. Crows Nest, New Southern Wales: Allen & Unwin.
- Widding, Ole, Haraldur Magnússon og Preben Meulengracht Sørensen. 1976. *Íslensk-dönsk orðabók*. Reykjavík: Ísafold.
- Winford, Donald. 2010. Contact and Borrowing. Í: Raymond Hickey (ritstj.), *The Handbook of Language Contact*, bls. 170–187. Malden, MA: Wiley-Blackwell.
- Þjóðin bíður þess að bráðabirgðalögin komi til umræðu. 1988. *Morgunblaðið* 13. desember, bls. 46.
- Þjóðviljinn* 21.12.1991:12. <http://timarit.is> (sótt í febrúar 2023).

Lykilorð

erlend áhrif, máltengsl, tökuorð, blótsyrði, upphrópanir

Keywords

foreign influence, language contact, loanwords, swearwords, exclamations

Abstract

The article discusses the words *fokka* (verb) and *fokk* (noun) in Icelandic. These words have a dual origin in the language. On the one hand, the verb was probably first borrowed from older Danish or Low German already in the 17th century, and the noun later derived from it. On the other hand, the much more recent loanword, E. *fuck* (verb, noun, exclamation), took the same form in the language, both in writing and pronunciation. This happened even though Icelandic phonotactics and phonology require the short vowel in English words such as *butter*, *hut*, *luck*, etc. to be represented by the Icel. phoneme /ö/, surfacing as [œ], when such words enter the language as loanwords or are pronounced with an Icelandic accent. However, the words *fuck* and *fuckin*, which started appearing in Icelandic newspapers and magazines around 1970, are almost always pronounced and spelt differently than expected, i.e., with the vowel [ɔ] and spelt *fokk*, *fokking*, not with [œ] or spelt **fökk*, **fökking*. The reason probably is that the older words to a certain extent, both in terms of semantics, use and partly in pronunciation, already occupied the position that the new loanwords were expected to take in the language. However, the older words, fairly low valued, belonging to a low linguistic register and relatively rare, judging from the texts that have been examined, gave in to the new words. The new words were accompanied by pressure from popular culture, the language of young people and supported by high international use and social media. This article discusses the older words *fokka* and *fokk*, their history over the past centuries, their meaning, usage and semantic development, and compares them with the newer words derived from E. *fuck* who took their place, with examples taken to show what happened when the new loanwords met the old ones.

Veturlíði Óskarsson
Institutionen för nordiska språk
Uppsala universitet
veturlidi.oskarsson@nordiska.uu.se

Katrín Axelsdóttir

Að eiga það sem maður er

Um sambönd á borð við *helvítið þitt* og annað áþekkt

1 Inngangur

Eignarfornöfn (eða eignarfallsmyndir persónufornafna) standa iðulega með nafnorðum sem vísa til eignar eða einhvers sem tilheyrir þeim sem um er rætt: *húfan mín, hatturinn þinn, pabbi hennar, mamma hans, hamingja okkar, starf ykkar, ferð þeirra*.¹ Þetta er alvanalegt og þessi notkun eignarfornafna er yfirleitt ekki framandi þeim sem læra íslensku sem annað mál. Öðru máli gegnir um þá notkun eignarfornafnsins *þinn* sem algeng er í návígi við skammaryrði: *helvítið þitt, þrjóturinn þinn, hálfvitinn þinn*. Þarna er nafnorðið ekki neins konar eign í hefðbundnum skilningi heldur eigandinn sjálfur. Þetta kemur málnemum gjarna undarlega fyrir sjónir og Stefán Einarsson sá ástæðu til að lýsa þessari notkun í kennslubók sinni sem ætluð var enskumælandi íslenskunemum (1949:124): „In scolding, the possessive pronoun answers to the personal pronoun in English: *þrjóturinn þinn* you rascal; *kjáninn þinn* you (little) fool.“ Í slíku samhengi er í ensku og flestum öðrum málum notað persónufornafn. Íslenska er

¹ Ég þakka heimildarmönnum mínum fyrir veittar upplýsingar og ritstjórum og ritrynum *Orðs og tungu* fyrir góðar ábendingar. Þá þakka ég Jóni Axel Harðarsyni fyrir gagnlegar samræður um efnið og Steingrími Þórðarsyni fyrir að heimila afnot af óbirtri ritgerð sinni.

þó ekki ein um að hafa þarna eignarfornafn, þetta er venja í öðrum norrænum málum (d. *din idiot*, n. *din tulling*, s. *din skurk*, fær. *tín býttlingur*, *býttlingur tín*) og þetta var til í fornu máli. Um þetta sérkenni norrænna mála fjallaði Jacob Grimm nokkuð ítarlega á 19. öld. Hann taldi þetta sjaldgæft fyrirbæri og áleit að því hefði ekki verið nægur gaurur gefinn (Grimm 1866:271–272).

Markmið greinarinnar er að taka saman ýmislegt sem skrifað hefur verið um efnið, sýna dæmi um þetta fyrirbæri, *X þinn*, og ræða notkun þess, bæði í íslensku að fornu og nýju og í öðrum Norðurlandamálum. Notkunin í öðrum norrænum málum er ekki algerlega sambærileg við íslensku, á fornu máli og nýju er einnig nokkur munur. Enn fremur verður *X þinn* borið saman við annað áþekkt fyrirbæri í íslensku, sem hvorki virðast dæmi um í fornu máli né skyldmálum, orðasambönd sem eiga það sameiginlegt með *X þinn* að „eign“ samsvarar „eiganda“ en eignartáknunin er önnur: *helvítið á þér*, *helvítið á honum*, *skömmin á henni*. Um slík sambönd hefur ekki verið fjallað áður.

X þinn verður hér kallað mynstur en orðasambandagerð eða konstrúksjón hefði einnig komið til greina.² Þegar talað er hér um mynstrið *X þinn* er eingöngu vísað til þeirra sambanda þar sem „eign“ samsvarar „eiganda“ (*helvítið þitt*, *þrjóturinn þinn*) en ekki annarra sambanda sem eru formlega sambærileg (s.s. *húfan þín*, *trefillinn þinn*). Hið sama gildir um mynstrið *X á honum/henni* sem einnig er hér til umræðu; með því er eingöngu vísað til sambanda á borð við *helvítið á honum* en ekki t.d. *nefið á honum*, *bakið á henni*.

Orðasambönd eru fjölskrúðugur hópur og hægt er að skilgreina þau og flokka á margvíslegan hátt. Taylor (2012:69 o.áfr.) flokkar orðasambönd (e. *idioms*) í fjórar gerðir. Skilin á milli þeirra eru þó ekki alltaf hnífskörp. Einn flokkinn skipa **setningabundin orðasambönd** (e. *syntactic idioms*) en innan hans eru m.a. svokölluð **mynsturbundin orðasambönd** (e. *constructional idioms*). Dæmi sem Taylor nefnir um slík sambönd eru *Off with his head!*, *On with the show!* og *Down with globalization!* Mynsturbundin orðasambönd einkennast af mynstrum sem eru frjó, þ.e. geta tekið við nýjum samsetningum. Frjósemi eða virkni slíkra mynstra er þó harla misjöfn, sum eru mjög opin en önnur lokaðri. Sambönd sem falla inn í *X þinn* og *X á honum/henni* geta talist til mynsturbundinna orðasambanda.

Efnisskipan er þessi: Fyrst verður hugað að notkun mynstursins *X þinn* í nútímamáli og hún borin saman við notkun *din X*, *tín X* í fjórum

² Sbr. umræðu um þessi hugtök hjá Katrínu Axelsdóttur 2019:308.

norrænum málum.³ Síðan verða dæmi úr fornu máli tekin til athugunar og fjallað um upprunaskýringar sem settar hafa verið fram. Þá verður fjallað um sambandið *helvítið á þér* sem á það sameiginlegt með *helvítið þitt* og sambærilegum samböndum að „eigandi“ samsvarar „eign“ en eignartáknunin er önnur. Loks verður rætt um þriðju persónu. Þar er ekki hægt að nota eignarfall, *þrjóturinn hans, *hálfvitinn hennar (sem væri setningafræðilega sambærilegt við *þrjóturinn þinn*, *hálfvitinn þinn*), en í stað þess eru farnar aðrar leiðir. Hér verður einkum rædd sú aðferð að nota skammaryrði með forsetningarliðunum *á honum* og *á henni*: *helvítið á honum/henni*, sbr. *helvítið á þér*.⁴

2 Notkun *X þinn* í íslensku og samanburður við önnur norræn mál

X þinn er mjög opið mynstur, það virðist vera hægt að setja hvaða hnjóðsyrði sem er inn í það og auðvelt er að finna dæmi á netinu um mynstrið með skammaryrðum sem eru væntanlega heldur sjaldgæf: *drulluháleisturinn þinn*, *skítbuxinn þinn*. Stefán Einarsson nefnir mynstrið aðeins í tengslum við skammir, sbr. tilvitnunina í inngangi. Í *Íslenskri orðabók* (2002) er *þinn* sagt notað á þennan hátt „í aðfinnslukenndu ávarpi“ og mynstrið er áreiðanlega algengast í slíku samhengi. En í íslensku nútímamáli má þó finna mörg dæmi þess að hrósyrði séu notuð innan *X þinn*:

- (1) a. **Snillingurinn þinn!** Til hamingju með síðuna. (Athugasemd á samfélagsmiðli 2019)
- b. Til hamingju elsku Anna Kristín, kemur mér ekki á óvart **snillinn þinn** (Athugasemd á samfélagsmiðli 2012)
- c. Þegiðu **meistarinn þinn** hvað þú ert mikill kóngur. (Stjörnuspá 2018–2019:23)

³ Í færeysku er einnig til orðaröðin *X tín* (sjá t.d. undir *fyl* í *Føroysk-føroysk orðabók*) en sú röð virðist sjaldgæfari en *tín X*.

⁴ Í greininni fá dæmi úr ritmáli talsvert rými. Mörg þeirra fundust á ýmsum nýjum vefmiðlum, s.s. í persónulegum bloggfaerslum og athugasemdum á samfélagsmiðlum. Til að spara pláss er tilvísunum í þess háttar vefslóðir sleppt, heimildanna er ekki heldur getið í heimildaskrá. Tegundar heimildar (eða heitis vefs) er þó alltaf getið, sem og ártals. Svipuð leið er farin með dæmi úr fornu máli, þar er látið duga að vísa í heiti rits. Nákvæmari tilvísanir má auðveldlega finna í þeim heimildum um formál sem tilgreindar eru í greininni.

- d. Þú ert snögg að læra þetta **gáfnaljósið þitt**. (Athugasemd á samfélagsmiðli 2015)
- e. Ahahahaha, **límheilinn þinn!** (Athugasemd á samfélagsmiðli 2008)
- f. Þú ert auðvitað ekkert nema snillingur **rúsínan þín** (Athugasemd við blogg 2008)
- g. **Krúttið þitt!** Mikið er ég glöð að þér líkaði gjöfin. (Athugasemd við blogg 2012)
- h. Hey, það geta ekki allir litið út eins og þú, **fegurðardísinn þín**. (Athugasemd á samfélagsmiðli 2007)
- i. Til hamingju **forkurinn þinn!** (Athugasemd á samfélagsmiðli 2017)
- j. Hlakka til að hlusta **dugnaðarforkurinn þinn!!** (Athugasemd á samfélagsmiðli 2020)
- k. **Jaxlinn þinn!!** Þú ert ótrúlega mögnuð (Athugasemd á samfélagsmiðli 2019)
- l. Gangi þér rosalega vel Rikki, þú massar þetta **hardjaxlinn þinn** (Athugasemd á samfélagsmiðli 2017)
- m. takk fyrir það sænski **öðlingurinn þinn** (Athugasemd við blogg 2007)

Hrósyrdin í (1) voru valin af handahófi og vísast má finna fleiri slík innan *X þinn*. Merkingarsviðin eru nokkur, þarna er vísað til snilli, yfirbragðs, dugnaðar og gæsku. Í dæmunum í (1) virðast samböndin vera notuð af heilum hug ef svo má segja, þessi orð eru ekki látin falla í kaldhæðni. Um slíkt má þó auðvitað einnig finna dæmi:

- (2) a. Þú ert það sem við köllum alvöru trúður til hamingju með þann titill **meistarinn þinn** (Athugasemd á samfélagsmiðli 2020)
- b. Nú fyrst þú ert svona gáfuð þá getur þú kannski frætt okkur þessi vitlausu, **gáfnaljósið þitt?**“ segir Stebbi og hnippir í systur sína. (Anna Elísa 1996:10)

Átta heimildarmenn, tveir danskir, tveir norskir, tveir sænskir og tveir færeyskir, allir íslenskumælandi eða vel kunnugir málinu, telja að notkun sambærileg þeirri sem sjá má í (1) væri harla óvanaleg í þeirra móðurmálum. Norðmennirnir segja mynstrið *din X* nær eingöngu bundið við neikvæð ummæli, séu nafnorðin jákvæð þá sé einkum um að ræða kaldhæðni, sbr. dæmin í (2). Í sama streng taka Svíarnir, *ditt geni* væri t.d. varla notað nema í kaldhæðni. Sem dæmi

um jákvætt nafnorð í jákvæðu samhengi innan *din X* nefna Svíarnir *gullunge* ‘hjarthagull’, notað í elskulegu tali við börn. Danirnir telja líka að *din X* sé langoftast notað með neikvæðum orðum, það sé a.m.k. afar sjaldgæft með hrósyrdum og þeir eiga erfitt með að nefna dæmi um slíkt. Þeir þekkja það þó í sambandinu *din skønne unge* sem hér má sjá tvö dæmi um, úr þýddri skáldsögu og af barnavef, en þetta minnir á hið sænska *din gullunge*:

- (3) a. „Hej med dig, **din skønne unge**,“ siger jeg og rører ved hendes bittesmå fingre. (Ahern 2020, 17. kaffi)
- b. Kære Emil **din skønne unge**!!!! Rigtig hjertelig tillykke med de 2år idag (Athugasemd á barnavef 2010)

Í danskri nútímamálsorðabók (*Den Danske Ordbog*) er þessari notkun *din* lýst svo: „bruges sammen med et beskrivende ord for at karakterisere den tiltalte, fx i udråb eller som en efterstillet vedføjelse“. Þarna er ekki tekið fram að hið lýsandi orð verði að vera lastyrði. En bæði dæmin sem síðan eru sýnd eru þess eðlis: *Dit store fjols! Du er ikke rigtig klog!; Giv så slip, din lille gnom*. Í norskum orðabókum um nútímamál (*Bokmålsordboka* og *Nynorskordboka*) er *din* sagt notað á þennan hátt á undan nafnorði sem *oftast* er skammaryrði („oftest/oftast skjellsord“) og í dæmum bókana eru aðeins slík orð (*ditt fjols!, din tufs!*). Í sænskri nútímamálsorðabók (*Svensk ordbok* 2021) segir um þessa notkun *din*: „med förbleknad betydelse i en typ av känslouttryck“ og dæmin eru *din skurk!* og *din lille stackare!* Í færeyskri nútímamálsorðabók (*Føroysk-føroysk orðabók*) er lýsingin á þessari notkun *tín* hins vegar sambærileg við það sem segir um *þinn* í *Íslenskri orðabók* (2002): „í atfinningarsamari tiltalu“. Lýsingin er í samræmi við dóm færeysku heimildarmannanna.

Þegar Grimm (1866:271) fjallar almennt um þessa sérstöku notkun eignarfornafna í norrænum málum segir hann að þetta megi finna í ýmsu samhengi: í gælum („kosend“), vorkunn („bedauernd“), kvörtunum („klagend“) en einkum skömmum („scheltend“). Forníslensku dæmin sem hann sýnir falla öll í síðastnefnda flokkinn og hið sama gildir um dæmin úr síðari tíma norsku og dönsku. Dæmi hans um annars konar samhengi, sem stundum er mjög jákvætt, eru öll úr síðari tíma sænsku (í þýðingum á Shakespeare), svo sem *din hjertans toker!*, *ditt lamm!*, *din lilla engel!*, *edra stakare!*⁵ flest sænsku dæmin koma þó fyrir í skömmum.

⁵ Þetta rímar við ummæli Schwartz (1899:184) um sænsku en hann nefnir nokkur dæmi (s.s. *din lilla ängel*) sem koma fyrir í gælum eða þegar aðdáun er lýst; Sandfeld Jensen (1900:21) telur þetta hins vegar varla vera raunina í dönsku.

Aasen (1864:332) nefnir að í norsku sé eignarfornafnið *din* notað með nafnorðum í samhengi samúðar (fyrir utan að vera notað í skömmum), t.d. í *No frys du i Hel, ditt vesle Ting; Gakk heimatter, din Krok*.⁶ Þetta minnir á sum dæmi Grimms úr sænsku og einnig á dæmi á borð við *litli kjáninn þinn*, þar sem segja má að heldur neikvætt orð sé notað í gælu- eða vorkunnartóni.

Aasen (1864:332) segir sambærilega notkun til með eignarfornafni fyrstu persónu (*min* eða *vár*), samhengið er þá sjálfsásakandi eða niðrandi: *min Arming; Me, vaare Stakarar; Eg visste inkje betre min Daare*. Dæmi með *min*, bæði sænsk og dönsk, eru nefnd hjá Sandfeld Jensen (1900:21). Í íslensku er til orðalag sem minnir á þetta, *vesalingur minn*.⁷

Í kaflanum hafa verið sýnd ýmis dæmi um mynstrið *X þinn* í íslensku og sambærileg mynstur í öðrum Norðurlandamálum. Mynstrin eru ekki bundin við niðrandi samhengi þótt oftast komi þau fyrir í skömmum. Samhengið getur verið ýmiss konar, gælur, vorkunn og jafnvel mesta hrós. Um síðastnefnda samhengið eru auðfundin dæmi í íslensku, þetta virðist sjaldséðara í öðrum norrænum málum.⁸

Eitt af dæmum Taylors (2012:87–88) í umræðu um setningabundin orðasambönd er mynstur sem sambandið *that idiot of a man* er fulltrúi fyrir. Þetta samband hefur að geyma neikvætt nafnorð og í mynstrinu eru oftast slík orð; önnur dæmi sem Taylor nefnir um mynstrið eru m.a. *that clown of a teacher* og *that wretched old witch of a woman*. En Taylor segir mynstrið einnig koma fyrir í hrósi með jákvæðum orðum þótt það sé sjaldgæfara: *that angel of a girl; it's one blockbuster of a film*. Það er því ekki einstakt að mynstur sem alla jafna er notað í niðrandi tali komi einnig fyrir með hrósyrdum.

⁶ Hann notar orðið *velvilje* en hjá Cleasby (1874:738) er talað um *compassion* varðandi þessi dæmi Aasens.

⁷ Þar er nafnorðið greinislaust, ólíkt dæmum á borð við *helvítid þitt*. Ef greinir er hafður, *vesalingurinn minn*, er merkingin önnur því að þá vísar nafnorðið ekki til mælandans heldur þess sem ávarpaður er.

⁸ Rétt er að taka fram að í norrænum málum eru eignarfornöfn (eignarfallsmynd) vissulega notuð með nafnorðum í virðingarávörpum: *yðar náð, hennar hátign, hans heilagleiki*, d. *Deres Majestæt*, s. *Ers Majestæt*. Þarna eru ákveðin líkindi við *X þinn* og sambærileg mynstur í skyldum málum, „eigandi“ og „eign“ fer hér saman. En þetta er þó annað, slík virðingarávörp með eignarfornafni (eignarfallsmynd) eru mjög sérhæfð og eru þar að auki víða til (e. *Your Majesty*, fr. *Votre Majesté*), ólíkt *X þinn* og sambærilegum mynstrum í grannmálunum. Í íslensku er setningafræðilegur munur á virðingarávörpum og *X þinn*, í síðarnefnda mynstrinu er eignarfornafnið eftirsett og nafnorðið verður að hafa greini. Á líkindi mynstursins *X þinn* og virðingarávarpa verður aftur minnst í 4. kafla.

Fram að þessu hefur verið talað um mynstrið *X þinn*. Þessi sérstaka notkun nafnorðs og eignarfornafns er þó ekki bundin við eintölu né við aðra persónu. Þegar átt er við fleiri en einn er notuð eignarfallsmyndin *ykkar* (*helvítin ykkar, hálfvitarnir ykkar*), í eldra máli má sjá dæmi um eignarfornafnið *yðvarr* notað á sambærilegan hátt (sjá 3. kafla) og hér að framan var eitt af sænsku dæmunum með fleirtölufornafni (*edra stakare*). Einnig mátti sjá norsk dæmi um eignarfornafn fyrstu persónu, bæði í eintölu og fleirtölu. En það er sjaldgæft að beina lasti (eða lofi) að fleiri en einum, eða þá að sjálfum sér, og hér verður því áfram talað eingöngu um mynstrið *X þinn*.⁹

3 Notkunin í fornu máli í samanburði við nútímamál

Til að kanna notkunina í fornu máli var litið á umfjöllun og dæmi í orðabókum Cleasbys (1874) og Fritzners (1886–1896) og hjá Grimm (1866) sem fjallar allitarlega um efnið. Þá var einnig litið á dæmi um *þinn* í niðrandi tali í fornmálsorðabókinni í Kaupmannahöfn (ONP). Dæmin sem sýnd eru í þessum kafla eru öll sótt í þessar heimildir en tilvitnanir eru stundum hafðar hér lengri og stafsetning er færð til nútímahorfs.

Mynstrið *X þinn* kemur fyrir í fornu máli á alveg sambærilegan hátt og í nútímamáli, nafnorð í nefnifalli með greini og síðan *þinn*:

- (4) Hefir þú svikið mig, **hundurinn þinn**? (Hænsa-Þóris saga)

Í fornu máli er nafnorðið gjarna greinislaust, ólíkt nútímamáli:

- (5) a. Klifar þú nokkuð ávallt, **mannfýla þín** (Njáls saga)
b. Hirð þú ekki það, **mjólki þinn**! (Njáls saga)

Í dæmunum í (4) og (5) kemur *X þinn* í kjölfar setningar með persónufornafninu *þú* og sögn í annarri persónu, framsöguhætti eða boðhætti. Þannig háttar alltaf til í nútímamáli ef *X þinn* hefur einhvern

⁹ Það virðist vera misjafnt eftir málum og mállýskum hvort notuð eru eignarfornöfn/eignarfallsmyndir eða þá persónufornöfn þegar fleiri eru ávarpaðir. Kjeldsen (2022) segir að í mállýskunni á Borgundarhólmi sé notað eignarfornafn (*jærra, jorra*), rétt eins og í (eldri) sænsku og norsku, en í dönsku sé annars venjan að nota persónufornafn (s.s. *I sataner*). Ekki er rými hér til að ræða frekar þennan mun á norrænum málum.

undanfara á annað borð. En í fornmáli eru mörg dæmi þess að *þinn* sé notað með hnjóðsyrði en sögnin höfð í þriðju persónu, rétt eins og verið væri að ræða þriðja aðila sem þó er ekki raunin:

- (6) a. Mun **fóli þinn** nokkurum manni líf gefa ef bana verður auðið? (Laxdæla saga)
- b. Hvað mun **þjófur þinn** vita til þess (Eyrbyggja saga)
- c. En þótt landeign vor sé beitt upp eða taða niður brotin eða menn drepnir þá liggur **lydda þín** og lætur sem vér eigum ekki að annast. (Króka-Refs saga)
- d. Kann **þinn heljarkarl** ekki betur að kveða því að mér þykir þetta eigi síður heita mega níð en lof (Þorleifs þáttur jarlaskálds)

Þá eru ýmis dæmi í fornu máli um að nafnorðið og *þinn* standi í aukafalli:

- (7) a. skylda eg launa **kögursveini þínum** / kanginyrði, ef eg komumk yfir sundið (Hárbarðsljóð)
- b. Ávallt hrýs mér hugur við er eg sé þig, **frændaskömm þína**, fyrir mínum augum og hve mikill ógæfumaður eg var þá er eg ól **þinn óvita**. Væri þar betri dóttir. (Króka-Refs saga)

Notkunin sem sjá má í (6) og (7) þekkt ekki í nútímamáli. Hið sama er að segja um orðaröðina *þinn X* sem sjá má í tvígang hér að framan, í (6d) og (7b).¹⁰ Þessi orðaröð væri ótæk í nútímamáli í samhenginu sem hér er til umræðu, þótt hún þekkt vissulega í annars konar samhengi (s.s. í andstæðuáherslu, *þetta er ÞITT vandamál, ekki mitt*).

Þinn er raunar ekki eina eignarfornafnið sem nota má með niðrandi nafnorðum, sbr. umræðu í 2. kafla. Hjá Cleasby (1874:738) er sýnt eitt dæmi, með fleirtölufornafninu *yðvarr*, en fleirtala sögð afar sjaldséð:

- (8) Hví róa **djöflar yðrir** fyrir oss í alla nótt? (Böglunga saga)

Í þeim heimildum um fornmál sem hér er stuðst við er hvergi nefnt að *X þinn* (eða *þinn X*) geti komið fyrir með jákvæðum orðum, eins og ýmis dæmi eru um í nútímamáli (sjá (1) hér að framan) og í síðari alda sænsku. Hugsanlega voru slík dæmi til að fornu en rötuðu ekki

¹⁰ Eiríkur Jónsson segir í orðabók sinni um fornmál (1863:738) að í þessu samhengi sé *þinn* alltaf á eftir nafnorðinu, *hundurinn þinn*. Þannig er það vissulega oftast en um hina röðina eru þó allmörg dæmi.

á bókfell. En ef til vill er hin jákvæða notkun síðar til komin bæði í íslensku og sænsku. Það þarf ekki að koma á óvart. Eins og nefnt var í 2. kafla getur neikvætt eða fremur neikvætt nafnorð verið notað í ýmsum blæbrigðum, í vorkunnartóni eða jafnvel gælutóni (*litli kjáninn þinn*). Þá opnast e.t.v. leið fyrir jákvæð orð inn í mynstrið. Einnig getur jákvætt orð verið notað í kaldhæðni í annars neikvæðu mynstri (s.s. *hvað þykist þú vita um það, gáfna ljósið þitt*) og þá er stutt í að hægt sé að nota jákvæð orð innan mynstursins *X þinn* í jákvæðu samhengi.

4 Hugmyndir um upprunann

Nokkrar hugmyndir hafa verið settar fram um uppruna *þinn* í því samhengi sem hér um ræðir, mynstrið *X þinn*. Þá elstu er að finna í skrifum Grimms (1866). Hér verða þær reifaðar stuttlega í tímaröð og reynt að leggja á þær mat.

Grimm (1866:274) lítur svo á að öll eignarfornöfn vísi til einhvers sem er til umræðu. ‘Þinn’ hljóti að vísa til einhvers ‘þú’ og komi slíkt orð hvergi fyrir þá hljóti það að hafa verið á einhvern hátt undirliggjandi. Þannig hljóti skammarávörpum eins og ‘fíflíð þitt’ að liggja til grundvallar lengri segð, ‘þú fíflíð þitt’ eða ‘þú og fíflíð þitt’. Þetta rökstyður Grimm með ýmsum dæmum úr síðari alda sænsku, svo sem *du din toker!* og *du din krumfot!*, þar sem persónufornafn kemur fram auk eignarfornafns. Slíkar segðir ber hann saman við þýsku *du und der Teufel* ‘þú og djöfullinn’ og eldri þýsku *du und din tiuvel* ‘þú og djöfullinn þinn’. Í þessum tilvikum komi fram styrking eða efling persónunnar og e.t.v. hafi menn gert ráð fyrir að henni hafi fylgt andi, góður eða slæmur, sem væri henni til ráðuneytis. ‘Ég ætti að launa það dárnum þínum’ merki því ekki annað en ‘ég ætti að launa þér það’. Grimm bendir í þessu sambandi á að í forníslensku dæmunum sem hann nefnir sé oft vísað í óvinveitt fyrirbæri eða illa anda (sbr. t.d. *kögursveinn, heljarkarl, fóli* og *þjófur*) eða jafnvel dýr sem eru mönnum oft til fylgðar (t.d. *hundur*). Meginatriðið hjá Grimm er að orðið hafi brottfall, bæði persónufornafns og samtengingar, en segðirnar hafi þó verið túlkaðar eins og þessi orð væru undirliggjandi.¹¹

Í orðabók Cleasbys (1874:738) er sett fram allt annars konar skýring

¹¹ Brottfall samtengingarinnar ber Grimm (1866:274–275) saman við brottfall samtengingar í segðum eins og *þeir Beli* (= ‘Freyr og Beli’) og *þið Gymir* (= ‘þú og Gymir’), orðalag sem er enn alvanalegt í íslensku. Þarna hafi samtenging fallið brott og orð komið í annars stað.

sem snýst þó einnig um brottfall. Fornafnið *þinn* í ávarpi á borð við *hundurinn þinn* er ekki talið vera upprunalegt eignarforafn heldur samandregin mynd úr persónufornafninu *þú* og greininum *inn* (nú *hinn*): *þú inn* > *þ'inn* > *þinn*. Þetta er rökstutt þannig að ósamandregið *þú inn* (*hinn*) komi í eldra máli fyrir í sams konar stöðu og samhengi og hið samandregna *þinn*, t.d. í *þú inn vondi slangi*, *þú inn armi*, *þú inn mikli maður*. Í slíkum liðum gat annað hvort gerst, að greinirinn væri felldur niður (t.d. *þú hinn góði þjón og trúlyndi* > *þú góði og trúlyndi þjón*) eða forafn og greinir rynnu saman eins og áður segir (*þú inn* > *þinn*). Í fyrstu hafi þetta nýja *þinn* verið bundið við ávörp (sbr. nefnifallsdæmi eins og sjá mátti í (4) og (5)) en síðar hafi notkunin víkkað út og náð til aukafalla (sbr. dæmi eins og sjá mátti í (7)) og annarra eignarforafna (sbr. (8)). Samkvæmt þessu hefur hið nýja *þinn* með tímanum verið endurtúlkað sem eignarforafnið *þinn*. Í orðabók Cleasbys er þessi skýring talin geta varpað ljósi á að útbreiðsla umræddrar notkunar *þinn* sé bundin við Norðurlönd: germönsk mál búi öll yfir eignarfornöfnum sem samsvara *þinn* en aðeins í norrænum málum hafi komið upp greinirinn *inn*. Útbreiðsla *inn* og hinnar óvenjulegu notkunar *þinn* sé þannig engin tilviljun.

Í ritgerð frá 1886 gagnrýndi Tegnér báðar eldri skýringarnar (sjá Schwartz 1899:185–186), honum þótti skýring Grimms alltof langsótt („alltför djupsinnigt lärd för at vara rätt sannolik“) og skýringuna í orðabók Cleasbys dró hann í efa því að hún krefst þess að hið samandregna *þinn* (< *þ'inn*) hafi náð að dreifast mjög víða úr því samhengi sem það var upprunnið í (þ.e. segðum með *þú*, lausum greini og lýsingarorði), samhengi sem var sjaldgæft miðað við annað. Sjálfur kaus Tegnér að bera mynstur á borð við *X þinn* saman við hátíðleg ávörp eins og *Eders Höghet* og *Eders Nåd*.¹² Í slíkum ávörpum vísi hin óhlutstæðu nafnorð segðanna (hér ‘hátign’ og ‘náð’) ekki til persónunnar sjálfar heldur eiginleika hennar eða hliðar. Í mynstrum eins og *X þinn* komi fyrir nafnorð sem upphaflega voru óhlutstæð (meðal dæma Tegnér eru *mannfýla* og s. *otäcka* ‘ópokki, óhugnaður’). Slík orð, notuð um menn, gátu síðan haft þau áhrif að farið var að nota hlutstæð orð með svipaða merkingu í mynstrinu líka — þannig hafi t.d. *din otäckning* ‘ópokkinn þinn’ getað orðið til fyrir áhrif frá *din otäcka*. Að nafnorðið vísi í raun ekki til persónunnar sjálfar heldur einhvers eiginleika hennar eða kjarna rökstyður Tegnér með því að í eldra máli standi sögnin í þriðju persónu, ekki annarri (sbr. dæmi

¹² Um skýringu Tegnér, sjá Schwartz 1899:185–190.

í (6) hér að framan). Rétt er að taka fram að ekki er um það að ræða að mynstrið *X þinn* sé sprottið af hátíðlegu ávörpunum, mynstrið er eldra en svo. Tegnér er hér aðeins að benda á hugsanleg líkindi, ekki orsakasamband.

Schwartz (1899) er gagnrýninn á skýringu Tegnér's á upprunanum. Honum þykir hún álíka langsótt og Tegnér þótti hugmynd Grimms vera og að sumu leyti sambærileg, í stað einhvers konar fylgju hjá Grimm sé kominn ópersónulegur kjarni mannsins sem ávarpaður er. Þá álitur hann tölu sagnarinnar léttvæg rök. Hugmynd Tegnér's telur hann reyndar óþarfa, skýringar sé að leita í hlutverki eignarfornafnsins í mynstrinu og það hafi bæði Grimm og Tegnér yfirsést. Þeir hafi ranglega gert ráð fyrir að eignarfornafnið gegni hér sama hlutverki og eignarfall geri yfirleitt, þ.e. tjái eignartengsl. Þetta sé vissulega aðalhlutverk fallsins nú (þetta er það sem er stundum kallað **eiginlegt eignarfall**, lat. *genitivus possessivus*). En í fornmaalum megi oft sjá eignarfallshlutverk sem eru svolítið annars eðlis. Hér nefnir Schwartz til sögunnar **eignarfall skilgreiningarinnar** (lat. *genitivus definitivus* eða *genitivus appositivus*).¹³ Orðið sem stendur í slíku eignarfalli skilgreinir nánar orðið sem það stendur með. Meðal dæma sem Schwartz tiltekur eru *terra Italiæ* ('land Ítalíu', þ.e. 'landið Ítalía') og *askr Yggdrasils* ('askurinn Yggdrasill'). Schwartz vekur athygli á tilbrigðum í sænsku við að tjá alveg sömu hugsun, svo sem *din tok* ~ *du tok* 'fíflíð þitt'. Í fyrra tilvikinu sé eignarfornafn og nafnorð, hinu síðara persónufornafn og nafnorð. Í báðum tilvikum sé nafnorðið, hér *tok*, ákvarðað eða skilgreint nánar og Schwartz dregur þá ályktun að eignarfornafnið *din* (sem er einkunn) hafi sama hlutverk hér og persónufornafnið *du* (sem er viðurlag), eignarfornafnið gegni hér hlutverki eignarfalls skilgreiningarinnar. Schwartz (1899:183, 192) bendir í þessu samhengi á dæmi í gamalli sænsku (14. og 15. öld) þar sem eignarfallsmyndin *hans* kemur fyrir í sams konar hlutverki og eignarfornafnið í *din X: hans dare* 'dárinn á honum'. Eins og nefnt var í 1. kafla virðast sambærileg dæmi ekki til í nútímaíslensku, **þrjóturinn hans*, **hálfvitinn hennar*. Þeir sem hafa fjallað um *X þinn* í forníslensku nefna ekki slíkt dæmi. Slíkt hefur þó þekkt. Í fornaldarsögunni Hrólfs sögu kraka segir: *Böðvar bað bikkjuna hans þegja og kastar honum niður í mosann*. Bikkjan sem hér er talað til er Höttur, skjólstaðingur Böðvars. Helstu handrit Hrólfs sögu eru ung pappírshandrit frá 17. öld. Það er því óvíst hve gamalt þetta orðalag sögunnar er.¹⁴

¹³ Önnur heiti eru *genitivus explicativus* og *genitivus epexegeticus*.

¹⁴ Tvö handrit sögunnar hafa ekki *bikkjuna hans* heldur *bikkju þá* eða *bikkjuna þessa*

Sandfeld Jensen (1900) tekur undir hugmynd Schwartz, við hlið *din X* komi svo oft fyrir sambönd með *du X* í sömu merkingu að eignarfornafrn fyrra mynstursins hljóti að samsvara eignarfalli skilgreiningarinnar. Hann telur þó að færa mætti sterkari rök fyrir hugmyndinni um eignarfall skilgreiningarinnar en Schwartz gerir. Hann bendir á dæmið *din skælm/din skälm* 'þrjóturinn þinn' sem Schwartz (1899:187) hafði lýst svo: „uttrycket [betäcknar] i sin helhet den taltalade med attributet skälmaktighet, eller kanske rättare: en skälm med angifvande af hvem skälmen i fråga är“ og borið saman við þriðju persónu segðina *den skälmen Karl* 'þrjóturinn hann Karl'. Hér telur Sandfeld Jensen (1900:23) dönsku varpa skýrara ljósi á hvað sé á ferðinni en þar væri þetta orðað *den skälm til Karl*. Það mynstur er með forsetningunni *til* (sem stjórnaði einmitt eignarfalli). Mynstrið á sér samsvaranir víða um lönd, með forsetningunni *de* í rómönskum málum (fr. *fripon de Charles* 'þrjóturinn hann Charles') og *von* í þýsku (*ein Teufel von einem Weibe* 'kvenskratti'). Sandfeld Jensen nefnir ensku ekki í þessu samhengi en þetta er auðvitað sama mynstur og minnst var á í 2. kafla, mynstrið sem *that idiot of a man* er fulltrúi fyrir. Slík mynstur hafa oftast tvö nafnorð (s.s. *idiot* og *man* í síðastnefnda dæminu). En Sandfeld Jensen segir að í rómönskum málum séu dæmi um mynstrið með nafnorði og persónufornafrni (sp. *pobrecitos de nosotros* 'aumingjarnir okkar', 'við aumingjarnir'). Þetta sýni að segðir eins og *dit fjols* 'fíflíð þitt' og *det fjols til Peter* 'fíflíð hann Peter', séu alveg sambærilegar.

Schwartz og Sandfeld Jensen leituðu báðir út fyrir algengasta hlutverk eignarfalls, þ.e. hið eiginlega eignarfall, *genitivus possessivus*, sem er auðvitað tilraunarinnar virði. Niðurstaðan var eignarfall skilgreiningarinnar, *genitivus definitivus* eða *genitivus appositivus*. En spyrja má hvort þeir hafi kannski leitað langt yfir skammt. Eignarfornofrn hafa almennt það hlutverk að tilgreina einhvers konar eignarsamband.

Schwartz og Sandfeld Jensen bera *din X* saman við mynstur sem þeir telja merkingarlega sambærileg (s.s. *du tok, det fjols til Peter*) og greina þau setningafræðilega; *du* er viðurlag skv. Schwartz, *til Peter* hefur skilgreiningarhlutverk (viðurlagshlutverk) skv. Sandfeld Jensen. Þessi samanburðarmynstur voru ekki til, a.m.k. ekki svo að vitað sé, í norrænu. Það skiptir þó ekki máli, samanburðurinn getur verið forvitnilegur þrátt fyrir það. En úr því að verið er að bera saman við mynstur upprunnin á yngri málstigum má í þessu sambandi allt eins

(*Hrólfs saga kraka* 1960:79). Ég þakka Guðrúnu Þórhallsdóttur fyrir að benda mér á þetta dæmi í Hrólfs sögu.

líta til dæma á borð við *helvítið á þér* og *helvítið á honum*, dæma sem nánar verður rætt um í 5. og 6. kafla. Þar samsvarar á *þér/honum* varla neins konar *genitivus definitivus* eða *appositivus*, þetta minnir a.m.k. mjög sterklega á eignartáknun sem er vel þekkt í íslensku og víðar.

Sandfeld Jensen (1900:22) bendir á að mynstur sambærileg *din X* (eða *X þinn*) séu alls ekki einskorðuð við Norðurlönd þótt annað megi ráða af eldri skrifum. Hið sama megi finna í portúgölsku (t.d. *seu burro* ‘asninn þinn’) og svipað í suður-rúmensku og nýgrísku. Það er því auðvelt að slá út af borðinu landfræðilegu rökin fyrir upprunahugmyndinni (*þú inn > þinn*) í orðabók Cleasbys. Það má taka undir með Tegnér og Schwartz að hugmynd Grimms sé nokkuð langsótt. En hugmynd Tegnér er kannski ekki eins langsótt og Schwartz vildi vera láta. Samanburðurinn við hátíðleg ávörp á borð við *yðar hátígn* er allrar athygli verður og engan veginn eins langsóttur og skýring Grimms. Ef eignarforafn í *X þinn* hefur hlutverk *genitivus possessivus* (ekkert mælir á móti slíkri túlkun, sbr. *helvítið á þér*, *helvítið á honum*), og hefur alltaf haft það hlutverk, er skýring Tegnér sennilegust af þeim sem hér hefur verið gerð grein fyrir.

5 Sambandið *helvítið á þér*

Helvítið þitt virðist nokkuð algengt samband innan mynstursins *X þinn*. Í Íslensku textasafni eru 24 dæmi um það. Til samanburðar er í sama safni aðeins að finna 13 dæmi um *óhræsið þitt*, fimm um *kvikindið þitt*, fjögur um *þrjúturinn þinn*, tvö um *ófétið þitt* og eitt um *hálfvitinn þinn*.

Helvítið þitt virðist hafa þá sérstöðu meðal annarra *X þinn* sambanda að eiga nokkurs konar systursamband þar sem eignarsambandið er ekki táknað með eignarforafninu *þinn* heldur forsetningarliðnum á *þér*: *helvítið á þér*. Um þetta samband má finna nokkur dæmi í nútímamáli í nýlegum netskrifum:

- (9) a. Já okey varst þú ??? **Helvítið á þér!** (Athugasemd á samfélagsmiðli 2015)
- b. NÆS! Þú ferð í steininn **helvítið á þér.** (Athugasemd á samfélagsmiðli 2007)

En um þetta eru einnig til eldri dæmi. Í orðabók Sigfúsar Blöndals (1920–1924), undir *helvíti*, er nefnt *helvítið á þér* (þýtt „dit forbandede Skarn“ í orðabókinni) og sýnt dæmi úr sögunni *Mannamun* eftir Jón Mýrdal:

- (10) Þú átt sjálfur í gapastokkinn, asni; eg að fara suður í Reykjavík, og sækja þangað brauð ofan í **helvítið á þér**, og ekkert í staðinn! (Jón Mýrdal 1912:199–200)

Jón Mýrdal var fæddur 1825 og sagan kom fyrst út árið 1872. Það er því ljóst að *helvítið á þér* á sér talsvert langa sögu í málinu. Í *Ritmálssafni Orðabókar Háskólans* (ROH) eru tvö dæmi um sambandið frá fyrri hluta síðustu aldar eða miðbiki hennar:¹⁵

- (11) a. Það er ekki svo að skilja að ég fyrir mitt leyti hefði ekki gaman af að sjá framan í **helvítið á þér** einu sinni enn. (Magnús Stefánsson (Örn Arnarson) 1972:99)
- b. og í sama bili hóf Jónas tóbaksfjölinna á loft, en hún var þung eikarfjöl, og tvíhenti henni fram í baðstofu-hurðina, um leið og hann segir: „Hafðu þá þetta í **helvítið á þér**.“ (*Gráskinna hin meiri* II 1979:317)

Þessi þrjú eldri dæmi um *helvítið á þér* skera sig frá ungu dæmunum í (9) að einu leyti. Þau yngri eru notuð á sambærilegan hátt og mynstrið *X þinn* í nútímamáli sem hrakyrði í nefnifalli. Eldri dæmin standa hins vegar í aukafalli og minna að því leyti á sum fornálsdæmin um *X þinn* sem rædd voru í 3. kafla, sjá (7). Í öllum eldri dæmunum virðist geta verið um að ræða andlit eða munn þess sem talað er við. Hugsanlega merkir *helvíti* í þessum dæmum einfaldlega ‘munnur’ eða ‘andlit’.¹⁶ Ef sú er raunin er ekki um það að ræða að eigandi samsvari eign eins og í samböndum á borð við *helvítið þitt* og ungu dæmunum um *helvítið á þér*, þarna væri merkingin ‘munnurinn/andlitið á þér’. En orðið *helvíti* þekkist ekki í neinni líkamshlutamerkingu ef marka má orðabækur. Sigfús Blöndal, sem sýnir dæmið í (10), þýðir *helvítið á þér* ekki á þann hátt heldur eins og sambandið vísi til mannsins alls, „dit forbandede Skarn“. Í (10) er talað um *brauð* sem á að fara ofan í *helvítið á þér*. En þarna vísar *brauð* ekki til brauðmetis heldur prestakalls. Hugsanleg líkamshlutamerking orðsins *helvíti* í (10) er því frekar langsótt nema um sé að ræða e.k. orðaleik. Að *helvíti* vísi til líkamshluta í dæmunum í (10) og (11) er þó möguleiki sem ætti ekki að útiloka.

Forsetningarliðurinn *á* + þgf., þar sem þágufallið vísar til persónu

¹⁵ Höfundur fyrra dæmisins var uppi 1884–1942.

¹⁶ Minna má á að orðið *munnur* á sér mörg niðrandi samheiti, svo sem *þverrifá*, *kjaftur*, *túli*, *trantur*, og kannski var *helvíti* einhvern tíma í þeim hópi. *Andlit* á sér einnig ýmis niðrandi samheiti.

eða einhvers sem hefur líkama, er gjarna notaður í eignarsamböndum þar sem um er að ræða svokallaða **órjúfanlega** (eða **óaðskiljanlega**) **eign** (e. *inalienable possession*): *höndin á mér, höfuðið á henni, nefið á honum*.¹⁷ *Helvítið á þér* minnir á slík sambönd því að nafnorðið er ná-tengt eða samtvinnað persónunni sem um ræðir. Hönd, höfuð, nef og aðrar órjúfanlegar eignir eru einhvers konar „eignir“; þessi fyrirbæri tilheyra þeim sem rætt er um, eru hluti af honum og verða ekki auðveldlega numdar á brott. Svo er auðvitað ekki í sambandi á borð við *helvítið á þér*, a.m.k. ekki í nútímadæmunum í (9); sá sem orðin beinast að á ekki umrætt helvíti heldur er hann það. En þarna má sjá líkindi við *X þinn*; þrjóturinn í *þrjóturinn þinn* tilheyrir ekki beinlínis þeim sem ávarpaður er heldur er sá þrjótur (eða er talinn vera það). Í báðum tilvikum er um að ræða orðalag sem setningafræðilega er alla jafna notað um eigendur og einhvers konar eignir og í hvorugu tilvikinu er um eiginlega eigendur og eignir að ræða; þeir sem þarna er lýst eru „eignir“.

Helvítið á þér virðist ekki vera algengt samband þótt um það hafi fundist nokkur dæmi. *Helvítið þitt* er miklu algengara. Í *Risamálheildinni* (2019) eru engin dæmi um *helvítið á þér* en hins vegar 124 um *helvítið þitt*. Engin dæmi hafa við þessa athugun fundist um önnur skammaryrði en *helvíti* næst á undan forsetningarliðnum *á þér*, þrátt fyrir talsverðar eftirgrennslanir. Það er því líklega hæpið að tala um mynstur, *X á þér*, í þessu samhengi, eins og hægt er að gera í tilviki *X þinn*. Öðru máli gegnir um niðrandi tal í garð þriðju persónu. Ýmis dæmi eru um mynstrið *X á honum/henni* (*helvítið á honum, skömmin á henni*) sem nánar verður litið á í næsta kafla.

„Eignarmynstrin“ *X þinn* og *X á honum/henni* virðast notuð nánast í fulldreifingu með hrakyrðum á undan eignartáknun. Þegar önnur persóna er ávörpuð er nær eingöngu notað *X þinn* (sárasjaldan *X á þér*). En þegar þriðja aðila er hallmælt er *X á honum/henni* einrátt, a.m.k. finnast engin dæmi um mynstrið *X hans/hennar* sem væri setningafræðilega sambærilegt við *X þinn*: **helvítið hans, *skömmin hennar*.¹⁸

¹⁷ Sambærilegir forsetningarliðir með forsetningunni *í* eru, sem kunnugt er, líka notaðir með órjúfanlegri eign. — Þegar tungumál gera greinarmun á eignartáknun eftir eðli eignar er stundum talað um *split possession* sem kalla mætti **klofna eignartáknun**. Um slík fyrirbæri í Evrópumálum, sjá Stolz o.fl. 2008. Órjúfanlegar eignir eru gjarna líkamshlutar en hugtakið getur átt við fleira, s.s. fjölskyldutengsl. Um órjúfanlega eign í íslensku, sjá Steingrím Þórðarson 1979, Kristínu Bjarnadóttur 1989 og Höskuld Þráinsson 2005:214, 217–218.

¹⁸ Þetta var þó til í eldra máli, sbr. 4. kafla. Þar kom einnig fram að slík dæmi voru til í eldri sænsku, *hans dare*.

6 Mynstrið *X á honum/henni*

6.1 Inngangur

Eins og nefnt hefur verið eru líkindi með *X þinn* og *X á honum/henni*.¹⁹ En þessi líkindi vekja ýmsar spurningar. Er *X á honum/henni* notað með sama mengi nafnorða og *X þinn* eða er *X á honum/henni* bundið við einhver tiltekin nafnorð? Fyrirfinnst *X á honum/henni* í jákvæðu samhengi eins og þekkt um *X þinn*? Er *X á honum/henni* jafn miðlægt eða þekkt í málinu og *X þinn*? Er eitthvað samsvarandi *X á honum/henni* til í skyldmálunum? Var *X á honum/henni* til í fornu máli eins og *X þinn*? Ef ekki, hvenær kom það upp og hvernig má skýra tilurð þessa mynsturs?

Við sumum þessara spurninga er erfitt eða jafnvel ómögulegt að gefa skýr svör. Því veldur bæði skortur á nægilega miklum og aðgengilegum heimildum (mynstursins er helst að vænta í talmáli, helst óhefluðu, og heimildir um það eru af frekar skornum skammti) og einnig erfiðleikar við að leita í þeim heimildum sem tiltækar eru. Það er t.d. borin von að ætla með hjálp leitarvéla að finna öll þau nafnorð sem notuð hafa verið í mynstrinu *X á honum/henni* (hið sama gildir auðvitað um *X þinn*), formleg einkenni síðari hluta segðarinnar eru svo almenn (forsetning og algengt persónufornafn). Þetta verður aldrei annað en fálm eftir því sem ekki er vitað fyrir fram hvað gæti verið.²⁰ Áðurnefndar spurningar má þó hafa að leiðarljósi og þótt skýr svör fáist seint má fá einhverja nasasjón af sögu og notkun mynstursins.

6.2 Hvaða nafnorð taka þátt í mynstrinu *X á honum/henni*?

Ef flett er upp í *Íslensku orðaneti* Jóns Hilmars Jónssonar að orðinu *helvíti* kemur upp sambandið *helvítið á honum/henni*. Ef síðan er valinn flipinn „setningargerð“, sem í þessu tilviki er skilgreind sem „nafnorð í nefnifalli með greini – forsetning – persónuvísandi fornafn í þágufalli“, koma engin sambærileg sambönd upp.

Í *Risamálheildinni* (2019) er hægt að leita að nafnorði í nefnifalli með greini, forsetningunni *á* og síðan þágufallsmyndunum *honum*

¹⁹ Rétt eins og *X þinn* er *X á honum/henni* til í fleirtölu, s.s. *helvítin á þeim* (stundum ritað *áðeim*), *skammirnar á þeim*. Slík dæmi eru þó hlutfallslega sjaldgæf og hér verður áfram talað um mynstrið *X á honum/henni*.

²⁰ Sbr. t.d. Katrínu Axelsdóttur 2019:306–308 um vanda við að leita að orðasamböndum af tiltekinni setningargerð.

og *henni*. Við slíka leit koma upp hátt í fimm þúsund dæmi. Fæstar niðurstöðurnar koma mynstrinu *X á honum/henni* við en þessi leit skilaði samt nokkrum dæmum um það sem hér er til athugunar og augljóst að mynstrið er ekki bundið við nafnorðið *helvíti*:²¹

(12)	helvítið á honum/henni	12 dæmi
	melurinn á honum/henni	2 dæmi
	skömmin á honum/henni	1 dæmi
	merkikertið á honum/henni	1 dæmi

Helvítið á honum/henni er þarna langalgengast sem kemur vel heim við að það var eina sambandið sem fannst í *Íslensku orðaneti*. Í (13) má sjá eitt dæmi um hvert samband í samhengi:

- (13) a. Pirrandi að sjá að Rúrik Gísla spilar á gítar og syngur vel, eins og hann sé ekki nógu myndarlegur **helvítið á honum** (fótbolti.net 2016)
- b. Skemmst er að minnast Halldós [svo] Laxness, sem þótti gott að skrifa standandi við púltið sitt, en nýrra og frægara dæmi er Donald Rumsfeld, **melurinn á honum**, sem varð allfrægur fyrir vinnubrögðin þegar hann starfaði í ríkisstjórn Bush yngri. (Er tími til kominn ... 2010)
- c. Sá heitir Pétur og **skömmin á honum** er falslaus sem dúfa en kænn sem höggormur! (Malín Brand 2012)
- d. Kellingar gaukuðu að honum kökubita og vildu fá hann inn í kakósopa, en hann bara vatt uppá sig. **Merkikertið á honum!** (Einar Kárason 1989:75)

Fleiri nafnorð eru þó notuð, eða hafa verið notuð, með *á honum/henni* en finna má í því efni sem liggur til grundvallar *Íslensku orðaneti* og *Risamálheildinni*. Netleit að nokkrum skammaryrðum, völdum af handahófi, á undan *á honum/henni* skilaði ýmsum samböndum til viðbótar. Hér má sjá nokkur slík dæmi, sýnd í samhengi:

- (14) a. Hann er hreint ekki góður núna, **skrattinn á honum**.
(Guðmundur Gíslason Hagalín 1938:219)

²¹ Meirihluti dæma eru liðir með líkamshlutum (t.d. *nefið á honum*, *hendurnar á henni*), talsvert um annars konar nafnorð og ekki eða varla um að ræða eign af nokkru tagi (t.d. *salan á henni*, *verðmiðinn á honum*, *ástandið á henni*, *morðið á honum*) og slangur af dæmum þar sem málfræðileg greining orðanna er ekki sú sem beðið var um (t.d. *brotið [var] á honum*, *skákhyrffingin á honum miklar þakkir að gjalda, stórséð á henni*).

- b. Einhversstaðar hefur **skrattinn á honum** gullnámuna sína. (Halldór Kiljan Laxness 1968:59)
- c. Nonni er í Alsír, **beinið á honum**. Ég ætti eiginlega að stinga af til útlanda, ein, þegar hann kemur aftur. (Blogg 2006)
- d. en elsta dóttir mín lögfræðingurinn, slær sér nú upp á MÍNUM ómegasýrum. **Beinið á henni**. Geri hana arflausa. (Athugasemd við blogg 2007)
- e. ætli óléttakonan heimti svo ekki bernes. **Ófėtið á henni**. (Athugasemd á samfélagsmiðli 2012)
- f. Maður komst jafnvel varla á klósettið fyrir henni Sigurbjörgu, enda þótt manni dauðlægi á. Það var alveg eins og hún lyktaði það, **ófėtið á henni**, hvenær sem ég þurfti að fara þangað, og flýtti sér þá sjálf, þó hún þyrfti þess alls ekki. (Ingimundur 1943:225)
- g. Draslaraskúffan var upprætt með látum. Hún barðist hetjulega – hún má eiga það **kvikindið á henni**. (Blogg 2009)
- h. mig grunar líka að hann hafi þvegið fötin mín **drjólinn á honum** og það gerir álagið enn meira. (Athugasemd á samfélagsmiðli 2008)

En leit með fjölmörgum öðrum skammaryrðum, sumum harla algengum, skilaði engum niðurstöðum. Það fundust t.d. engin dæmi um *á honum* eða *á henni* í kjölfar *bjáninn*, *djöfullinn*, *drullusokkurinn*, *durturinn*, *fábjáninn*, *fávítinn*, *gerpið*, *hálfóitinn*, *lúsablesinn*, *montrassinn*, *ódámurinn*, *óhræsið*, *ópökkinn*, *rottan*, *skítseiðið*, *skrattakollurinn* eða *þrjóturinn*. Nú er ekki útilokað að eitthvað af þessu sé til, eða hafi verið það; þetta hafi einfaldlega ekki ratað í tiltækar heimildir. En það er nokkuð ljóst að *X þinn* er miklu virkara mynstur, þar virðist hægt að nota nánast hvaða skammaryrði sem er.

Engin dæmi hafa fundist um *X á honum/henni* þar sem nafnorðið er jákvætt, **snillingurinn á honum/henni*; engin slík voru sjáanleg í dæmalista *Risamálheildarinnar* (2019) og netleit með ýmsum hrósrýrðum skilaði engu. Það er því ljóst að *X á honum/henni* hefur mun þrengra notkunar svið en *X þinn*, fyrra mynstrið virðist ekki koma fyrir í jákvæðu samhengi og í neikvæðu samhengi er mengi skammaryrða þar miklu minna en í *X þinn*. Nafnorðin sem hafa fundist við þessa athugun á undan *á honum/henni* eru ekki nema níu talsins: *beinið*, *drjólinn*, *helvít-ið*, *kvikindið*, *melurinn*, *merkikertið*, *ófėtið*, *skrattinn* og *skömmin*.

Það þarf kannski ekki að koma á óvart að mynstrið *X á honum/henni* sé ekki sérlega virkt eða frjótt. Ýmsar aðrar leiðir má fara við að hallmæla þriðja aðila (þótt vissulega sé illmögulegt eða útilokað að segja t.d. **ófétið hans*, **skömmin hennar*) og sumar af þeim leiðum eru væntanlega rótgrónari í málinu. Hér er oft notað miðstigið af mikill: (*hann er nú*) *meira ófétið*, (*hún er nú*) *meiri hálfvitinn*. Þá er *helvítis* eða annað blótsyrði oft sett á undan nafnorði með greini: *helvítis beinið*, *djöfuls(ins) asninn*. Einnig er algengt að nota *hvílikur*, *þvílikur* og *óttalegur* (og ýmis önnur merkingarskyld lýsingarorð) á undan nafnorðinu sem er þá greinislaust (*hvílikt óféti*, *þvílikur hálfviti*, *óttalegt kvikindi*). Enn ein leiðin er að hafa *en sá* á undan nafnorðinu: *en sá þrjótur*, *en það óféti* og svo er hægt að bæta *sá arna* (eða *atarna*) aftan við nafnorðið: *skömmin sú arna*, *helvítið atarna*. Sumir þessara kosta eru einnig, og ekki síður, notaðir um annað en fólk: (*þetta er nú*) *meiri vitleysan*, *hvílik vitleysa*, *en sú vitleysa*. Þetta kann að valda því að umrædd mynstur eru algengari en önnur og af þeim sökum opnari.²² Þessi fjöldi leiða við að hallmæla þriðja aðila gæti varpað ljósi á litla virkni mynstursins *X á honum/henni*. En hér má ekki gleyma að sumar leiðirnar má einnig fara þegar fólk er ávarpað: (*þú ert nú*) *meiri hálfvitinn*, *hvílikur hálfviti* (*sem þú ert*).²³ Þrátt fyrir það er *X þinn* afar virkt mynstur.

Hér hefur verið talað um ýmsar leiðir við að hallmæla fólki. En rétt er að taka fram að leiðirnar eru ekki alltaf jafnfærar. Orðið *helvíti* sem skammaryrði um mann er hægt að nota í *helvítið þitt*, *helvítið á þér*, *helvítið á honum/henni* og *helvítið atarna*. En um mann væri varla sagt *?hvílikt helvíti*, *?meira helvítið* eða *?en það helvíti*. Í slíku samhengi myndi *helvíti* væntanlega frekar vera skilið sem slæmur staður eða ástand. Það þarf því e.t.v. ekki að koma á óvart að *helvítið á honum/henni* sé algengast sambandanna sem fundust um *X á honum/henni*. En það gæti auðvitað líka stafað af því að *helvíti* sé einfaldlega tiltölulega algengt skammaryrði almennt.

6.3 Hversu þekkt eru samböndin?

Sum sambandanna níu sem dæmi fundust um innan mynstursins *X*

²² Við margt af þessu er gjarna bætt *endemis* eða einhverju öðru blótsyrði: (*hann er nú*) *meiri endemis þrjóturinn*, (*hún er nú*) *meiri helvítis hálfvitinn*, *hvílik andskotans vitleysa*, *en sá djöfulsins þrjótur*.

²³ Hugsanlega er orðalagið *en sá X* einnig notað í ávörpum en það er þó mun kunnuglegra í umræðu um þriðja aðila.

á honum/henni virðast vera mjög sjaldgæf. Til að kanna hvað af þessu væri yfirleitt þekkt voru 15 fullorðnir einstaklingar spurðir hvort þeir þekktu þessi sambönd eða notuðu þau. Fólkið er fætt á bilinu 1947 til 1981.

Allir þekktu vel *helvítið á honum/henni*. Tveir þekktu aðeins það samband og fjórir aðrir aðeins *helvítið á honum/henni* og *skömmin á honum/henni* vel. Þessi tvö skera sig þannig nokkuð úr hópnum. Enginn þekkti *merkikertið á honum/henni* og var þetta eina sambandið sem öllum virtist framandi. Margir í hópi aðspurðra voru á báðum áttum varðandi afganginn af samböndunum, þeim fannst þau kunnugleg, eða a.m.k. ekki ókunnugleg, en þeir töldu sig ekki nota þau. Þennan hóp sambanda skipa *beinið, drjólinn, kvikindið, melurinn, ófétið* og *skrattinn á honum/henni*. Hvert og eitt þessara sex sambanda var þó vel þekkt af a.m.k. einum heimildarmanni.

Samböndin virðast samkvæmt þessu vera mjög misjafnlega þekkt. *Helvítið á honum/henni* hefur sérstöðu og yfirburðirnir hér koma vel heim við leitina í *Risamálheildinni* (2019), sjá (12).

6.4 Aldur og uppruni

Heimildarmennirnir um Norðurlandamál sem getið var í 2. kafla kannast ekki við neitt sem minnir á *X á ÞGF* í sínum málum og ekkert svipað virðist vera í orðabókum. Það má því búast við að þetta sé nýjung í íslensku. En hversu gömul er nýjungin? Í fornrítahluta *Risamálheildarinnar* (2019) má leita í nokkrum fornritum og fornritaflokkum (Íslendingasögum og -þáttum, Heimskringlu, Sturlungu og Landnámu). Engin dæmi fundust um *X á honum/henni* eða *X á þér* í því samhengi sem hér er til umfjöllunar, niðrandi tal þar sem eigandinn samsvarar eigninni. Hugsanlega var orðalagið til en rataði ekki í þessi rit. En minna má á að dæmi um *X þinn* eru auðfundin í fornu máli.

Elsta dæmi sem fannst við þessa athugun á *X á honum/henni* er í sögunni *Sturla í Vogum* eftir Guðmund G. Hagalín frá 1938, *skrattinn á honum*, sjá (14a). Annað nokkuð gamalt, einnig í sögu eftir Guðmund, er þetta:

- (15) Fjandi var hann grimmdarlegur, þessi stóri hundur, sem kom þarna á móti mér! Ætlaði hann að bíta, **skömmin á honum?** (Guðmundur Gíslason Hagalín 1942:76)

Elsta dæmið um *helvítið á þér* er eldra en þetta, eða frá 19. öld (sjá 5.

kafla). Hugsanlega er *X á ÞGF* tiltölulega ungt fyrirbæri. En það gæti vitaskuld verið miklu eldra. Að því er ekki auðvelt að komast, skilyrði til rafrænnar leitar eru heldur víð og samhengið sem um ræðir er kannski ekki ýkja líklegt til að rata á bækur.

Í 5. kafla var bent á ákveðin líkindi við órjúfanlega eign, orðskipanin (nafnorð á undan forsetningarlið sem eignartáknun) er sú sama í báðum tilvikum og þarna er líka um að ræða eitthvað sem er samgróíð fólki ef svo má segja (líkamshlutar og innræti). Það er því ekki mjög langsótt að gera ráð fyrir áhrifum frá orðalagi á borð við *höndin á mér*. Ef slíkt orðalag er á einhvern hátt fyrirmynd að *X á ÞGF* mætti hugsa sér að hægt væri að þrengja tímarammann eitthvað. En táknun órjúfanlegrar eignar með forsetningarlið á sér langa sögu í málinu, ýmis dæmi eru um þessa táknun í fornu máli og samsvarandi táknun er til í öðrum Norðurlandamálum. Í fornu máli og raunar allt fram á 18. öld virðist þó annars konar táknun órjúfanlegrar eignar (s.s. *hönd mín*) hafa verið ríkjandi (sjá Steingrím Þórðarson 1979:28–29). Það er því ekki fyrr en frekar nýlega í málsögunni að sambönd á borð við *höndin á mér* ná yfirburðastöðu.²⁴ Algengt orðalag er auðvitað líklegra til að hafa áhrif á aðra þætti í málinu. 19. öld er því kannski ekki svo ósennilegur upphafstími *X á ÞGF* þótt auðvitað verði ekkert um það fullyrt.

Eins og nefnt var í 5. kafla er hugsanlegt að í elstu dæmum um *helvítið á þér* vísi *helvíti* til líkamshluta, munns eða andlits, og þá væru þessi dæmi ekki sambærileg þeim samböndum sem hér er fjallað um þar sem eigandi samsvarar eign. Ef þetta er raunin má hugsa sér að orðalagið *helvítið á þér* ('munnurinn/andlitið á þér') sé kveikjan að mynstrinu *X á honum/henni*. Orðið *helvíti* hefur ýmsar merkingar og er algengt sem skammaryrði um mann. Segðina *helvítið á þér* ('munnurinn/andlitið á þér') hefur auðveldlega mátt túlka þannig að *helvíti* vísaði til manns og þar með er komið upp mynstur sem önnur skammaryrði um fólk gátu gengið inn í. Þetta verður þó aðallega virkt í þriðju persónu enda gamalkunnug sambönd á fleti fyrir í annarri persónu (*helvítið þitt, þrjóturinn þinn*).

6.5 Til hvers er vísað?

Flest dæmi sem fundist hafa um *X á honum/henni* vísa til fólks, rétt

²⁴ Á síðustu árum má raunar greina dálítinn viðsnúning, æ oftar heyrast orðalag á borð við *hárið mitt, húðin mín, brjóstin mín* sem er í ætt við hið almenna orðalag forn máls en nafnorðið er þó með viðskeyttum greini.

eins og *X þinn*. En stundum er vísað til annars en fólks. Um það mátti sjá dæmi hér að framan, í (14a) og (15) var vísað til hunda sem líklegir voru til að bíta og í (14g) var vísað til skúffu. Hér má sjá nokkur slík dæmi til viðbótar en þarna er vísað til hátíðisdags, rigningar og stýrisstangar í bíl.

- (16) a. Valentínusardagurinn passar álíka vel í íslenska menningu og jólahald í japanska. Ennfremur er **beinið á honum** alls óþarft því að einhverju grundvallaratriðum er konudagurinn ígildi valentínusardagsins. (Blogg 2001)
- b. Furðulegt regn hér á Íslandi. Leitast við að hitta ákkúrat inn í eyrun, augun... beinir stórum dropunum beint ofan á hvirfilinn. **Ofétið á henni**. (Blogg 2010)
- c. Þegar í ljós kom að stýrisstöngin, **skömmin á henni**, var fjórðungi úr tommu lengri en gert hafði verið ráð fyrir. (Malín Brand 2021)

Í sumum dæmunum þar sem vísað er til annars en fólks er umrætt fyrirbæri greinilega persónugert, skúffan í (14g) barðist hetjulega, regnið/rigningin í (16b) leitast við að angra þann sem talar og í umræðu um messudag dýrlings í (16a) er dýrlingurinn sjálfur eðlilega nálægur. Það þarf heldur ekki að koma á óvart að sjá hér hluta bíls, (16c). Bílar og önnur slík tæki eru þarfir þjónar og dæmi eru um að orðasambönd sem alla jafna eru notuð um fólk séu notuð um tæki (sjá Katrínu Axelsdóttur 2019:316–317).

7 Niðurlag

Hér hefur verið fjallað um tvö eignarmynstur í íslensku, *X þinn* (s.s. *helvítið þitt*, *skömmin þín*) og *X á honum/henni* (s.s. *helvítið á honum*, *skömmin á henni*) og þau borin saman eftir föngum. Þau eiga það sameiginlegt að eigandinn í segðinni samsvarar eigninni, ólíkt öðrum segðum með eignartáknun. Þótt líkindi séu með þessum mynstrum kom við samanburð í ljós að margt er ólíkt með þeim.

Í 2. kafla var litið á nútímamál, samhengið sem *X þinn* er notað í þar og einnig var litið til skyldmála. Í nútímanum er *X þinn* geysilega virkt mynstur og inn í það virðist mega setja nánast hvaða hnjóðsyrði sem er. Í lýsingum á notkun *X þinn* er aðeins talað um skammir eða aðfinnslur og mynstrið er vafalaust langalgengast í slíku samhengi, með skammaryrðum. En í nútímamáli má finna fjölmörg dæmi um

jákvætt samhengi, jafnvel hástemmt lof (*snillingurinn þinn, límhéilinn þinn*). Sambærileg mynstur (*din X, tín X*) eru til í dönsku, norsku, sænsku og færeysku. Þau koma eins og í íslensku helst fyrir með skammaryrðum. Jákvætt samhengi þekkist líka. En það virðist sjaldgæft og dæmi um mynstrið í hrósi eru vandfundin í þessum málum.

Í 3. kafla var litið til fyrri skrifa um forn-mál og forn-málsnotkunin borin saman við nútímamál. Notkun mynstursins var í fornu máli miklu fjölskrúðugri en nú, nafnorðið gat verið greinislaust (*mannfýla þín*), eignarfornafnið gat komið á undan nafnorðinu (*þinn heljarkarl*), mynstrið mátti nota með sögn í þriðju persónu, líkt og væri verið að tala um þriðja aðila (*hvað mun þjófur þinn vita til þess = 'hvað munt þú, þjófurinn þinn, vita til þess'*) og jafnvel í aukafalli (*er eg sé þig, frændaskömm þína*). Í fornu máli hafa ekki fundist dæmi um annað en neikvætt samhengi.

Sagt var frá nokkrum ólíkum hugmyndum um uppruna *X þinn* í 4. kafla. Sú sem hér var helst hallast að snýst um að *X þinn* megi bera saman við virðingarávörp á borð við *yðar hátign*; nafnorðið í *X þinn* (sem í upphafi hafi alltaf verið óhlutstætt nafnorð) hafi ekki vísað til persónunnar sjálfar heldur einhvers konar eiginleika hennar, rétt eins og nafnorð í virðingarávörpum. Síðar hafi hlutstæð orð bæst í hóp þeirra neikvæðu orða sem gátu komið fyrir í mynstrinu.

Í 5. kafla var litið á sambandið *helvítið á þér* sem dæmi eru um allt frá 19. öld. Merkingarlega er þetta sambærilegt við *helvítið þitt*, a.m.k. í nútímanum, en eignartáknunin er önnur, sú sama og einna helst má sjá með svokallaðri órjúfanlegri eign (*höndin á þér*). *Helvítið á þér* er miklu sjaldgæfara en *helvítið þitt*. Í þriðju persónu er hægt að nota samsvarandi formgerð, á með þágufalli, *helvítið á honum/henni*, og inn í það mynstur, *X á honum/henni*, geta ýmis önnur orð en *helvíti* gengið (*helvítið á þér* er eini fulltrúi *X á þér* sem fannst við þessa athugun). Mynstur sem er setningafræðilega sambærilegt við *X þinn*, **helvítið hans*, **skömmin hennar*, virðist hins vegar ekki vera til í þriðju persónu í nútímamáli og fátt virðist um slíkt í eldra máli þótt finna megi dæmi.

Fjallað var nánar um mynstrið *X á honum/henni* í 6. kafla, með hliðsjón af *X þinn* og *helvítið á þér* (*X á þér*). Mynstrið er merkingarlega sambærilegt *X þinn* en ekki nærri því eins virkt; ekki fundust nema níu nafnorð sem koma fyrir innan þess, allt skammaryrði. Flest samböndin eru frekar lítið þekkt. Mynstur sem samsvara *X á honum/henni* (eða *X á þér*) þekkjast ekki í grannmálunum og engin dæmi hafa fundist um mynstrið í fornu máli. Ekki er ólíklegt að mynstrið *X á honum/henni* (og *helvítið á þér*) hafi orðið til þegar sambærileg táknun

órjúfanlegrar eignar (*höndin á honum/henni*) var orðin algeng í málinu, þ.e. á 19. öld, en um það er þó ekkert hægt að fullyrða.

Heimildir

- Aasen, Ivar. 1864. *Norsk Grammatik*. Christiania: Malling.
- Ahern, Cecelia. 2020. *PS: Jeg elsker dig for evigt*. Ninna Brenøe (þýð.). København: People's Press.
- Anna Elísa. 1996. Biblíuspæjararnir. *Barnablaðið* 59 (2):10.
- Bokmálsorðboka*. Sprákráðet og Universitetet i Bergen. <https://ordbokene.no> (sótt í ágúst 2022).
- Cleasby, Richard og Guðbrandur Vigfússon [Gudbrand Vigfusson]. 1874. *An Icelandic-English Dictionary*. Oxford: At the Clarendon Press.
- Den Danske Ordbog*. København: Det Danske Sprog- og Litteraturselskab. <https://ordnet.dk/ddo> (sótt í ágúst 2022).
- Einar Kárason. 1989. *Þar sem djöflaeyjan rís*. Reykjavík: Mál og menning.
- Eiríkur Jónsson [Erik Jonsson]. 1863. *Oldnordisk Ordbog*. København: Det kongelige nordiske oldskrift-selskab.
- Er tími til kominn að standa upp? *Morgunblaðið*. 2010. 18. september, B-blað, bls. 5.
- Fritzner, Johan. 1886–1896. *Ordbog over Det gamle norske Sprog I–III*. Kristiania. *Føroysk-føroysk orðabók*. Jóhan Hendrik W. Poulsen, Marjun Simonsen, Jógvan í Lon Jacobsen, Anfinnur Johansen og Zakaris Svabo Hansen (ritstj.). <https://sprotin.fo> (sótt í desember 2022).
- Gráskinna hin meiri II*. 1979. Reykjavík: Þjóðsaga.
- Grimm, Jacob. 1866. *Kleinere Schriften III*. Berlin: Ferd. Dümmers Verlagsbuchhandlung, Harrwitz und Gossmann.
- Guðmundur Gíslason Hagalín. 1938. *Sturla í Vogum I*. Akureyri: Þorsteinn M. Jónsson.
- Guðmundur Gíslason Hagalín. 1942. Sagan af Sanda-Gerði. *Helgafell* 1 (2):6–87.
- Halldór Kiljan Laxness. 1968. *Kristnihald undir Jökli*. Reykjavík: Helgafell.
- Hrólfs saga kraka*. 1960. Editiones Arnarnæ B 1. Útg. D. Slay. Copenhagen: Ejnar Munksgaard.
- Höskuldur Þráinsson. 2005. *Setningar. Íslensk tunga III*. Reykjavík: Almenna bókafélagið.
- Ingimundur. 1943. Í nýja húsinu. Leikþáttur. *Spegillinn* 22. –23:225–229.
- Íslensk orðabók*. 2002. (3. útg. aukin og endurbætt.) Mörður Árnason (ritstj.). Reykjavík: Edda.
- Íslenskt orðanet*. Jón Hilmar Jónsson (ritstj.). Stofnun Árna Magnússonar í íslenskum fræðum. <https://ordanet.arnastofnun.is> (sótt í júlí 2022).
- Íslenskt textasafn*. Stofnun Árna Magnússonar í íslenskum fræðum. <https://corpus.arnastofnun.is> (sótt í ágúst 2022).

- Katrín Axelsdóttir. 2019. Kettir og menn. *Skírnir* 193 (2):305–348.
- Kjeldsen, Alex Speed. 2022. Jærra saktermænskens skála. *Bornholms Tidende*, 28. september, bls. 39.
- Kristín Bjarnadóttir. 1989. *Dativus sympatheticus*. Námsritgerð við Háskóla Íslands. Reykjavík.
- Magnús Stefánsson (Örn Arnarson). 1972. *Bréf til tveggja vina*. Reykjavík: Mál og menning.
- Malín Brand. 2013. Að vera barn á hátíð barnanna. *Morgunblaðið*, 17. desember, bls. 50.
- Malín Brand. 2021. Mustang uppi á Empire State. *Bílablogg.is*. <https://bilablogg.is/frettir/mustang-uppi-a-empire-state> (sótt í ágúst 2022).
- Nynorskordboka*. Sprákrádet og Universitetet i Bergen. <https://ordbokene.no> (sótt í ágúst 2022).
- ONP = *Ordbog over det norrøne prosasprog*. <https://onp.ku.dk> (sótt í ágúst 2022).
- Risamálheildin*. 2019. Stofnun Árna Magnússonar í íslenskum fræðum. <https://malheildir.arnastofnun.is> (sótt í ágúst 2022).
- ROH = *Ritmalssafn Orðabókar Háskólans*. Stofnun Árna Magnússonar í íslenskum fræðum. <https://ritmalssafn.arnastofnun.is> (sótt í ágúst 2022).
- Sandfeld Jensen, Kr. 1900. Bemærkninger om definitiv genitiv i dansk. *Dania* 7:20–26.
- Schwartz, Eugène. 1899. Om anvendningen af possessivt pronomen i *din stackare* och likartade uttryck. *Arkiv för nordisk filologi* 15:182–192.
- Sigfús Blöndal. 1920–1924. *Íslensk-dönsk orðabók*. *Íslensk-dansk ordbog*. Reykjavík: Prentsmiðjan Gutenberg.
- Stefán Einarsson. 1949. *Icelandic*. Baltimore: The Johns Hopkins Press.
- Steingrímur Þórðarson. 1979. *Um órjúfanlega eign*. „Með tappa í heilanum á mér“, og skyldar formgerðir í íslensku. Óbirt BA-ritgerð við Háskóla Íslands. Reykjavík.
- Stjörnuspa. 2018–2019. *Viljinn*. [Tímarit nemenda Verzlunarskóla Íslands.] 1:22–23.
- Stolz, Thomas, Sonja Kettler, Cornelia Stroh og Aina Urdze. 2008. *Split Possession. An areal-linguistic study of the alienability correlation and related phenomena in the languages of Europe*. Amsterdam: John Benjamins.
- Svensk ordbok*. 2021. 2. útgáfa. Svenska Akademien. <https://svenska.se> (sótt í ágúst 2022).
- Taylor, John R. 2012. *The Mental Corpus. How Language is Represented in the Mind*. Oxford: Oxford University Press.
- Tegnér, Esaias. 1886. *Om genus i svenskan*. Stockholm: Kungl. boktryckeriet.

Lykilorð

orðasambönd, mynstur, skammaryrði, virkni, órjúfanleg eign

Keywords

idioms, constructions, abuse, productivity, inalienable possession

Abstract

This article examines two Icelandic possessive constructions in which the „possessor“ corresponds to the „property“, thereby differing from other possessive expressions:

- a) *X þinn* (lit. ‘your X’), as in e.g.
 - *helvítið þitt* ‘you bastard’ (lit. ‘your bastard’)
 - *þrjóturinn þinn* ‘you rascal’ (lit. ‘your rascal’)
- b) *X á honum/henni* (lit. ‘X on him/her’), as in e.g.
 - *helvítið á honum* ‘(he), the bastard’ (lit. ‘the bastard on him’)

The latter construction corresponds to a syntax closely connected to inalienable possession, e.g. in *hárið á honum* ‘his hair’, lit. ‘the hair on him’.

Despite similarities between them, the two constructions differ in many respects. *X þinn* has a long history, as attested to by various examples in Old Icelandic, which shows greater syntactic variation than the modern language. This construction is extremely productive and is mainly used with nouns of abuse where any epithet seems to be valid. In Modern Icelandic, however, it is often used in positive contexts, even those containing high praise. *X þinn* has counterparts in other Scandinavian languages where these constructions are also occasionally used in positive contexts. However, this is much less common than in Icelandic. *X á honum/henni* seems to have a relatively short history and similar constructions are unknown in related languages. By the same token, this construction is much less productive than *X þinn*. Additionally, it only occurs in negative contexts and the epithets associated with it are fewer than ten. Few of these expressions are well known.

Katrín Axelsdóttir
 Íslensku- og menningardeild
 Háskóla Íslands
 Nýja-Garði við Sæmundargötu
 IS-101 Reykjavík, ÍSLAND
 katar@hi.is

Rósa Elín Davíðsdóttir og Þórdís Úlfarsdóttir

Íslensk-frönsk orðabók. Nokkrar áskoranir

1 Inngangur

LEXIA-orðabókin (*Lexía*) er orðabók milli íslensku og frönsku sem birt er á vefnum. Orðabókin er unnin af tveimur háskólastofnunum í Reykjavík: Stofnun Árna Magnússonar í íslenskum fræðum (SÁM) og Stofnun Vigdísar Finnbogadóttur í erlendum tungumálum (SVF). SÁM sér um íslenska orðabókargrunninn og hefur yfirumsjón með verkinu en SVF annast franska hluta orðabókarinnar. Forsaga verksins er í stuttu máli sú að *Lexía* er byggð á annarri orðabók, *ISLEX*, sem er margmála veforðabók milli íslensku og sex Norðurlandamála. Tæknilegir þættir og grundvallarefniviður er sá sami í orðabókunum tveimur að franska markmálinu undanskildu.

Lexía hefur verið opin frá sumrinu 2021. Ætlunin er að fleiri tungumál bætist við orðabókina og er nú unnið að þýsku sem öðru markmáli á vegum háskólans í Vínarborg. Sú vinna er langt komin. Tilraunir með spænsku sem þriðja markmálið standa einnig yfir.

Franska er rómanskt mál sem þarf annars konar meðhöndlun í orðabók en Norðurlandamálin þar sem franska er í mikilvægum þáttum mjög frábrugðin íslensku og hinum Norðurlandamálunum. Töluvert hefur verið fjallað um vinnu við norrænu markmálin í *ISLEX* (sjá t.d. Aldísi Sigurðardóttur o.fl. 2008, Aldísi Sigurðardóttur o.fl. 2012, Önnu Helgu Hannesdóttur 2012 og 2014 og Þórdísi Úlfarsdóttur 2013). Þegar ákveðið var að franska yrði nýtt markmál í sams konar orðabókarkerfi þurfti að hyggja að ýmsum atriðum sem samræmdust ekki norrænu málunum að öllu leyti. Raunar var komin

nokkur reynsla á að vinna við tungumál í *ISLEX* sem var alls óskýlt hinum norrænu málunum, þ.e. finnsku sem er af annarri málaætt (sjá Helgu Hilmisdóttur og Ninu Martola 2015; Helgu Hilmisdóttur og Marjakaisu Matthíasson 2018). En þar sem vandamálin við finnsku voru af allt öðrum toga en þau sem vörðuðu frönsku var þó lítið hægt að byggja á þeirri reynslu.

Meginefni þessarar greinar eru nokkrar áskoranir sem snerta frönsku sérstaklega sem markmál. Skipan greinarinnar er á þessa leið: Kafli 2 fjallar um íslenska hluta verksins, þ.e. orðaforðann, annað innihald og aðferðir við orðabókarvinnuna. Kafli 3 fjallar um franska markmálið og nokkur úrlausnarefni sem varða frönsku. Í 4. kafla segir frá leit í orðabókinni, og lokaorð og niðurstöður eru í 5. kafla.

2 Orðaforði, efniviður og aðferðir

Orðaforði *Lexíu* er um 55 þúsund uppflettiorð. Einkum er um að ræða orð í nútímaíslensku en einnig er að finna ýmis mikilvæg orð úr eldra máli, svo og fornmálsorð. Val eldri orðaforðans ræðst einkum af útbreiðslu og tíðni orðanna og hvort nemendur séu líklegir til að rekast á þau í námi sínu, t.d. í framhaldsskólum. Frá því að byrjað var á orðabókinni hefur efni hennar stöðugt verið uppfært eftir þörfum og reglulega hafa bæst við hana ný orð. Mestu viðbæturnar eiga sér stað á árinu þegar þetta er ritað (2022) en þá bætast við um 5000 uppflettiorð. Sá orðaforði er einkum fenginn úr stóru íslensku textasafni, *Risamálheildinni* (2018), sem var búin til hjá SÁM (sjá 2.1).

Orðaforðinn er sá sami og í *ISLEX* en stöku sinnum hefur þótt ástæða til að bæta inn íslensku uppflettiorði beinlínis til að kallast á við frönsku. Þannig hefur orðið *smjördeigshorn* verið sett inn sem íslensk samsvörun hins góðkunna franska *croissant* (sjá Rósu Elínu Davíðsdóttur 2018).

Efninu í *ISLEX*-orðabókinni hefur áður verið lýst í allitarlegu máli (Þórdís Úlfarsdóttir 2013) og flest sem varðar íslenska hluta hennar á líka við um *Lexíu*, m.a. umfjöllun um margyrt uppflettiorð, upplýsingar um sérmerkingar og málsnið, meðferð sérnafna, millivísanir og myndir. Hér verður því aðeins sagt frá nokkrum þáttum sem *Lexía* er grundvölluð á, en að öðru leyti visast til áður nefndrar greinar.¹

¹ Sjá jafnframt greinargerð um ritstjórnarlega þætti *Íslenskrar nútímamálsorðabókar* (Halldóra Jónsdóttir og Þórdís Úlfarsdóttir 2019), sem einnig varða *Lexíu*.

2.1 Textasöfn

Íslensk textasöfn hafa verið í hraðri þróun á undanförunum tveimur áratugum og er *Lexía* (og fyrirrennari hennar *ISLEX*) unnin með hjálp nokkurra textasafna. Eftirfarandi textasöfn hafa verið notuð: *Íslenskt textasafn*, *Mörkuð íslensk málheild*, *Tímarit.is* og *Risamálheildin* (sjá nánari umfjöllun hjá Halldóru Jónsdóttur og Þórdísi Úlfarsdóttur 2019). Það síðastnefnda er nýjasta textasafnið og er það mikið að vöxtum, með yfir milljarð lesmálsorða (Steinþór Steingrímsson o.fl. 2018). *Risamálheildin* hefur nýst m.a. til að auka orðaförða rafrænu orðabókanna en að auki eru textasöfn góð uppspretta að notkunardæmum og geta gefið mikilvægar upplýsingar um merkingu orða.

Við val á frönskum jafnheitum og þýðingar á notkunardæmum hefur ritstjórn franska markmálsins m.a. notast við textasafnið *Frantext* (*Base textuelle Frantext*) sem hefur að geyma 265 milljónir lesmálsorða. Um er að ræða markaða málheild með 5571 texta, aðallega skáldverk, en um 10% af textunum eru vísindagreinar. Málheildin var unnin hjá ATILF (Analyse et Traitement Informatique de la Langue Française) sem er franskt rannsóknasetur um máltækni.

2.2 Beygingar og hljóð

Beygingar íslensku orðanna eru gefnar með tenglum í *Beygingarlýsingu íslensks nútímamáls* (BÍN). Þetta fyrirkomulag kemur að mestu í stað hinnar hefðbundnu leiðar í prentuðum orðabókum sem er sú að sýna beygingarendingar eða beygingarflokk fyrir aftan uppflettiorðin. Þegar smellt er á tengilinn „beyging“ opnast beygingardæmi viðkomandi orðs í heild sinni. Þetta krefst ekki eins mikillar kunnáttu notandans í íslenskri málfræði. Þess má þó geta að sumir notendur sakna þess að sjá ekki í sjónhendingu þátíðarendingu sagnorða og eignarfall eintölu nafnorða, eins og hefð er fyrir að birta í prentuðum bókum, en þær raddir hafa samt ekki verið háværar hingað til. Raunar eru sýndar eins konar kennimyndir við flest lýsingarorð og sagnorð og hefur það einkum verið gert í tilraunaskyni, en beygingar nafnorða og fornafna vantar.²

² Hér er ekki um að ræða hefðbundnar kennimyndir. Lýsingarorð eru sýnd í karlkyni, kvenkyni og hvorugkyni nefnifalli eintölu og stigbreyting er sýnd í karlkyni nefnifalli eintölu; í sagnorðum er sýnd 1. og 3. persóna eintölu í framsöguhætti nútíðar, 3. persóna eintölu í framsöguhætti þátíðar auk núliðinnar tíðar. Á þessari stundu er ekki ljóst hvort beygingarendingar nafnorða verða sýndar en slíkt verkefni væri allumfangsmikið.

Framburður uppflettiorðanna er einn þeirra þátta sem fenginn er frá ISLEX. Hægt er að hlusta á hljóðupptöku orðanna með því að smella á hátalaratákn sem birtist fyrir neðan viðkomandi uppflettiorð. Auk stakra uppflettiorða má heyra framburð 750 orðasambanda sem koma fyrir undir kjarnaorðum sínum í flettunum og er hugsunin á bak við það að hlustað sé á framburð orðsins í samhengi við önnur orð/málhljóð.

2.3 Orðastæður og orðasambönd

Í *Lexíu* er gerður greinarmunur á tvenns konar fastri orðanotkun, annars vegar *orðastæðum* og hins vegar *orðasamböndum*. *Orðastæða* er íslenska heitið á því sem á frönsku nefnist *collocation*. Það er fast samband tveggja eða fleiri orða þar sem eitt orðið (eða fleiri) er kjarnaliður orðastæðunnar. Merkingin er almennt gegnsæ en dæmi um orðastæður eru *móður* og *másandi*, *gangur himintunglanna*, *festa blund*, *gláða sólskin*.

Orðasamband er á frönsku kallað *locution* eða *expression*. Merking orðasambandsins er stundum verulega ógegnisæ þar sem kjarni þess hefur oft lítið eða ekkert að gera með merkinguna í heild: *vaxa úr grasi*, *láta móðan mása*, *<borða matinn> upp til agna*. Hér er venjulega um að ræða myndhverf sambönd og stundum hrein orðtök. Breytiliðir (afmarkaðir með oddklofum < >) eru víða notaðir til að sýna hvaða partur af orðasambandinu er ekki fastur. Það sama gildir um orðastæðurnar. Nánari umfjöllun um orðasambönd er í kafla 3.1.

Orðasambönd og orðastæður í *Lexíu* koma að mestu leyti úr *Stóru orðabókinni um íslenska málnotkun* (Jón Hilmar Jónsson 2005) og sá höfundur hennar um upphaflegt val þeirra. Mjög víða hafa orðasamböndin og orðastæðurnar verið einfölduð frá því sem er í upprunalega verkinu. Samtals eru þau um 10 þúsund talsins. Oft er töluverð áskorun fólgin í því fyrir ritstjórn franska markmálsins að finna þýðingar eða orðasambönd á frönsku sem eru jafngild hvað varðar málsnið (nánar um það í kafla 3.1).

2.4 Notkunardæmi

Notkunardæmi er víða að finna og sýna þau uppflettiorðin í eðlilegu textasamhengi. Í ákveðnum tilfellum gefa þau til kynna setningargerð viðkomandi orðs (t.d. varðandi notkun forsetningar) þótt slíkt sé oft

sýnt með orðastæðu. Dæmi um þetta er undir orðinu *heljartak*: *óttinn náði heljartökum á honum*. Þar kemur fram að forsetningin *á* er notuð með nafnorðinu *heljartak*. Ekki eru á ferðinni raunveruleg ritdæmi með heimildarvísun eins og tíðkast í sumum orðabókum heldur eru þau tilbúin. Helsta uppspretta dæmanna eru textasöfn (sbr. 2.1) en þau hafa nýst mjög vel til að búa til dæmi. Ekki hafa þó verið teknar heilar setningar úr textum og þær gerðar að notkunardæmum heldur er þeim breytt eftir hentugleikum og oft eru búnar til stuttar setningar úr lengra máli. Stundum hefur komið fyrir að dæmum hafi verið breytt (frá því sem er í *ISLEX*) til að endurspegla betur eðlilegt málfar á frönsku. Í flettunni *kona* var m.a. upphaflegt dæmi *lögfræðingur fyrirtækisins er kona*. Þetta hljómar ankannalega á frönsku þar sem í frönsku eru til kvenkynsmyndir flestra starfsheita, til dæmis bætist *-e* aftan við starfsheitið *avocat* ‘lögfræðingur’ og verður *avocate* ef um er að ræða konu, og *institutteur* ‘grunnskólakennari’ verður *institutrice* í kvenkyni. Dæminu var því breytt í *læknirinn hans er kona* þar sem *médecin* ‘læknir’ er eitt af nokkrum starfsheitum á frönsku sem hafa sömu mynd óháð kyni.

Alls eru í *Lexíu* um 32.000 notkunardæmi. Stór hluti dæmanna er í sagnorðaflettum (um þriðjungur) og er ástæða þess sú að lýsing á merkingu, notkun og setningargerð sagna skýrist mjög vel með því að sýna dæmi. Sagnorð eru samt aðeins 8% af orðaforðanum.

2.5 Merkingarsvið

Ein arfleifðin frá *ISLEX* er sú að öllum orðaförða orðabókarinnar er skipt í merkingarflokka sem eru sérstök gagnategund í gagnagrunninum. Merkingarflokkarnir eru m.a. STARFSHEITI, HÚSBÚNAÐUR, DÝR, JARÐFRÆÐI (að miklu leyti nafnorð); ALDUR, ÁNÆGJA, ÁSTAND, DUGLEYSI, FJÁRHAGUR, HEILSA, HOLDAFAR, LITUR, LÖGUN (að miklu leyti lýsingarorð); BREYTING, DAUÐI, DVÖL, HREYFING (að miklu leyti sagnir). Merkingarflokkarnir voru unnir eftir ákveðnu kerfi sem var útbúið fyrir verkefnið og tóku þeir að nokkru leyti mið af flokkun hugtakanna í *Stóru orðabókinni um íslenska málnotkun*. Mest voru þeir þó handunnir jafnóðum, þ.e. flokkur hvers orðs var færður inn undir viðkomandi flettu.

Flokkarnir eru um 500 talsins og mjög misstórir. Þeir stærstu eru yfir 1000 orð en þeir minnstu aðeins nokkrir tugir orða eða minni. Orðabókin hefur að langmestu leyti verið unnin eftir merkingarflokkunum en ekki í stafrófsröð eins og áður tíðkaðist. Orðið *kartafla* tilheyrir t.d. bæði flokkunum *GRAS* og *MATUR* og *kennari* tilheyrir

flokkunum SKÓLI og STARFSHEITI. Flokkarnir eru ekki sýnilegir notandanum þar sem þeir voru ekki unnir á þann hátt að hentaði til birtingar, heldur eru þeir eingöngu til hagræðis fyrir ritstjóra orðabókarinnar.

Þetta vinnulag er nýmæli í íslenskri orðabókagerð en merkingarflokkunin hefur reynst mikilvæg hjálp við ritstjórnarvinnuna. Meðal annars tryggir hún betra samræmi í meðferð merkingarskyldra orða þar sem hægt er að gera blæbrigðum mismunandi orða skil á markvissari hátt en ella. Stundum hefur verið bætt inn uppfleittiorðum til að fylla í myndina og draga úr hættunni á að óæskileg göt séu í orðaforðanum. Þetta á að einhverju leyti við um franska markmálið líka, en ritstjórn frönsku hefur að langmestu leyti unnið eftir merkingarflokkunum.

Úr merkingarflokkunum má auk þess fá ýmiss konar aðrar upplýsingar og er til dæmis hægt að kalla fram sérordasöfn á ákveðnum sviðum.³ Nánari fróðleik um merkingarflokkana er að finna hjá Þórdísi Úlfarsdóttur (2013).

3 Franska markmálið

Lexía á bæði að nýtast Íslendingum sem málbeitingarorðabók (L1→L2), það er að segja við að tjá sig á frönsku í ræðu eða riti og frönskumælandi notendum sem skilningsorðabók (L2→L1) til að skilja íslenskan texta eða til að þýða úr íslensku yfir á frönsku. Eins og bent hefur verið á í umfjöllun um *ISLEX* er nauðsynlegt að tvímála orðabók nýtist fleiri notendahópum en einum þegar um er að ræða lítið málsamfélag eins og það íslenska (Aldís Sigurðardóttir o.fl. 2008:779–780; Aldís Sigurðardóttir o.fl. 2012:513) enda er ekki markaður fyrir fleiri en eina tvímála orðabók með íslensku sem viðfangsmál eða markmál. Þess má geta að íslensk-frönsk orðabók kom síðast út árið 1950 (*Íslenzk-frönsk orðabók*). Frönsk-íslensk orðabók kom út árið 1995 (*Frönsk-íslensk orðabók*) og er nú aðgengileg á orðabókarvefnum *snara.is* en hún hefur ekki verið uppfærð frá fyrstu útgáfu. Til stóð að vinna íslensk-franska orðabók í framhaldi af útgáfu hennar en ekkert varð af þeim áformum fyrr en *Lexía* kom til sögunnar.

Parfir notenda eru ólíkar eftir því hvort orðabók nýtist þeim sem málbeitingarorðabók eða skilningsorðabók (sjá Christopher Sanders

³ Með þessari aðferð hafa verið útbúin tvö orðasöfn: Íslenskt-franskt lögfræðiorðasafn (2018) og Íslenskt-franskt orðasafn um viðskipti og fjármál (2019). Orðasöfnin er að finna á heimasíðu *Lexíu*.

2005 og Rósu Elínu Davíðsdóttur 2013). Ritstjórn franska markmálsins hefur tekið mið af þessum ólíku þörfum markhópa orðabókarinnar við vinnuna, til dæmis með skýringum á frönsku þegar tiltekið jafnheiti nær ekki alveg yfir merkingu íslenska uppflettiorsins, svo og með merkingaraðgreiningu á íslensku þegar fleiri en eitt jafnheiti koma til greina á frönsku.

Lexía er einbeind orðabók, það er að segja að hún inniheldur einungis íslensk-franskan hluta þar sem íslenska er viðfangsmálið. Orðabókarlýsingin miðast þannig við íslensku og franska er eingöngu í hlutverki markmáls. Þar sem orðabókin er rafræn er samt mögulegt að leita eftir frönskum orðum og fá niðurstöður, þ.e.a.s. ef franska orðið hefur verið sett inn í orðabókina sem jafnheiti eða þýðing á íslensku orði, orðasambandi eða notkunardæmi. Hins vegar átta notendur sig ekki alltaf á því að orðabókin er bara í eina átt og að ef þeir fá engar niðurstöður fyrir franskt orð er ástæðan að öllum líkindum sú að það kemur hvergi fyrir sem jafnheiti við uppflettiord né hefur það verið notað í þýðingum á notkunardæmum eða orðasamböndum (sjá til dæmis Aldísi Sigurðardóttur o.fl. 2012 og Önnu Helgu Hannesdóttur 2014) (sbr. einnig kafla 4).

Ritstjórn franska markmálsins hefur ekki farið varhluta af vandamálum hvað varðar merkingu orða og merkingarskorun, til dæmis því þegar íslenska á mörg orð yfir eitt hugtak en franska ekki og svo öfugt, að íslenska hafi eitt orð yfir tiltekið hugtak þar sem franskan hefur fleiri. Dæmi um þetta er *kennari* en á frönsku eru ólík hugtök notuð eftir skólastigum eins og sýnt er á *Mynd 1*.

kennari no kk

🔍 [Framburður](#)

🔗 [Beyging](#)

kenn-ari

[almenn:] 🇫🇷 **enseignant** (karl), **enseignante** (kona)

[í grunnskóla:] 🇫🇷 **instituteur** (karl), **institutrice** (kona)

🇫🇷 **maître** (karl), **maîtresse** (kona)

[í efri bekkjum grunnskóla, framhaldsskóla, háskóla:] 🇫🇷 **professeur**, **prof** (óformlegt)

Mynd 1. Mismunandi jafnheiti á frönsku fyrir orðið *kennari* eftir því um hvaða skólastig er að ræða.

Þannig er til dæmis orðið *instituteur* og kvenkynsmyndin *institutrice* notað um grunnskólakennara og *professeur* er notað um kennara í framhaldsskóla og háskóla og því þurfti að gefa upp nokkur jafnheiti á frönsku ásamt merkingaraðgreiningu fyrir íslenska notendur svo að þeir viti hvaða jafnheiti þeir eiga að velja.

Einnig geta verið eyður í orðaforða markmálsins hvort sem það er vegna þess hve ólíkir menningarheimar málanna eru (sbr. t.d. *þorra-blót*) eða einfaldlega vegna þess að franska markmálið á ekki orð yfir tiltekin fyrirbæri, til dæmis orðið *systkini* sem á sér ekki eiginlegt jafnheiti á frönsku (Rósa Elín Davíðsdóttir 2018).

Hér er ekki ætlunin að fjalla um öll þau vandamál sem ritstjórar frönsku hafa rekist á heldur verður sjónum sérstaklega beint að þremur atriðum: orðastæðum, miðmynd sagna og forsetningum.

3.1 Orðastæður

Eins og fyrr segir (2.3) eru orðastæður samband tveggja eða fleiri orða sem mynda merkingarlega heild og koma fyrir sem ein eining innan setningar. Yfirleitt er hægt að ráða merkingu þeirra af einstökum hlutum þeirra, t.d. *bursta tennur(nar)* og *frjáls vilji*. Eitt orð orðastæðu (stundum fleiri en eitt) telst vera kjarnaliður, til dæmis er nafnorðið *áhætta* kjarnaliður (fr. *base*) í *taka áhættu* og *vilji* í *frjáls vilji* en sögnin *taka* og lýsingarorðið eru kölluð stoðliðir (fr. *collocatifs*) sem valdir eru út frá kjarnaliðnum. Merking kjarnaliðar er yfirleitt gagnsæ en þó eru undantekningar frá því. Sem dæmi má nefna orðastæðurnar <það> *er akkur í þessu* (undir flettunni *akkur*) og *gera glappaskot* (undir flettunni *glappaskot*). Í þessum dæmum er kjarnaliðurinn jafnframt svokallað stakyrði, það er að segja að orðið kemur ekki fyrir í orðaforða tungumálsins nema í þessu tiltekna orðasambandi (Erla Erlendsdóttir og Oddný G. Sverrisdóttir 2021). Stoðliðurinn er stundum notaður í yfirfærðri merkingu og merking hans í orðastæðunni verður einungis ljós út frá kjarnaliðnum, t.d. merking sagnarinnar *vekja* með nafnorðinu *áhuga*. Hins vegar eru orðastæður sem heild yfirleitt notaðar í eiginlegri merkingu (Svensén 2009:162).

Eins og Jón Hilmar Jónsson (2005:XIX) hefur bent á eru orðastæður yfirleitt settar undir kjarnalið orðastæðunnar í orðabókum þar sem hann er „gildari með tilliti til hugtaks og merkingar“ heldur en stoðliðurinn. Í *Lexíu* eru orðastæður stundum bæði undir kjarnalið og stoðlið, t.d. er orðastæðan *hvít lygi* bæði undir nafnorðinu *lygi* og

lýsingarorðinu *hvítur*. Einnig má finna orðastæðuna *hugræn atferlis-meðferð* undir tveimur flettum, *hugrænn* og *atferlismeðferð*.

Hins vegar má benda á það að staðsetning orðastæðna í orðabókinni getur skipt máli eftir því hvort notandinn styðst við orðabókina sem skilningsorðabók (L2→L1) eða málbeitingarorðabók (L1→L2). Þannig hefur notandi sem ekki hefur viðfangsmál orðabókar að móðurmáli þörf fyrir að sjá þá kjarnaliði sem notaðir eru með tilteknum stoðlið, t.d. nafnorðið *áhugi* undir sögninni *vekja*. Þegar orðabókin er notuð sem málbeitingarorðabók skiptir mestu máli að notendur geti séð dæmigerða stoðliði undir kjarnaliðnum (Svensén 2009:168–169).

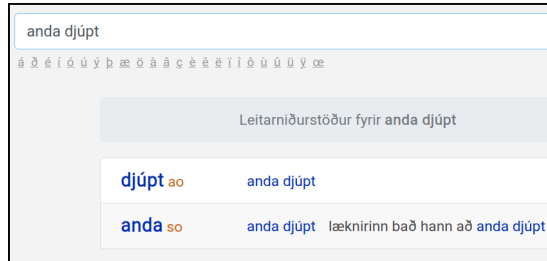
Orðastæður geta valdið erfiðleikum þegar kemur að því að þýða þær yfir á erlentu tungumál eða tjá sömu merkingu á erlendu máli þar sem nemendur í málinu (jafnvel lengra komnir) líta gjarnan á orðastæðuna sem frjálst orðalag og þýða hana orð fyrir orð (Farina 2006:150). Sem dæmi um þetta milli íslensku og frönsku má nefna orðastæðuna *hvít lygi* sem nemendum í frönsku hættir til að þýða orðrétt sem *mensonge blanc* en á frönsku er lýsingarorðið *pieux* 'guðrækinn' notað með nafnorðinu *mensonge* 'lygi', *pieux mensonge*. Orðastæðu verður að mynda út frá kjarnaorði hennar og í þessu tilviki stýrir kjarnaorðið *mensonge* 'lygi' því hvaða lýsingarorð er notað til að ná fram merkingunni 'saklaus lygi'. Sambærilegt dæmi er **demander une question* sem íslenskir nemendur mynda á frönsku orðrétt út frá íslensku orðastæðunni *spyrja spurningar* þar sem *demander* er nærtækasta jafnheiti sagnarinnar *spyrja*. Hins vegar kallar kjarnaorðið *question* 'spurning' á það að sögnin *poser* 'setja fram' sé notuð og rétt orðastæða á frönsku er því *poser une question* (Rósa Elín Davíðsdóttir 2021).

Nemendur í erlendu tungumáli þurfa þannig aðstoð við að finna stoðlið þegar kemur að því að tjá sig á tungumálinu og því er mikilvægt að orðastæðum sé gert hátt undir höfði í tvímála orðabókum. Þetta má gera með því að draga athygli notandans að orðastæðum, t.d. með bláu feitletri sem jafnframt er skáletrað eins og gert er í *Lexíu* og *ISLEX*. Jafnframt auðvelda leitarmöguleikar í orðabókinni aðgang að fleiryrtum orðasamböndum og notandinn þarf ekki að vita undir hvaða orði hann á að leita til að finna tiltekið orðasamband eða orðastæðu.

Mynd 2 sýnir leitarniðurstöður fyrir orðastæðuna *anda djúpt* eftir að hakað hefur verið við „leit í texta“ á forsíðu orðabókarinnar. Þegar kjarnaliður orðastæðunnar er sögn fylgir henni oftast notkunardæmi eins og til dæmis fyrir *anda djúpt* undir uppflöttiorðinu *anda* þar sem notkunardæmið *læknirinn bað hann að anda djúpt* kemur fyrir.

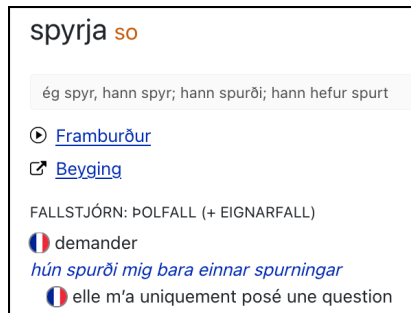
Orðastæðuna er líka að finna undir uppflettorðinu *djúpt* en þar kemur hún fyrir án notkunardæmis.

Notandinn þarf einungis að smella á orðastæðuna til að lenda á réttum stað í flettunni og sjá þýðingar á henni.

Mynd 2. Leitarniðurstöður fyrir orðastæðuna *anda djúpt* í *Lexíu*. Hér hefur verið hakað við „leit í texta“ á forsiðu orðabókarinnar og þá fást þessar niðurstöður.

Til að þessir leitarmöguleikar virki er ekki nóg að orðastæðan komi fyrir í notkunardæmi í flettunni heldur verður að setja hana fram sem orðastæðu og sögnin verður að vera í nafnhætti. Sem dæmi má nefna að orðastæðan *spyrja spurningar* var upphaflega til staðar í *Lexíu* sem dæmi undir sögninni *spyrja* eins sjá má á *Mynd 3* þar sem notkun sagnarinnar er sýnd í þátíð og þurftu notendur að lesa dæmin til að finna hana.

Mynd 3. Flettan *spyrja* í *Lexíu* þar sem orðastæðan *spyrja spurningar* kemur fyrir sem notkunardæmi.

Því var talin ástæða til að bæta orðastæðunni við í nafnhætti undir nafnorðinu *spurning* eins og *Mynd 4* sýnir (Rósa Elín Davíðsdóttir 2021).

spurning no kvk

🔍 [Framburður](#)

🔗 [Beyging](#)

spur-ning

1

(það sem spurt er um)

🇫🇷 question

bera fram spurningu

🇫🇷 poser une question

leggja fyrir <hana> spurningu

🇫🇷 <lui> poser une question (poser une question à <quelqu'un>)

spyrja <einnar> spurningar

🇫🇷 poser <une> question

Mynd 4. Fyrsti hluti flettunnar *spurning* í *Lexíu*.

Oddklofar eru víða notaðir í *Lexíu* til að sýna hvaða orðum eða setningarliðum má skipta út fyrir aðra sambærilega í orðasamböndum og orðastæðum. Yfirleitt er einungis eitt andlag/eitt orð/setningarliður innan oddklofa í *Lexíu* þar sem mismunandi orð innan oddklofa kalla á ólíkar þýðingar. Í einstaka tilvikum eru andstæður gefnar upp, til dæmis *vera <vellilla> giftur* (undir flettunni *giftur*). Með þessum breytliðum er unnt að gera grein fyrir því hvaða orð og setningarliðir eru fastir eða óbreytanlegir, til dæmis *leggja fyrir <hana> spurningu*. Hins vegar getur orðið sem valið er sem fulltrúi fyrir mögulegt andlag haft áhrif á það hvaða jafnheiti passar á frönsku eins og dæmið hér fyrir neðan sýnir:

Dæmi:	<i>bíta í <brauðið></i>	<i>fr. mordre dans <le pain></i>
		<i>fr. *croquer dans <le pain></i>
	<i>bíta í <eplið></i>	<i>fr. croquer dans <la pomme></i>
		<i>fr. mordre dans <la pomme></i>

Á frönsku eru tvö möguleg jafnheiti fyrir orðastæðuna *bíta í <eitthvað>*, *mordre dans <quelque chose>* og *croquer dans <quelque chose>*. Hins vegar er sögnin *croquer* eingöngu notuð um að bíta í eitthvað hart á borð við gulrót eða epli, en sögnin *mordre* þegar það sem bitið er í er mjúkt. Undir uppflettiörðinu *bíta* er nafnorðið *brauð* notað sem dæmi um það sem bitið er í og íslenskur notandi gæti dregið þá ályktun að hann ætti alltaf að nota sögnina *mordre* á frönsku þegar kemur að því að tjá það að bíta í eitthvað matarkyns. Þannig fer hann á mis við mjög algenga sögn á frönsku í þessu merkingarsamhengi.

bíta í <brauðið>
 mordre dans <le pain>
bíta í <eplið>
 croquer dans <la pomme>
bíta á vörina
 tenir sa langue
<fiskurinn> bítur á agnið
 <le poisson> mord à l'hameçon

Mynd 5. Hluti flettunnar *bíta* sem sýnir tvö mismunandi andlög með sambandinu *bíta í* auk tveggja annarra orðastæðna.

Jafnframt hefur þetta í för með sér að sögnin *croquer* kemur hvergi fram í orðabókinni og gefur því enga niðurstöðu við öfuga leit. Ritstjórar orðabókarinnar fóru þá leið að sýna orðastæðuna einnig með öðru andlagi eins og sjá má á Mynd 5 þar sem orðalagið *bíta í* er sýnt með andlaginu *brauðið* og því næst með andlaginu *eplið*.

3.2 Miðmynd sagna

Miðmynd sagna í íslensku einkennist af endingunni *-st* sem er bætt við germyndina, til dæmis *gera – gerast*. Sagnir á borð við *ferðast*, *nálgast*, *óttast* og *öðlast* eru eingöngu notaðar í miðmynd og nefnast miðmyndarsagnir (Guðrún Kvaran 2005:15). Merking miðmyndar í íslensku getur verið afturvirk eða afturbeygjanleg þegar „gerandinn framkvæmir verknaðinn við sjálfan sig, til dæmis *drengurinn klæddist rauðri úlpu*“, eða gagnvirk „þegar tveir eða fleiri gera eitthvað hvor eða hver við annan, til dæmis *strákarnir slógust á ballinu*“ (Guðrún Kvaran 2005:15). Jafnframt getur sögn í miðmynd haft þolmyndarmerkingu, til dæmis „*týnda ærin fannst um veturinn*“ (Guðrún Kvaran 2005:15).

Franska hefur ekki miðmynd af sögnum og á frönsku þarf því ýmist að þýða íslenskar sagnir í miðmynd með þolmynd eða germynd eftir samhengi, meðal annars með afturbeygðri sögn. Í *Lexiu* eru um 890 sagnir í miðmynd sem uppflettiorð. Í mörgum tilvikum er í frönsku sama sögn notuð og í germynd, til dæmis er sögnin *bouger* gefin upp sem jafnheiti bæði fyrir sögnina *hreyfa* og miðmyndina *hreyfast*. *Bouger* getur bæði verið áhrifssögn og áhrifslaus sögn (*il bouge* ‘hann hreyfist’ og *il bouge son pied* ‘hann hreyfir fótinn’). Mynd 6 sýnir flettuna *hreyfast* ásamt frönskum jafnheitum og einu notkunardæmi.

Mynd 6. Flettan *hreyfast* í *Lexíu*.

Notkunardæmið *gluggatjöldin hreyfast í golunni* sem kemur fyrir undir *hreyfast* er þýtt á frönsku með germynd þar sem búið er að snúa við frumlagi og andlagi setningarinnar í íslenska dæminu: *la brise soulève les rideaux* 'golan hreyfir gluggatjöldin', eins og myndin sýnir.⁴ Við þýðingar á notkunardæmum hafði ritstjórn franska markmálsins það að leiðarljósi að þýða dæmin með sem eðlilegustu orðalagi á frönsku. Þetta hefur meðal annars í för með sér að frönsk jafnheiti tiltekins uppflettiorðs eru ekki alltaf notuð í þýðingu á dæmum sem sýna eiga notkun íslenska uppflettiorðsins.

Sögnin *laumast* á sér ekki eiginlegt jafnheiti á frönsku og því varð ritstjórn markmálsins að setja inn franska skýringu á merkingu hennar eins og *Mynd 7* sýnir.

Mynd 7. Flettan *laumast* þar sem sjá má skýringu á frönsku ásamt tveimur notkunardæmum og þýðingum á þeim.

⁴ Þetta er eðlilegasta orðalagið á frönsku þótt það sé málfræðilega rétt að þýða dæmið með sömu uppbyggingu og í íslenska dæminu (þ.e. *gluggatjöldin* sem frumlag setningar og sögnin *hreyfast* þýdd með germynd: *les rideaux se soulèvent dans la brise* 'gluggatjöldin lyftast í golunni').

Í þýðingum á notkunardæmum gefst tækifæri til að sýna hvernig þýða má merkingu *laumast* með atviksliðnum *en cachette* eða *en douce* 'í laumi' sem notað er með hreyfingarsögnum á borð við *partir* 'fara', samanber *Mynd 7*.

Sögnin *nálgast* er þýdd með *approcher* og afturbeygðu sögninni *s'approcher* og hér sýnir franska ritstjórnin dæmigerð frumlög innan hornklofa með hvorri sögn fyrir sig. Það gefur íslenskum notendum betri mynd af því hvenær eigi að nota *approcher* og hvenær afturbeygðu myndina *s'approcher* eins og *Mynd 8* sýnir.

nálgast so

© [Framburður](#)

↗ [Beyging](#)

MÍÐMYND

FALLSTJÓRN: POLFALL

1

(koma nær)

[manneskja; farartæki:] *s'approcher*

[dagsetning, árstími:] *approcher*

hann nálgadist pósthúsið hröðum skrefum

 il s'approcha à grands pas du bureau de poste

jólin nálgast

 Noël approche

Mynd 8. Fyrri merkingarliður sagnarinnar *nálgast* í *Lexíu*.

Á *Mynd 8* má sjá að ef frumlagið í frönsku er manneskja eða farartæki þá útheimtir það aðra setningargerð (afturbeygða sögn) en þegar frumlagið er árstími eða dagsetning þá er notuð germynd.

3.3 Forsetningar

Alls eru 170 forsetningar í *Lexíu*, þar með taldar fleiryrtar forsetningar á borð við *framan á* og *austan við*. Öllum forsetningum fylgir að minnsta kosti eitt notkunardæmi sem þýtt er á frönsku. Notkun forsetninga er atriði sem oft vefst fyrir nemendum í erlendu tungumáli, jafnvel þeim sem eru lengra komnir og þar gegna orðabækur mikilvægu hlutverki. Dæmin sýna notkun íslensku forsetninganna og gefa erlendum notendum betri hugmynd um hvernig þeir geta svo notað viðkomandi forsetningar á íslensku.

Í nokkrum tilvikum þurfti að bæta við fletturnar til að unnt væri að gera betur grein fyrir ólíkri forsetninganotkun í frönsku fyrir

íslenska notendur. Sem dæmi um þetta má nefna forsetninguna *til* en þar var bætt við upplýsingum um notkun forsetninga í frönsku sem jafngilda *til* á íslensku. Þannig er forsetningin *en* á frönsku notuð með landaheitum í kvenkyni en forsetningin *à* er notuð með borgarheitum og *au* landaheitum í karlkyni. Þetta má sjá á *Mynd 9*. Ekki er þó svigrúm í tvímála orðabók til að útskýra málfræðileg atriði markmálsins eins og til dæmis að forsetningin *au* sé í raun samruni forsetningarinnar *à* og ákveðins greinis í karlkyni, *le*.

til fs

© Framburður

FALLSTJÓRN: EIGNARFALL

1

(um hreyfingu/stefnu í átt að e-u marki/stað)

[með borgarheitum:] à

[með landaheitum í kvenkyni:] en

[með landaheitum í karlkyni:] au

[fara til einhvers:] chez

sparkaðu boltanum til mín

à passe-moi le ballon

við förum til Kaupmannahafnar á morgun

à nous allons à Copenhague demain

hann þarf að fara til Frakklands

à il doit aller en France

hún fór til læknis

à elle est allée chez le médecin

Mynd 9. Fyrsti merkingarliður flettunnar *til* í *Lexíu*.

Einnig var notkunardæminu *hann þarf að fara til Frakklands* bætt við til að sýna notkun *en* með landaheitum í kvenkyni, sem og dæminu *hún fór til læknis* til að sýna að þegar um er að ræða að fara til manneskju er forsetningin *chez* 'hjá' notuð í frönsku, samanber *Mynd 9*.

Nefna má annað dæmi um hvernig ritstjórn frönsku hefur bætt við málfræðiupplýsingum um markmálið svo að íslenskur notandi geti beitt frönskum jafnheitum og þýðingum án þess að þurfa að fletta upp í annarri orðabók en það eru þýðingar á samtengingunni *án þess að* sem kemur fyrir undir forsetningunni *án* eins og sjá má á *Mynd 10*.

án fs

© Framburður

FALLSTJÓRN: EIGNARFALL

• sans

það má ekki birta bréfið án leyfis

• on ne peut pas publier la lettre sans permission

flokkurinn getur ekki myndað ríkisstjórn án stuðnings jafnaðarmanna

• le parti ne peut pas former un gouvernement sans la participation des socialistes

án þess að

• sans (+ nafnháttur)

• sans que (+ viðtengingarháttur)

hann ók á brott frá slystaðnum án þess að tilkynna um óhappið

• il s'est enfui du lieu de l'accident sans faire de signalement à la police

Mynd 10. Flettan án í Lexíu.

Í orðabókinni eru gefin upp tvö jafnheiti á frönsku, forsetningin *sans* og samtengingin *sans que* ásamt upplýsingum um að *sans* sé notuð með sögn í nafnhætti og að *sans que* taki með sér viðtengingarhátt (Mynd 10).

Í frönsku er hægt að nota forsetningu ásamt nafnhætti þegar frumlag aðalsetningar og aukasetningar er hið sama. Ef frumlagið er annað í aukasetningunni er samtenging notuð og þá þarf notandi að vita að hún tekur með sér sögn í framsöguhátti eða viðtengingarhátti. Hins vegar er ekki unnt að gera ítarlega grein fyrir málfræði markmáls í tvímála orðabók.

Mynd 11 sýnir forsetninguna í stað ásamt samtengingunni í stað þess að.

í stað fs

© Framburður

FALLSTJÓRN: EIGNARFALL

• à la place de (<quelque chose>), au lieu de (<quelque chose>)

hann er vanur að nota þrjóna í stað hnifapara

• il a l'habitude d'utiliser des baguettes à la place de fourchette et de couteau

í stað þess að

• au lieu de (faire <quelque chose>), plutôt que de (faire <quelque chose>)

farðu nú aðeins út í stað þess að hanga inni allan daginn

• sors donc un peu au lieu de rester à l'intérieur toute la journée

Mynd 11. Flettan í stað í Lexíu.

Eins og sést á *Mynd 11* hefur ritstjórn franska markmálsins bætt breytliðum innan oddklofa við þýðingarnar og jafnheitin á frönsku (innan sviga) til að sýna setningargerð frönsku.

4 Leit í orðabókinni

Leitin í *Lexíu* er sveigjanleg. Leit að íslensku orði sækir efni sem fengið er úr gagnagrunni BÍN þannig að ekki þarf að slá inn grunnmynd leitarorðsins til að það finnist. Ef til dæmis slegið er inn *erni* velur notandi á milli nafnorðsins *örn* og lýsingarorðsins *ern* þar sem *erni* er beygingarmynd beggja orðanna. Þetta er mikilvægur þáttur sem nýtist m.a. nemendum sem læra íslensku sem annað mál og þeim sem ekki eru öruggir í íslenskum beygingum eða vita ekki hvernig grunnmynd orðsins lítur út.

Leitin nær einnig til franskra jafnheita og texta orðabókarinnar en með texta er átt við dæmi og orðasambönd ásamt frönskum þýðingum þeirra. Einnig nær textaleitin yfir franskar orðskýringar (notaðar í þeim tilfellum þegar ekki eru til jafnheiti á frönsku). Þá er hakað við möguleikann „leita í texta“ og sleginn inn textastrengur (t.d. hluti af orðasambandi) og getur hann verið hvort heldur sem er á íslensku eða frönsku.

Það er þó ekki alltaf árangursríkt að leita að frönsku orði eða texta þar sem viðfangsmál orðabókarinnar er íslenska, þ.e. uppflettiörðin eru íslensk og orðabókarlýsingin á við íslensku. Orðabókin er því ekki samhverf eins og bent var á í inngangi. Þetta leiðir til þess (eðli málsins samkvæmt) að franskir markmálsorðaförðinn er miklu gisnari en íslensku uppflettiörðin (sbr. kafla 3). Orðabókin er því langt frá því að vera fullgild tvístefnuorðabók. Christopher Sanders (2005) hefur fjallað um tvístefnu (e. *bifunctionality*) á almennan hátt í tvímála orðabókum og tekur sérstaklega sem dæmi *Íslensk-enska orðabók* (1989) sem var gefin út á prenti. Hann fer yfir hlutverk tvímála orðabóka við málbeitingu og mál-skilning notenda og í framsýni sinni bendir hann á að ef orðabók væri birt á vefnum myndu sum vandamálin við þessa tvöföldu notkun leysast (Christopher Sanders 2005:54). En jafnframt má segja að vefbirtingin hafi í för með sér eins konar aukaverkun (sem ekki var fyrir séð þegar veforðabækur héldu innreið sína upp úr aldamótunum), þ.e. að mörkin milli viðfangsmáls og markmáls eru ekki lengur skýr í augum sumra notenda og endurspeglast það í því að notendur orðabókanna hafa stundum séð ástæðu til að benda á að tiltekið orð vanti á ákveðnu markmáli.

Það væri athugandi að gera könnun meðal notenda *Lexíu* sem gæti varpað ljósi á notkun þeirra á orðabókinni og skoðun þeirra á henni. Slíkar kannanir geta verið fróðlegar ef næg þátttaka næst og myndu þær gagnast ritstjórunum, bæði íslenska og franska hlutans. Árið 2014 var könnun lögð fyrir notendur *ISLEX*-orðabókarinnar og aftur 2016 (sjá Halldóru Jónsdóttur og Þórdísi Úlfarsdóttur 2016). Niðurstöður þeirra kannana leiddu í ljós aldurs samsetningu notenda, þjóðerni, viðhorf þeirra til orðabókarinnar, upplifun þeirra af notkun hennar og fleira. Sumar athugasemdanna leiddu til endurbóta en aðrar vöktu ritstjórana aftur á móti til umhugsunar um ýmis atriði. Einnig var gerð könnun meðal finnskra notenda *ISLEX* sem gaf skýrar upplýsingar um leitarhegðun þeirra (Helga Hilmisdóttir 2019).

5 Lokaorð

ISLEX-orðabókargrunnurinn var unninn út frá viðfangsmálinu íslensku og ekki var unnt að taka samanburð málanna með í reikninginn þar sem norrænu markmálin voru frá upphafi fleiri en eitt og átti sami grunnurinn að nýtast við gerð orðabóka fyrir öll markmálin (Aldís Sigurðardóttir o.fl. 2008:783–784). Heilt á litið hefur orðabókargrunnurinn hentað vel til að smíða íslensk-franska orðabók en í einstaka tilvikum hefur franska markmálið kallað á breytingar á notkunardæmum eða framsetningu orðastæðna. Nýtt markmál krefst annarra lausna eins og fjallað hefur verið um hér að framan. Þar sem þýska er annað markmál í sama gagnagrunni hafa breytingar á dæmum einnig áhrif á þýðingar þess máls. En það virðist ekki hafa komið að sök og ekki hefur verið kallað eftir breyttum dæmum vegna þýsku, enda eru nýju dæmin eftir sem áður á eðlilegri íslensku. (Þegar þetta er ritað er búið að þýða helming orðaforðans á þýsku.) Markmið orðabókarstarfsins er ávallt að veita sem bestar og réttastar upplýsingar á sem skýrastan hátt og safna mikilvægum tungumálagögnum í leiðinni.

Í raun er vinnu við veforðabók aldrei lokið. Tungumálin taka stöðugt breytingum og einnig breytast aðstæður í umhverfi og samfélagi og viðhorfin með, til dæmis má nefna að upphaflegri skýringu á orðinu *foreldrar* hefur verið breytt í *Íslenskri nútímamálsorðabók* þar sem foreldrar eru ekki alltaf karl og kona. Ekki er heldur svo langt síðan orðabækur voru aðeins gefnar út á prenti og þá þurfti á einhverjum tímamarki að hætta vinnunni við verkið og ákveða að nú ætti að

prenta orðabókina. Eftir árið 2000 hefur útgáfuformið gerbreyst. Nú birtast orðabækur á vefnum og jafnt og þétt er hægt að bæta þær og auka við efnið á meðan mannskapur til verksins er til staðar. Orðabækurnar sem gefnar eru út af SÁM eru í stöðugri þróun og eru þær uppfærðar reglulega, leiðréttingar eru gerðar og ný uppflettiorð, notkunardæmi og orðasambönd bætast við.

Heimildir

- Aldís Sigurðardóttir, Anna Helga Hannesdóttir, Halldóra Jónsdóttir, Hákan Jansson, Lars Trap-Jensen og Þórdís Úlfarsdóttir. 2008. *ISLEX - An Icelandic-Scandinavian Multilingual Online Dictionary*. Í: Elisenda Bernal og Janet DeCesaris (ritstj.). *Proceedings of the XIII Euralex International Congress, Barcelona*, bls. 779–789. Barcelona: Institut Universitari de lingüística aplicada, Universitat Pompeu Fabra.
- Aldís Sigurðardóttir, Anna Helga Hannesdóttir og Margunn Rauset. 2012. En-, tvá- eller flerspråkig ordbok? Í: Birgit Eaker, Lennart Larsson og Anki Mattisson (ritstj.). *Nordiska Studier i Lexikografi 11. Rapport från Konferensen om Lexikografi i Norden, Lund 24–27 maj 2011*, bls. 512–523. Lund: Nordiska föreningen för lexikografi.
- Anna Helga Hannesdóttir. 2012. Ekvivalensrelationer i tvåspråkig lexikografi. *LexicoNordica* 19:39–58.
- Anna Helga Hannesdóttir. 2014. Lemman och ekvivalenter i nya roller – en reviderad ordbokstypologi. Í: Ruth Vatvedt Fjeld og Marit Hovedenak (ritstj.). *Nordiske studier i leksikografi 12. Rapport fra konferens om leksikografi i Norden, Oslo 13.–16. august 2013*, bls. 193–211. Oslo: Nordisk forening for leksikografi.
- Base textuelle Frantext* [textasafn fyrir frönsku]. ATILF-CNRS & Université de Lorraine. 1998–2022. <https://frantext.fr> (sótt í ágúst 2022).
- BÍN = *Beygingarlýsing íslensks nútímamáls*. Kristín Bjarnadóttir (ritstj.). Stofnun Árna Magnússonar í íslenskum fræðum. <https://bin.arnastofnun.is> (sótt í ágúst 2022).
- Erla Erlendsdóttir og Oddný G. Sverrisdóttir. 2021. *Kurz und bündig, raso y corto eða stutt og laggott*. Um orðapör í þýsku, spænsku og íslensku. *Milli mála* 13:115–141.
- Farina, Annick. 2006. Traduction de syntagmes : une utilisation dynamique des ressources lexicales sur support électronique. Í: F. San Vicente (ritstj.). *Lessicografia bilingue e traduzione : metodi, strumenti, approcci attuali*, bls. 147–164. Monza: Polimetrica.
- Forkl, Yves. 2005. L'accès aux collocations dans le dictionnaire électronique : le cas du *Trésor de la langue française informatisé* (TLFi). Í: M. Heinz (ritstj.). *L'exemple lexicographique dans les dictionnaires français contemporains*. Actes

- des « *Premières Journées allemandes des dictionnaires (Klingenberg am Main, 25–27 juin 2004)*, bls. 197–214. Tübingen: Max Niemeyer.
- Frönsk-íslensk orðabók*. 1995. Þór Stefánsson (ritstj.). Reykjavík: Örn og Örlygur; Paris: Dictionnaires Le Robert.
- Guðrún Kvaran. 2005. *Íslensk tunga. 2, Orð: handbók um beygingar- og orðmyndunarfræði*. Reykjavík: Almenna bókafélagið.
- Halldóra Jónsdóttir og Þórdís Úlfarsdóttir. 2012. *ISLEX - en flersproget nordisk ordbog*. Í: Birgit Eaker, Lennart Larsson og Anki Mattisson (ritstj.). *Nordiska Studier i Lexikografi 11. Rapport från Konferensen om Lexikografi i Norden, Lund 24–27 maj 2011*, bls. 353–366. Lund: Nordiska föreningen för lexikografi.
- Halldóra Jónsdóttir og Þórdís Úlfarsdóttir. 2019. *Íslensk nútímamálsorðabók. Kjarni tungumálsins. Orð og tunga 21:1–25*.
- Hausmann, Franz Josef og Peter Blumenthal (ritstj.). 2006. *Présentation: collo-cations, corpus, dictionnaires*. Í: F. J. Hausmann og P. Blumenthal (ritstj.). *Langue française 150. Collocations, corpus, dictionnaires*, bls. 3–13. Paris: Larousse; Armand Collin.
- Helga Hilmissdóttir og Nina Martola. 2016. *Flerspråkig lexikografi och obeläktade språk – erfarenheter från finska Islex*. Í: Asgerd Gudiksen og Henrik Hovmark (ritstj.). *Nordiske Studier i Leksikografi 13. Rapport fra 13. Konference om Leksikografi i Norden, København 19.–22. maj 2015*, bls. 143–153. København: Nordisk Forening for Leksikografi.
- Helga Hilmissdóttir og Marjakaisa Matthíasson. 2018. *Natur och digitala, tváspråkiga ordböcker: En studie av finska som sökspråk i ISLEX*. Í: Ásta Svavarsdóttir, Halldóra Jónsdóttir, Helga Hilmissdóttir og Þórdís Úlfarsdóttir (ritstj.). *Nordiske studier i leksikografi 14. Rapport fra 14. konference om leksikografi i Norden, Reykjavík 30. maj–2. juni 2017*, bls. 120–128. Reykjavík: Nordisk Forening for Leksikografi.
- Helga Hilmissdóttir. 2019. *ISLEX på finska – redigering, användning och mottagande*. *LexicoNordica 26:75–94*.
- ISLEX-orðabókin*. Þórdís Úlfarsdóttir (ritstj.). Stofnun Árna Magnússonar í íslenskum fræðum. <https://islex.is> (sótt í ágúst 2022).
- Íslensk-ensk orðabók / A Concise Icelandic-English Dictionary*. 1989. Sverrir Hólm- arsson, Christopher Sanders og John Tucker (ritstj.). Reykjavík: Iðunn.
- Íslenskt-franskt lögfræðiorðasafn*. 2018. Hluti af íslensk-franskri veforðabók. Stofnun Árna Magnússonar í íslenskum fræðum. <https://lexia.arnastofnun.is/media/uploads/2022/11/17/logfraedi2.pdf>.
- Íslenskt-franskt orðasafn um viðskipti og fjármál*. 2019. Hluti af íslensk-franskri veforðabók. Stofnun Árna Magnússonar í íslenskum fræðum. <https://lexia.arnastofnun.is/media/uploads/2022/11/17/fra-fjarmalaord.pdf>.
- Íslenzk-frönsk orðabók*. 1950. Gerard Boots (ritstj.). Reykjavík: Ísafoldarprentsmiðja.
- Íslenskt textasafn*. Þórdís Úlfarsdóttir (ritstj.). Stofnun Árna Magnússonar í íslenskum fræðum. <https://corpus.arnastofnun.is> (sótt í ágúst 2022).

- Jón Hilmar Jónsson. 2005. *Stóra orðabókin um íslenska málnotkun*. Reykjavík: JPV.
- Laufer, Batia. 2011. The contribution of dictionary use to the production and retention of collocations in a second language. *International Journal of Lexicography* 24/1:29–49.
- Lexía = LEXIA-orðabókin*. Þórdís Úlfarsdóttir (ritstj.) og Rósa Elín Davíðsdóttir (ritstj. frönsku). Stofnun Árna Magnússonar í íslenskum fræðum. <https://lexia.arnastofnun.is> og <https://lexia.hi.is> (sótt í ágúst 2022).
- Mörkuð íslensk málheild*. Sigrún Helgadóttir (ritstj.). Stofnun Árna Magnússonar í íslenskum fræðum. <https://mim.arnastofnun.is> (sótt í ágúst 2022).
- Oddný G. Sverrisdóttir. 2009. Orð til taks. Af eiginleikum og flokkum fastra orðasambanda. *Milli mála* 1:149–172.
- Risamálheildin*. 2018. Stofnun Árna Magnússonar í íslenskum fræðum. <https://malheildir.arnastofnun.is> (sótt í ágúst 2022).
- Rósa Elín Davíðsdóttir. 2016. *La lexicographie bilingue islandais-français: propositions d'articles pour un dictionnaire islandais-français avec une attention particulière au traitement des locutions figées et semi-figées*. Doktorsritgerð við Sorbonne háskóla, París og Háskóla Íslands, Reykjavík.
- Rósa Elín Davíðsdóttir. 2018. *LEXIA – en islandsk-fransk online ordbog: Udfordringer og løsninger*. Í: Ásta Svavarsdóttir, Halldóra Jónsdóttir, Helga Hilmisdóttir og Þórdís Úlfarsdóttir (ritstj.). *Nordiske Studier i Leksikografi* 14. Rapport fra 14. Konference om Leksikografi i Norden, Reykjavík 30. maj –2. juni 2017, bls. 63–70. Reykjavík: Nordisk Forening for Leksikografi.
- Rósa Elín Davíðsdóttir. 2021. Pieux mensonge ou mensonge blanc? Les collocations dans les dictionnaires bilingues. *Milli mála* 13:142–163.
- Sanders, Christopher. 2005. Bilingual Dictionaries of Icelandic: Types of Users and their Different Needs – a Discussion. *Orð og tunga* 7:41–57.
- Sanders, Christopher. 2013. ISLEX foråret 2013. *LexicoNordica* 20:259–277.
- Steinþór Steingrímsson, Sigrún Helgadóttir og Eiríkur Rögnvaldsson. 2018. An Icelandic Gigaword Corpus. Í: Ásta Svavarsdóttir, Halldóra Jónsdóttir, Helga Hilmisdóttir og Þórdís Úlfarsdóttir (ritstj.). *Nordiske Studier i Leksikografi* 14. Rapport fra 14. Konference om Leksikografi i Norden, Reykjavík 30. maj –2. juni 2017, bls. 246–254. Reykjavík: Nordisk Forening for Leksikografi.
- Svensén, Bo. 2009. *A Handbook of Lexicography. The Theory and Practice of Dictionary Making*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Timarit.is*. Tímaritavefur Landsbókasafns Íslands – Háskólabókasafns. <https://timarit.is> (sótt í ágúst 2022).
- Þórdís Úlfarsdóttir. 2013. ISLEX – norræn margmála orðabók. *Orð og tunga* 15:41–71. Reykjavík: Stofnun Árna Magnússonar í íslenskum fræðum.

Lykilorð

orðabókarfræði, íslenska, franska, veforðabók, markmál

Keywords

lexicography, Icelandic, French, online dictionary, target language

Abstract

Lexia is a web-based dictionary between Icelandic and French where the source vocabulary was originally generated from the Icelandic-Scandinavian dictionary *ISLEX*. The work poses some different challenges for the editing of the target language than has been the case for *ISLEX*. This article is centred on three points in particular, that require special solutions to convey as clearly as possible the correspondence between Icelandic and French: collocations, middle voice of verbs and prepositions. We argue that an Icelandic-French dictionary cannot be modelled in every single detail from an Icelandic-Scandinavian one, as in some instances the representation of the Icelandic source language needs to take the French target language into consideration.

Rósa Elín Davíðsdóttir
Mála- og menningardeild
Hugvísindasvið Háskóla Íslands
Veröld – hús Vigdísar
Brynjólfsögðu 1
IS-107 Reykjavík
rd@hi.is

Þórdís Úlfarsdóttir
Stofnun Árna Magnússonar í íslenskum fræðum
Laugavegi 13
IS-101 Reykjavík
thordis.ulfarsdottir@arnastofnun.is

Ágústa Þorbergsdóttir og Guðrún Kvaran

Mannanafnaskrá

Tilurð og þróun

1 Inngangur

Í greininni er fjallað um íslensku mannanafnaskrána og hvernig hún hefur þróast frá fyrstu gerð árið 1991. Athuguð eru nöfn sem bæst hafa við skrána þá þrjá áratugi sem hún hefur verið hluti af lögum um mannanöfn og kannað hvað hefur tekið breytingum. Á þessum tíma hefur erlendum nöfnum, gælunöfnum og gömlum nöfnum fjölgað mikið á mannanafnaskránni frá upphaflegri gerð og að auki hefur bæst við nýr flokkur sem er kynhlutlaus nöfn. Leitað er svara við þeirri spurningu hvort og þá hvernig lagabreytingar hafa haft áhrif á þessa þróun eða hvort breytingar á nafnavali hafi leitt til lagabreytinga. Í umfjölluninni er stuðst við opinberar heimildir og blaðagreinar.

Í 2. kafla er fjallað um hvernig staðið var að fyrstu mannanafnaskránni, hvert markmið með henni var og hver voru helstu álitamálin. Í 3. kafla er sagt frá breytingum á nafnavali og í 4. og síðasta kafla eru lokaorð þar sem niðurstöður eru dregnar saman.

2 Fyrsta íslenska mannanafnaskráin 1991

Til að geta svarað því hvernig nafnaforðinn á mannanafnaskrá hefur breyst er nauðsynlegt að skoða lögina frá 1991 og hvernig fyrsta mannanafnaskráin varð til, þ.e. hver tilgangurinn með henni var og hvaða viðmið voru höfð við gerð hennar.

2.1 Hugmyndin um mannanafnaskrá

Lengi hafði verið talað um þörf fyrir mannanafnaskrá.¹ Í eldri lögum um mannanöfn, sem voru frá 1925, var í 6. gr. tekið fram að heimspékideild Háskóla Íslands skyldi taka saman skrá „yfir þau mannanöfn, er nú eru uppi, sem bönnuð skuli samkvæmt lögum þessum“. Vísbendingar um hvers konar nöfn skyldi banna komu fram í 1. gr.: „Hver maður skal heita einu íslensku nafni eða tveim ...“ og í 5. gr. þar sem segir að hafi maður „hlotið óþjóðlegt, klaufalegt eða erlent nafn“ fyrir gildistöku laganna geti hann þá breytt nafni með leyfi konungs. Slík skrá var þó aldrei samin enda óvinnandi verk að taka saman skrá yfir ólögmat mannanöfn þar sem viðmið um hvað teldist íslenskt nafn skorti.

Önnur tillaga um gerð mannanafnaskrár kom fram í stjórnarfrumvarpi um mannanöfn,² og í greinargerð með því frumvarpi er það nefnt sem ein skýring á því hve illa tókst til með framkvæmd mannanafnalaga frá 1925 að skortur væri á skrá er gæti verið fólki til leiðbeiningar um val nafna. Skráin átti að geyma tæk mannanöfn en ekki hin sem bönnuð eru eins og í mannanafnalögum frá 1925. Stjórnarfrumvarpið um mannanöfn frá 1971 varð ekki að lögum. Tillagan um gerð mannanafnaskrár var tekin upp í lögin um mannanöfn sem samþykkt voru 1991 og átti skráin að vera yfir heimil mannanöfn. Slík skrá var talin ein helsta undirstaða þess að unnt væri að framfylgja lögum.

Í greinargerð með frumvarpinu 1991 kemur fram að gert var ráð fyrir að mannanafnaskrá yrði samin í áföngum og síðan aukin og endurbætt eftir þörfum. Við gerð mannanafnaskrárinnar var að mestu stuðst við Þjóðskrá og ekki voru tekin á skrána nöfn með fáa nafnbera. Hugsunin var sú að mannanafnaskráin ætti að endurspegla þáverandi íslenskan nafnaforða en gert var ráð fyrir að sótt yrði um til mannanafnanefndar ef áhugi væri á því að óska eftir nöfnum sem ekki höfðu verið tekin inn á skrána.

Í formálsorðum *Mannanafnaskrár* frá 1991 segir:

Mannanafnanefnd hefur tekið eftirfarandi skrá saman og að mestu stuðst við þjóðskrá í því efni. Nefndin vill taka fram að skráin er til viðmiðunar við nafngjafir en er á engan hátt

¹ Sambærilegar mannanafnaskrár eru til í fleiri löndum, t.d. í Danmörku (Familie-retshuset) og í Færeyjum (Málráðið).

² Þingskjal 34 Ed. 1971. Lista yfir öll þau opinberu gögn sem vísað er til í þessari grein má finna í Viðauka.

tæmandi enda er gert ráð fyrir því í lögnum að hún verði endurskoðuð eftir þörfum og gefin út á ný eigi sjaldnar en á þriggja ára fresti. Vissulega koma fleiri nöfn til álita en þau sem hér eru skráð en minnt skal á að forsjármönnum barna, prestum og forstöðumönnum skráðra trúfélaga ber samkvæmt lögnum að snúa sér til nefndarinnar ef fyrirhugað nafn er ekki á skrá (Mannanafnanefnd 1991a:3).

Lögin frá 1991 höfðu eining að geyma nýmæli um skipun mannanafnanefndar og þau sem skipuð voru í fyrstu nefndina, Guðrún Kvaran, sérfræðingur á Orðabók Háskólans, Björn Þ. Guðmundsson, prófessor í lögum, og Svavar Sigmundsson forstöðumaður Örnefnastofnunar, fengu það verkefni að taka saman mannanafnaskrána (Svavar Sigmundsson 1995:101).

Vert er að benda á að til voru ýmsar nafnaskrár, svo sem skrár eftir manntölum, íbúaskrár Þjóðskrár, bók prófessors Ólafs Lárussonar *Nöfn Íslendinga árið 1703* sem kom út 1960, rit Hermanns Pálssonar, prófessors við Edinborgarháskóla *Íslensk mannanöfn* frá 1960, er geymir rækilega skrá um íslensk mannanöfn, og skrá dr. Þorsteins Þorsteinssonar um skírnarnöfn á Íslandi á tímabilinu 1921–1950 sem kom út 1961. Þá kom út bók Karls Sigurbjörnssonar *Hvað á barnið að heita?* árið 1984 og hefur að geyma 1500 stúlkna- og drengjanöfn. Bók Guðrúnar Kvaran og Sigurðar Jónssonar frá Arnarvatni *Nöfn Íslendinga* kom út 1991 og ný útgáfa þess verks eftir Guðrúnu Kvaran kom út 2011. Loks má nefna bók eftir E.H. Lind: *Norsk-ísländska dopnamn og fingerade namn från medeltiden*, sem kom út í Uppsöllum 1905 ásamt viðauka, *Supplementband*, sem kom út í Ósló 1931. Auk þess hafa verið skrifaðar ýmsar ritgerðir um afmörkuð efni. Í þessum ritum er mikill fróðleikur um mannanöfn sem hafa verið notuð á Íslandi en með mannanafnalögnum og mannanafnaskránni lá fyrir löggjafanum að standa vörð um íslenskar nafngiftir. Það kemur m.a. fram í bæklingnum *Meginreglur um mannanöfn*, sem var gefinn út sem fylgirit með mannanafnaskránni 1991, en þar er m.a. greint frá kröfum um heimil nöfn samkvæmt lögnum frá 1991 (sjá Mannanafnanefnd 1991b):

Nafn á að vera íslenskt eða hafa unnið sér nokkra hefð í íslensku máli.

Það má ekki brjóta í bág við íslenskt málkerfi.

Það má ekki vera þannig að manni geti orðið ami að því að bera það.
Stúlku má ekki gefa karlmannsnafn né dreng kvenmannsnafn.

Um þetta atriði skrifaði Svavar Sigmundsson: „Okkar sjónarmið var að þjóðleg nöfn ættu að hafa forgang fram yfir útlend nöfn og að minnsta kosti ættu nöfn að vera aðlöguð íslensku til þess að fá viðurkenningu sem íslensk nöfn“ (Svavar Sigmundsson 1995:105).

2.2 Útgáfa og birting mannanafnaskrár

Hagstofa Íslands – Þjóðskrá gaf út fyrstu mannanafnaskrána í október 1991 (Mannanafnanefnd 1991a) og fóru aðeins 1743 nöfn í fyrstu lotu á skrána, 886 stúlknanöfn og 857 drengjanöfn. Í október 1994 gaf Hagstofa Íslands út mannanafnaskrá í annað sinn og voru í skránni 2085 nöfn, 1008 stúlknanöfn og 1077 drengjanöfn þegar frá eru taldar tvímyndir (ritmyndir) einstakra nafna. Í formála mannanafnanefndar segir að við endurskoðun skrárinnar hafi hún (1994a:5):

... að sjálfsgöðu tekið mið af þeim reglum sem hún fer eftir í úrskurðum sínum um einstök nöfn. Nokkur nöfn sem voru á hinn upphaflegu skrá fullnægja ekki reglunum og hafa því verið tekin út af skránni. Hin eru þó miklu fleiri sem hafa bæst í skrána. Endurskoðunin byggðist á athugun á þjóðskrá og ýmsum nafnaskráum og fólst m.a. í rækilegri könnun á hefð mörg hundruð tökunafna.

Þegar næsta mannanafnaskrá var gefin út í janúar 1997 (Mannanafnanefnd 1997) höfðu ný mannanafnalög nr. 45/1996 tekið gildi en samkvæmt þeim skyldi einnig tekin saman skrá yfir heimil eiginnöfn og jafnframt heimil millinöfn en millinöfn voru nýmæli í nýju nafnalögunum. Frá þessum tíma mátti nálgast mannanafnaskrána á netinu. Nú er mannanafnaskrá birt á vefsvæðinu *island.is* og telur um 4300 nöfn.³ Skráin er uppfærð reglulega í samræmi við ákvarðanir mannanafnanefndar.

³ <https://island.is/leit-i-mannanafnaskra>

2.3 Viðbrögð við útgáfu mannanafnaskrár

Það voru ýmsir sem gerðu athugasemdir við val nafna á mannanafnaskrá. Hermann Pálsson, fyrrverandi prófessor við Edinborgarháskóla, skrifaði grein í *Lesbók Morgunblaðsins* þar sem hann kallaði mannanafnaskrána „tilræði við íslenska menningu“ og taldi að skráin gæti leitt til þess að útlendum heitum og ýmiss konar nafnskrípum sífjölgi en þjóðlegum nöfnum hnigni að sama skapi (Hermann Pálsson 1992). Hann nefnir að mannanafnanefnd hafi átt kost á nýta sér tvær bækur. Báðar tók greinarhöfundur sjálfur saman (sjá Hermann Pálsson 1960 og 1981). Hermann tekur fram í greininni að menn sakni ýmissa nafna sem þóttu prýðileg áður en mannanafnanefnd kom til skjalanna. Enn eitt atriði nefnir hann sem huga hefði þurft að en það sé greinarmunur á sérnöfnum og samnöfnum sem hann telur óheppileg sem mannanöfn (1992:2):

... enda bregður nú fyrir ýmiss konar nöfnum sem aldrei hafa tíðkast í nafnaforðanum fyrr en á síðustu árum. *Brá*, *Dögg*, *Stúlka*, *Gná* og *Íma* myndu vafalaust ekki verða jafn oft fyrir vali og nú verður, ef nafngjafar vissu meira um eðli nafna. Í stað þess að njóta hins mikla valds sem alþingi hefur gefið mannanafnanefnd af undarlegu rænuleysi, þá hefði hún átt að fræða fólkið betur um nöfn og nafnasiði.

Nafnið *Stúlka* hefur reyndar ekki komist á mannanafnaskrá en aftur á móti er þar að finna nafnið *Drengur* sem hefur þó ekki verið mikið notað hér á landi (sbr. Guðrúnu Kvaran 2011:159).

Baldur Jónsson prófessor (1991:30) sagði í grein í *Málfregnum* að tvennt hefði helst vakið athygli sína við að fletta mannanafnaskránni frá 1991: „Annað er það hve rýr nafnaforði okkar virðist vera. Hitt er það hve mikið er hlutfallslega um erlend nöfn og andkannaleg. Auðvitað vantar ýmislegt á skrána, en eigi að síður má gera ráð fyrir að þarna séu þegar komin flestöll nýtilegustu nöfnin sem Íslendingum eru tiltæk og lögin leyfa.“

Það voru fleiri sem gerðu athugasemdir við mannanafnaskrána sem kom út 1991. Í fréttabréfi Ættfræðifélagsins frá desember 1991 er sagt frá mannanafnaskránni og þar gerir Hólmfríður Gísladóttir formaður Ættfræðifélagsins athugasemdir við erlend nöfn á listanum sem hún taldi að ættu ekki heima á íslenskum nafnalista þótt þau séu á Þjóðskrá. Þar nefnir hún nöfn eins og *Anja*, *Dana*, *Edit*, *Natalína*, *Ninja*, *Tanja*, *Tatjana* og *Arent*, *Edgar*, *Harry*, *Ivan*, *Janus*, *Ulrik*, *Tandri*.

Taldi hún jafnframt vanta nöfn í skrána sem ættu að vera þar en nefnir þó engin dæmi þar um (Hólmfríður Gísladóttir 1991).

2.4 Ýmis álitamál

Eins og fram hefur komið var samning fyrstu mannanafnaskrárinnar vandaverk, svo sem hvernig ætti að skilgreina íslenskt nafn og hvernig ætti að fara með ritmyndir eða tilbrigði af nafni. Ekkert ákvæði var í lögnum eða í greinargerð með lögnum um hvernig túlka skyldi 2. gr. laganna frá 1991 sem kvað á um að eiginnafn skyldi vera íslenskt eða hafa unnið sér hefð í íslensku máli og bryti ekki í bág við íslenskt málkerfi. Mannanafnanefnd var því vandi á höndum en það kom í hlut hennar að skera úr um þessi atriði, bæði við samningu fyrstu mannanafnaskrárinnar og síðar þegar nöfnum var bætt við skrána.

Nafngiftir eru oft mikið tilfinningamál og höfnun á umsóknum um tiltekin eiginnöfn gat vakið reiði aðstandenda og alloft sættu úrskurðir nefndarinnar harðri gagnrýni í dagblöðum og nokkur ágreiningsmál vegna mannanafna komu til kasta embættis umboðsmanns Alþingis. Sem dæmi má nefna að árið 1992 var leitað álits umboðsmanns vegna höfnunar á nafninu *Borghild* (mál 595/1992). Í úrskurði nefndarinnar kom fram nafnið bryti í bág við íslenskt málkerfi í skilningi 2. gr. laga nr. 37/1991 um mannanöfn þar sem nafnið hefði ekki endinguna *-ur*.

Mannanafnanefnd óskaði eftir að ræða við starfsmenn dómsmálaráðuneytis um framkvæmd og nánari útfærslu laganna og fór jafnframt fram á betri starfsaðstöðu en nefndin sagði af sér störfum í mars 1993 þar sem ekki var komið til móts við óskir hennar (Svavar Sigmundsson 1995:101).

2.4.1 Hvað eru íslensk nöfn?

Ný mannanafnanefnd var skipuð í ágúst 1993. Ákvað nýja nefndin að nauðsynlegt væri að settar yrðu sem skýrastar vinnulagsreglur svo að unnt væri að gæta jafnræðis borgaranna gagnvart lögnum við framkvæmd þeirra. Halldór Ármann Sigurðsson formaður nefndarinnar skrifaði ítarlega grein í tímaritið *Íslenskt mál* 1993 þar sem hann fjallar um ákvæðið í lögnum frá 1991 um að eiginnöfn skyldu vera íslensk og um túlkun hugtaksins *hefð* sem er meginatriði við framkvæmd laganna. Í lokaorðum greinarinnar er dregin fram eftirfarandi niðurstaða um hvað er íslenskt nafn í skilningi mannanafnalaganna (Halldór Ármann Sigurðsson 1993:32):

Nafn er íslenskt í skilningi mannanafnalaganna ef allir liðir þess eru af norrænum toga og hafa íslenska mynd (sem er merkingarbær eða á sér hefð í íslenskum nöfnum). Ungt tökunafn getur þó aldrei talist vera íslenskt nafn.

Nýja nefndin skilgreindi einnig hefðarhugtak mannanafnalaganna og ákvað að nota eftirfarandi kvarða fyrir tökunöfn. Samkvæmt kvarðanum telst ungt tökunafn hefðað ef það fullnægir einhverju einu af eftirfarandi skilyrðum (Halldór Ármann Sigurðsson 1993:19–20):

- a. Það er nú borið af a.m.k. 20 Íslendingum.
- b. Það er nú borið af 15–19 Íslendingum og sá elsti þeirra hefur náð a.m.k. 30 ára aldri.
- c. Það er nú borið af 10–14 Íslendingum og sá elsti þeirra hefur náð a.m.k. 60 ára aldri.
- d. Það er nú borið af 5–9 Íslendingum og kemur þegar fyrir í manntalinu 1910 (eða fyrr).
- e. Það er nú borið af 1–4 Íslendingum og kemur þegar fyrir í manntalinu 1845 (eða fyrr).
- f. Það er nú ekki borið af neinum Íslendingi en kemur þegar fyrir í manntalinu 1845 (eða fyrr) og hefð þess hefur ekki rofnað eftir 1910.

Fjallað var um vinnulagsreglur mannanafnanefndar í frétt í *Morgunblaðinu* í október sama ár (Nafn telst íslenskt ... 1993). Þar koma einnig fram eftirfarandi skilyrði í vinnulagsreglunum sem mannanafnanefnd setti sér varðandi túlkun laganna frá 1991:

Hefð ungs tökunafns telst rofin ef það kemur hvorki fyrir í manntalinu 1910 né síðar.

Svokölluð gælunöfn teljast ekki vera íslensk nöfn í skilningi 2. gr. laganna, og um þau gildir því hið sama og ung tökunöfn að þau teljast því aðeins heimil að þau hafi unnið sér hefð.

Gömul tökunöfn eru þau tökunöfn sem hafa komið inn í íslenskt mál fyrir 1703 eða fyrr. Hefð gamals tökunafns telst rofin ef það kemur hvorki fyrir í manntölunum 1845 og 1910 né síðar en hefð tökunafna, sem hafa unnið sér menningarhelgi, rofnar þó ekki. Nafn telst hafa

unnið sér menningarhelgi komi það fyrir í alkunnum íslenskum fornritum í nafnmynd sem ekki brýtur í bága við íslenskt málkerfi.

Vinnulagsreglurnar voru svo festar í sessi á þann hátt að þær voru teknar upp í greinargerð með núgildandi lögum um mannanöfn (1996) en þó að frátalinni skilgreiningunni á því hvað telst vera íslenskt nafn og einnig því að gælunöfn teldust ekki heimil. Vinnulagsreglurnar hafa nokkrum sinnum verið uppfærðar, síðast í mars 2022. Þrátt fyrir þessar vinnulagsreglur urðu áfram deilur um úrskurði nefndarinnar og stundum rötuðu þær deilur í fjölmiðla.

Í áður nefndri grein eftir Halldór Ármann Sigurðsson í *Íslensku máli* (1993b:16–25) kemur fram sú skoðun að óhjákvæmilegt sé að greina á milli tvenns konar („óíslenskra“) nafna, „annars vegar til-
tölulega nýlegra nafna eins og *Andreas* og *Angelika* og hins vegar fornra nafna eins og *Dufþakur* og *Kormlöð*“. Telur hann ólíklegt að löggjafinn hafi viljað reisa skorður við notkun ýmissa fornra nafna úr fornþekktum Íslendinga. Ekki leið á löngu þar til mannanafnanefnd undir formennsku Halldórs Ármanns bætti eftirfarandi karlmansnöfnum inn á mannanafnaskrá samkvæmt úrskurði nr. 95/1994.

Aðalráður, Aðils, Alrekur, Arnmóður, Ásgautur, Ásröður, Baugur, Bjarnharður, Bjólan, Björnólfur, Bresi, Dómaldur, Dufgus, Dugfús, Dufþakur, Eldgrímur, Elfráður, Eylaugur, Finngeir, Finnvarður, Freyviður, Gautrekur, Gautviður, Geirleifur, Geirröður, Geirþjófur, Gellir, Grankell, Guðleikur, Gunnröður, Gunnvaldur, Haddur, Hafgrímur, Hallgarður, Hallgils, Háleygur, Hárekur, Hásteinn, Heinrekur, Herfinnur, Herlaugur, Hildir, Hjallkár, Holti, Hólmfastur, Hrolleifur, Hróaldur, Hróðgeir, Hróðólfur, Hrói, Hrutur, Hrærekur, Húnröður, Játgeir, Karli, Kjallakur, Koðrán, Kolskeggur, Kvaran, Leiðólfur, Loðmundur, Melkólmur, Mýrkjartan, Oddkell, Oddmar, Otkell, Ósvífur, Sigfastur, Skefill, Skíði, Smiður, Steinfinnur, Steinkell, Steinröður, Stórólfur, Styrbjörn, Sölvar, Úlfkell, Valbrandur, Vékel, Vélaugur, Vémundur, Þangbrandur, Þjóðrekur, Þjóstólfur, Þorbrandur, Þorgautur, Þorgísl, Þorgnýr, Þórhaddur, Þórhalli.

Talsvert færri fornum kvenmannsnöfnum var bætt á mannanafnaskrá enda mun fleiri karlmenn en konur nefndir með nafni í Landnámu og fornsögum. Samkvæmt úrskurði nr. 90/1994 var eftirtöldum kvenmannsnöfnum bætt við skrána.

Arnóra, Álfgerður, Ásleif, Ásný, Ásvör, Dagheiður, Freyleif, Gauthildur, Gefjun, Geirbjörg, Geirhildur, Geirlöð, Geirriður, Gjaflaug, Grélöð, Hallkatla, Hallvör, Hildiríður, Hjálmgærdur, Kjalvör, Kormlöð, Niðbjörg, Oddleif, Otkatla, Sæhildur, Sölva, Vilgerður, Þorgríma, Þorlaug, Þórodda, Ægileif.

Í báðum úrskurðunum kemur fram að nöfnin séu ýmist rétt mynduð íslensk nöfn eða hafi unnið sér menningarhelgi og þar með hefð í íslensku máli og fullnægi því skilyrðum laga nr. 37/1991 um mannanöfn.

Sum þessara nafna hafa verið notuð eitthvað fram eftir öldum en verið mjög óalgeng og því ekki tekin í upphaflegu mannanafnaskrána frá 1991. Þar á meðal eru nöfnin *Arnóra, Ásný, Haddur, Hildir, Holti, Hrói, Styrbjörn, Þorgnýr, Þorlaug og Þórhalli*. Dæmi um nöfn sem ekki er vitað til að hafi tíðkast síðan á landnáms- eða þjóðveldisöld en hafa verið tekin upp eftir að þeim var bætt á mannanafnaskrá 1994 eru *Álfgerður, Bresi, Eldgrímur, Kjalvör, Steinkell, Úlfkell, Þangbrandur og Þjóðrekur*.⁴

2.4.2 Nöfn og tilbrigði af nöfnum

Í ýmsum tilvikum eru til tilbrigði af nöfnum. Dæmi um þetta eru nöfnin *Friðrika og Friðrikka; Elfa og Elva; Soffía og Sofía; Adolf og Adólf; Auðun og Auðunn; Benóní og Benóný* sem skráð eru sem tvímyndir á mannanafnaskránni frá 1991, þ.e. þannig var litið á að þau væru í raun tilbrigði af einu og sama nafni. Baldur Jónsson (1991:30) bendir á að ekki sé alltaf ljóst hvaða viðmið hafi verið notuð til að skilja á milli nafna og nafnbrigða á skránni og bendir á að þar teljist *Elenóra og Elinóra* vera tilbrigði af sama nafni en *Emelía og Emilía* tvö nöfn. Ljóst er að erfitt hefur verið að halda fullu samræmi enda getur þarna haft áhrif hversu löng hefð er fyrir nafnbrigðunum og hversu góðar heimildir eru til um þau. Sum nöfn hafa margar myndir á mannanafnaskrá og sem dæmi um það má nefna *Richard, Rikharð, Rikharður, Ríkarður, Ríkarð og Ríkarður* og *Elenora, Elenóra, Eleonora, Elínora, Elinóra og Elínóra*. Reynt hefur verið að greina á milli mismunandi ritmynda og nafnmynda. Ritmynd var það nefnt þegar ekki var til að dreifa neinum framburðarmun, svo sem *Elvar* og *Elfar* en ef nafnið hafði hins vegar tvær eða fleiri myndir sem bornar voru fram á mismunandi hátt var talað um nafnmyndir, svo sem *Björgólfur*

⁴ Hér er stuðst við upplýsingar úr *Íslendingabók*.

og *Björgúlfur*. Þessi aðgreining ritmynda og nafnmynda á mannanafnaskrá gat reynst snúin (Hagstofa Íslands 2010) og er hún ekki lengur viðhöfð. Á mannanafnaskránni á vefnum *island.is* er þó enn tilgreint að ákveðin eiginnöfn séu ritbrigði af öðrum nöfnum, t.d. er eiginnafnið *Carl* skráð ritbrigði af *Karl* og *Maria* ritbrigði af *María*.

Í mannanafnalögunum frá 1996 er í 3. málslið 5. gr. tekið fram að eiginnafn skuli ritað í samræmi við almennar ritreglur íslensks máls nema hefð sé fyrir öðrum rithætti þess. Í greinargerð með frumvarpinu kemur fram að með ákvæðinu eigi að koma í veg fyrir að hróflað sé við rithætti rótgróinna nafna en jafnframt að veita heimild fyrir ritmyndum sem hafa unnið sér hefð. Með ákvæðinu um að nafn samræmist íslenskri stafsetningu er jafnframt stuðlað að samræmingu á rithætti nafna. Benda má á að það er til hagræðis að ekki séu mörg ritháttarafbrigði af nöfnum því að erfiðara getur verið að finna fólk t.d. í skráum ef margir möguleikar eru á stafsetningu nafns. Ákvæðið hafði enn fremur þau áhrif að tókunöfn, sem hefðu ekki unnið sér hefð í íslensku máli, væru óheimil nema ritháttur þeirra væri í samræmi við íslenskar ritvenjur.

Ritháttur nafna getur oft verið tilfinningalega mikilvægur og skipt máli fyrir þann einstakling sem nafnið ber og fjölskyldu hans. Á grundvelli áður nefndra vinnulagsreglna er viðurkenndur mismunandi ritháttur ýmissa nafna. Í manntölum eða í Þjóðskrá má finna fleiri myndir af ýmsum nöfnum sem í sjálfu sér er einnig hefð fyrir en ekki hefur verið óskað eftir þeim og þær því ekki á mannanafnaskrá.

Á undanförunum áratugum hefur verið talsverður áhugi á rithætti nafna með endinguna *-arr* í nefnifalli eintölu þótt hún sé ekki í samræmi við almennar ritreglur íslensks máls. Slík nöfn eru ævinlega rituð með einu *r*-i samkvæmt stafsetningu nútímamáls. Þrátt fyrir þetta hafa ýmis nöfn með endingunni *-arr* verið færð á mannanafnaskrá, svo sem *Annarr*, *Hávarr*, *Hnikarr*, *Ísarr*, *Sigarr* og *Sævarr* og í úrskurðum um nöfnin kemur fram að aðeins annað *r*-ið er hluti af stofni þeirra og því eru ekki rituð tvö *r* í aukaföllum. Í úrskurðum mannanafnanefndar um nöfn sem enda á *-arr* kemur fram að nefndin vísar til þess að umrædd nöfn komi fyrir í fornum heimildum og megi jafna því við það að viðkomandi ritháttur hafi öðlast menningarhelgi, sbr. 5. gr. áður nefndra vinnulagsreglna.

2.5 Gömul nöfn en þó ný á mannanafnaskrá

Mörg nöfn, sem bæst hafa við mannanafnaskrá, eru gömul og óal-geng. Það skiptir fjölskyldur oft miklu máli að viðhalda ákveðnum nöfnum eða jafnvel að endurvekja gamalt fjölskyldunafn. Nöfnin *Abigael, Bergjón, Daðína, Díómedes, Einína, Erasmus, Fides, Geirhjörtur, Mýrman, Rósinkara, Stefanný* og *Vagnfríður* eru dæmi um nöfn sem fóru ekki inn á skrána 1991 vegna þess hve nafnberar voru fáir en hafa síðar bæst við hana þar sem mannanafnanefnd hefur samþykkt beiðni fyrir því að nöfnin væru færð á mannanafnaskrá. Nú hefur um nokkurra ára skeið verið unnt að fletta upp í *Íslendingabók* framætt sinni og hefur það án efa haft áhrif á nafnaval og leit að gömlum nöfnum sem notuð voru í fjölskyldunni áður fyrr.

3 Breytingar á nafnavali

Ef mannanafnaskráin frá 1991 er borin saman við þá sem nálgast má á netinu sést að mjög margt hefur breyst á rúmlega 30 árum. Hér verða nefnd fáein atriði sem blasa við þegar skráin er skoðuð vandlega.

3.1 Erlend nöfn

Með lögum um mannanöfn, sem samþykkt voru 1996, var ekki lengur tilskilið að nafn skyldi vera íslenskt og síðan hefur nöfnum af erlendum uppruna fjölgað mjög á mannanafnaskrá. Sú þróun er í takt við fjölgun erlendra ríkisborgara héraðs en einnig vilja margir íslenskir foreldrar gefa börnum sínum alþjóðleg nöfn. Í lögnum frá 1996 var áfram ákvæðið frá 1991 um að eiginnaframt megi ekki brjóta í bág við íslenskt málkerfi og við bættist nýtt ákvæði um að eiginnaframt skuli vera ritað í samræmi við almennar ritreglur íslensks máls nema hefð væri fyrir öðrum rithætti þess.

Í upplýsingaveitunni *island.is* er hægt fletta í úrskurðarsafni mannanafnanefndar allt frá árinu 2001 og sjá rökstuðning nefndarinnar fyrir höfnun eða samþykki nafns. Í skýrslu eftirlitsnefndar með mannanafnalögum er yfirlitstafla yfir úrskurði mannanafnanefndar árið 2004 (sjá Dögg Pálsdóttir o.fl. 2005:20). Þar kemur fram að mannanafnanefnd hafi samþykkt u.þ.b. þrjá fjórðu af þeim nafnbeiðnum sem bárust það árið og tekið fram að það hlutfall samþykktra nafna sé nokkuð dæmigert frá því að nafnalögin 1996 tóku gildi. Athygli

vekur hve algengt er að eiginnafni af erlendum uppruna hafi verið hafnað vegna ritháttar. Sem dæmi um það var eiginnöfnunum *Twist*, *Ezra* og *Cara* hafnað á þeim forsendum að stafirnir *c*, *z* og *w* væru ekki í íslenska stafrófinu en eiginnöfn með þeim stöfum voru ekki leyfð nema í nöfnum sem hefð hafði myndast um. Einnig eru ýmis dæmi um að erlendum eiginnöfnum hafi verið hafnað þar sem einhljóðið *i* er ekki ritað á undan *a* í íslenskri stafsetningu og nöfnin ekki unnið sér hefð. Dæmi um slíkt eru erlendu eiginnöfnin *Adrian*, *Thalia* og *Pia*.

Vinnulagsreglur voru rýmkaðar verulega 1. júlí 2021 hvað varðar ritun erlendra nafna og var þá samþykkt að ritun tökunafns með þeim hætti sem gjaldgengur væri í veitímálinu (þ.e. því tungumáli sem nafnið kemur úr) teldist hefðbundinn.⁵ Frávík eru heimil ef um er að ræða aðlögun að almennum íslenskum ritreglum. Þó er áskilið að nöfn skulu rituð með bókstöfum íslenska nútímastafrófsins eða bókstöfunum *c*, *q*, *w* og *z*. Eftir þessa rýmkun vinnulagsreglnanna hefur verið sótt aftur um ýmis erlend eiginnöfn sem áður var hafnað og hafa t.d. *Baltazar*, *Cleopatra*, *Zion* nú bæst við á mannanafnaskrá.

3.2 Gælunöfn

Með gælunafni er átt við nafn sem er stytt eða gert þjálá í framburði, t.d. *Siggi* af *Sigurður* og *Tóta* af *Þórunn*, og nöfn sem eru leidd af öðrum stofnum en eiginnöfnum, t.d. *Stella*, *Drauma*. Ólíkt uppnefnum eru gælunöfn talin hafa almenna tilvísun og jákvætt eða hlutlaust tilfinningagildi og eru þau oftast notuð innan fjölskyldunnar eða ættarinnar (sbr. Kendra Willson 2019).

Gælunöfn voru ekki tæk sem eiginnöfn samkvæmt mannanafnalögunum 1991 og var svokallað amaákvæði, sem átti að koma í veg fyrir óæskilegar nafngjafir og hindra að eiginnafn gæti orðið nafnbera til ama, einnig látið ná yfir þau. Í greinargerð með frumvarpinu segir um umrædda lagagrein (1. mgr. 2. gr.):

Tekið skal fram að með óæskilegum nöfnum er m.a. átt við klaufaleg nöfn sem auðvelt er að afbaka og snúa út úr og ýmis heiti sem kunna að hafa verið notuð sem nöfn áður fyrr en hafa öðlast nýja og neikvæða merkingu í nútímamáli. Þá er enn fremur átt við gælunöfn en nokkuð hefur borið á að

⁵ Hinn 22. mars 2022 var sú breyting gerð á þessari grein vinnulagsreglnanna að ekki má breyta ritháttarabrigði rótgróins nafns. Á þeim forsendum var eiginnafninu *Ísjak* hafnað í júní 2022.

fólk vilji nefna börn gælunafni náins skyldmennis eða vinar. Dæmi um gælunöfn, sem menn hafa borið sem eiginnöfn, eru *Gunna, Tóta, Laugi, Gauri* o.fl. Þótt slík nafngjöf kunni að vera skiljanleg og beri vott um góðan hug til þeirra sem nefnt er eftir verður hún að teljast óæskileg og ýmis dæmi eru um að menn hafi liðið fyrir slík nöfn eftir að þeir hafa náð fullorðinsaldri. Ýmis vafatilvik geta vaknað í sambandi við það ákvæði sem hér um ræðir og því er gert ráð fyrir að hér geti komið til úrskurðar mannanafnanefndar. Nefndin þarf og að gæta þessa ákvæðis við samningu mannanafnaskrár skv. 3. gr. og hefur með henni bein áhrif í þessu efni.

Ákvæði fyrsta málsliðar 1. mgr. 2. gr. mannanafnalaganna frá 1991 um að eiginnafn skuli vera íslenskt eða hafa unnið sér hefð í íslensku máli hindraði einnig að gælunöfn væru tekin á mannanafnaskrá og hæpið að telja að þau falli undir hugtakið *íslensk nöfn* í skilningi mannanafnalaganna. Að mati Halldórs Ármanns Sigurðssonar (1993b:13–14, 23) gætu gælunöfn eins og t.d. *Doddi, Dídi* og *Gudda* naumast talist „íslensk nöfn“ í skilningi mannanafnalaganna og lék ekki vafi á því að löggjafinn vildi sporna við upptöku nafna af þessu tagi.

Mikilvæg breyting var gerð á þessari lagagrein með mannanafnalögum frá 1996 en þá var ekki lengur kveðið á um að eiginnafn skyldi vera íslenskt. Þetta hafði í för með sér að gælunöfn urðu heimil eiginnöfn svo framfarlega sem þau gætu tekið íslenskri eignarfallsendingu og væru rituð í samræmi við almennar ritreglur íslensks máls nema hefð væri fyrir öðrum rithætti þess.

Í núgildandi mannanafnalögum frá 1996 er enn ákvæði um að nafn megi ekki vera nafnbera til ama (3. mgr. 5. gr.) en því ákvæði hefur ekki verið beitt til að hafna gælunöfnum. Í skýrslu eftirlitsnefndar með mannanafnalögum til dómsmálaráðherra er nefnt að skoða þurfi hvort orða þurfi amaákvæðið skýrar. Þannig sýndust ekki rök til að beita ákvæðinu sérstaklega gegn gælunöfnum. Eðlilegast væri að því yrði aðeins beitt ef telja megi merkingu nafns neikvæða eða óvirðulega (sjá Dögg Pálsdóttir o.fl. 2005:21).

Á mannanafnaskránni frá 1991 eru sárafá gælunöfn. Þar má þó finna nafnið *Óli* sem er forn stytting á *Ólafur* og kemur þegar fyrir í Landnámu. Þar eru einnig nokkur nöfn sem eru að uppruna gælunöfn af ýmsum nöfnum, s.s. *Alli* af karlmannsnöfnum sem hefjast á *Aðal-*, *Heiða* af kvenmannsnöfnum sem enda á *-heiður* og *Svana* af kvenmannsnöfnum sem hefjast á *Svan-*. Eftir gildistöku laganna 1996

fjölgaði mjög gælunöfnum á mannanafnaskrá. Þar á meðal eru eftirfarandi nöfn (listinn er ekki tæmandi):

Adda, Addi, Addú, Addý, Allý, Anný, Baddi, Baggi, Bassi, Baui, Bebba, Begga, Beggi, Benný, Bobba, Bogga, Dengsi, Didda, Diddi, Dillý, Dissý, Ebbi, Eddi, Fúsi, Gaddi, Gaui, Gillý, Gógó, Gói, Gullý, Gurrý, Hadda, Haddi, Haddý, Haffý, Hebba, Hedda, Hædý, Idda, Issa, Issi, Jessý, Jónsi, Kata, Kaja, Katý, Kiddi, Kiddý, Koggi, Konný, Kristó, Maddý, Magga, Maggey, Maggi, Maggý, Muggi, Obba, Odda, Sigga, Sigg, Silla, Silli, Sissa, Sonný, Súddi, Tobbi, Todda, Toggi, Ubbi, Úddi, Venný, Þollý.

Aukist hefur að börn fái gælunöfn afa eða ömmu sem eiginnöfn, t.d. *Muggi* sem gælunafn af *Guðmundur* og *Gullý* sem gælunafn af *Guðbjörg*. Einnig eru allmörg dæmi um að fullorðið fólk bæti gælunöfnum sínum við eiginnöfn. Ástæðurnar virðast vera nokkrar. Í fyrsta lagi má nefna hugsanlega þörf fyrir aðgreiningu. Með það í huga að meginhlutverk nafns sé að aðgreina einstaklinga þá væri dæmi um það að kona, sem heitir jafnalgengu nafni og *Sigríður Jónsdóttir*, myndi bæta við gælunafni sínu. Það er mismunandi hvort gælunafninu sé bætt við á undan eða eftir upprunalegu nafni eða jafnvel að upprunalega nafnið sé fellt niður. Dæmi um þessa möguleika væru þá *Sigríður Sigga Jónsdóttir*, *Sigga Sigríður Jónsdóttir* eða *Sigga Jónsdóttir*. Í öðru lagi að fullorðnir einstaklingar taki upp gælunafn sitt þar sem þeir hafi alla tíð verið kallaðir gælunafninu og þekkist ekki undir öðru nafni. Það kemur í veg fyrir misskilning að fá nafnið skjalfest þannig að hægt sé að nota það á öllum stöðum og án útskýringa. Gælunafnið er orðið hluti af sjálfsmynd viðkomandi og hann tengir ekki við það nafn sem honum var gefið.⁶ Æ algengara er að í tilkynningum um andlát sé gælunafn viðkomandi látið fylgja eiginnafninu til að enginn velkist í vafa um hvern sé verið að tilkynna látinn.

Einnig hefur verið á það bent að stuttnefni eða gælunöfn eru þæglægri í framburði fyrir útlendinga en löng íslensk nöfn (sbr. Höskuldur Þráinsson 1997–1998:209).

⁶ Skýrt dæmi um það kemur t.d. fram í svörum við spurningaskrá frá Þjóðháttadeild Þjóðminjasafnsins þar sem m.a. var spurt um gælunöfn: „Mér finnst ég frekar heita Stella en Ingveldur.“ (*Sarpur*)

3.3 Kyn eiginnafna

Í hvorum tveggja mannanafnalögum frá 1991 og 1996 er kveðið á um að stúlku skuli gefa kvenmannsnafn og dreng skuli gefa karlmannsnafn. Ákvæðið er skýrt svo í frumvarpi því sem varð að mannanafnalögum 1996 (2. mgr. 5. gr.):

Ákvæðið hefur í för með sér að ekkert eiginnafn getur talist vera bæði karlmanns- og kvenmannsnafn nema hefð sé fyrir því að gefa það báðum kynjum. Þannig er t.d. óheimilt að gefa drengjum nafnið *Ilmur* og stúlkum nöfnin *Sturla* og *Blær*. Á sama hátt er óheimilt að gefa stúlkum nafnið *Sigurður* þótt hægt væri að beygja það eins og kvenmannsnafn (þ.e. eins og *Sigríður*). Þetta ákvæði hefur enn fremur í för með sér að mannanafnanefnd verður að skera úr um það hverju sinni hvort tökunafn, sem ekki hefur unnið sér hefð í íslensku máli, t.d. *Robin*, skuli heimilt sem karlmannsnafn eða sem kvenmannsnafn.

Í nokkrum tilvikum hefur reynt á þetta ákvæði. Þar má nefna að árið 2001 var sótt um eiginnafnið *Örn* (mál 113/2001)⁷ sem kvenmannsnafn en beiðninni var hafnað þar sem nafnið var á mannanafnaskrá sem karlmannsnafn. Þá var sótt um eiginnöfnin *Lind* árið 2017 (mál 71/2017) og *Sigríður* árið 2018 (mál 32/2018) sem karlmannsnöfn en báðum beiðnunum var hafnað á þeim forsendum að nöfnin væru á skrá sem kvenmannsnöfn.

⁷ Málin sem vísað er til eru úrskurðir mannanafnanefndar.

Nafn	Fært á mannanafnaskrá	
	sem karlmannsnafn	sem kvenmannsnafn
Blær	(1991)	2013
Elía	2013	1998
Auður	2013	(1991)
Júní	2008	2014
Karma	2016	2017
Eir	2016	(1991)
Ariel	1997	2017
Júlí	1996	2018
Alex	(1991)	2018
Heiður	2020	(1991)

Tafla 1: Eiginnöfn á mannanafnaskrá bæði sem kvk. og kk. nöfn. Ártalið 1991 er haft innan sviga sem merkir að nafnið hafi verið á fyrstu útgefnu mannanafnaskránni sem kom út það ár.

Mannanafnanefnd hefur nokkrum sinnum fallist á að viðurkenna beri tiltekið nafn bæði sem kvenmannsnafn og karlmannsnafn. Fyrsta dæmið um slíkt er eiginnafnið *Blær* sem var fyrst gefið hér á landi á þriðja áratug 20. aldar sem karlmannsnafn. Mannanafnanefnd hafnaði nafninu sem kvenmannsnafni 2001 og 2005 enda er nafnið sérstaklega tilgreint sem óheimilt kvenmannsnafn í áður nefndri skýringargrein í frumvarpi því sem varð að mannanafnalögum 1996. Í kjölfar dóms Héraðsdóms Reykjavíkur frá 31. janúar 2013, í máli nr. E-721/2012, breytti mannanafnanefnd fyrri framkvæmd um það nafn árið 2013 og færði það á mannanafnaskrá sem eiginnafn konu, þrátt fyrir að það væri jafnframt á skránni sem eiginnafn karls.

Sama ár féllst mannanafnanefnd á nafnið *Elía* sem eiginnafn karlmanns (*Elía, Elía, Elía, Elía*) (mál 44/2013) þrátt fyrir að það hefði áður verið fært á mannanafnaskrá árið 1998 sem eiginnafn konu (*Elía, Elíu, Elíu, Elíu*). Í úrskurði um karlmannsnafnið *Elía* kom fram að nafnið ætti rætur að rekja til Biblíunnar, sbr. Elía spámann, og hefði unnið sér hefð sem eiginnafn á karlmanni í íslenskri tungu. Vegna þessarar sérstöðu bryti nafnið því ekki gegn 2. mgr. 5. gr. laga um mannanöfn þótt það væri einnig á skrá sem eiginnafn konu.

Karlmannsnafnið *Auður* var einnig fært á mannanafnaskrá árið 2013 (mál 73/2013) þrátt fyrir að það hefði áður verið skráð þar sem eiginnafn konu. Í úrskurði mannanafnanefndar var bent á að karlmannsnafnið *Auður* (*Auð, Auði, Auðs*) kemur fyrir í fornritunum og því mætti líta svo á að í íslensku máli væri hefð fyrir nafninu sem

karlmannsnafni en nafnið á sér auk þess ríka hefð sem kvenmannsnafn (*Auður, Auði, Auði, Auðar*). Öll þessi þrjú nöfn, *Blær, Elía* og *Auður*, eiga það sammerkt að þess finnast dæmi í íslenskum heimildum að nafnið, sem um ræðir, hafi verið notað hér á landi í almennt þekktum bókmenntatexta á bæði kyn og töldust því, samkvæmt íslenskum lögum um mannanöfn, bæði kvenmanns- og karlmannsnöfn.⁸

Eiginnafnið *Júni* (mál 4/2014) var fært á mannanafnaskrá 2014 sem kvenmannsnafn (*Júni, Júni, Júni, Júníar*) enda þótt það hefði verið skráð árið 2008 (mál 65/2008) sem karlmannsnafn (*Júni, Júni, Júni, Júnis*). Í úrskurðinum um *Júni* sem kvenmannsnafn var m.a. horft til þess að lítil hefð væri fyrir nafninu *Júni* á Íslandi og því væri ekki hægt að líta svo á að nafnið gæti ekki verið kvenmannsnafn í íslensku þótt áður hefði það verið notað sem karlmannsnafn í einhverjum tilvikum. Í úrskurðinum var enn fremur horft til þess að í enskumælandi löndum ætti samsvarandi nafn, *June*, sér hefð sem kvenmannsnafn.

Mannanafnanefnd hefur úrskurðað þrívægis um eiginnafnið *Karma*. Í fyrsta úrskurðinum árið 2014 (mál 57/2014) hafði verið sótt um nafnið sem karlmannsnafn með eignarfallsmyndinni *Karmas* en beiðninni hafnað á þeim forsendum að nafnið tæki ekki íslenskri eignarfallsendingu. Málið var endurupptekið 2016 (mál 39/2016) þar sem mannanafnanefnd endurskoðaði úrskurð sinn og var nafnið fært á mannanafnaskrá ásamt eignarfallsmynd þess, *Körmu*, sbr. beygingu karlmannsnafna eins og *Sturla* og *Skúta*. Árið eftir var sótt um nafnið *Karma* sem kvenmannsnafn (mál 17/2017) og var beiðnin samþykkt. Í úrskurði mannanafnanefndar kom fram að nafnið hefði ekki öðlast hefð sem karlmannsnafn í íslensku máli og beygðist samkvæmt algengri beygingu kvenkynsnafna en sjaldgæfri hjá karlmannsnöfnum. Það væri því ekkert sem kæmi í veg fyrir að það yrði einnig notað sem kvenkyns eiginnafr.

Karlmannsnafnið *Eir* er ungt (*Eir, Eir, Eir, Eirs*) og var samþykkt á mannanafnaskrá 2016 (mál 82/2016) og er talið vera leitt af orðinu *eir* 'málmur'. Kvenmannsnafnið *Eir* (*Eiri, Eiri, Eirar*) er fornt ásynjunafn sem kemur fyrst fyrir á áratugnum 1930–1940 og talið af sögninni að *eira*, 'hlífa, vernda' (Guðrún Kvaran 2011:172). Nöfnin eru því ólíks uppruna þótt þau séu samhljóma og í úrskurði mannanafnanefndar segir að ekkert standi í vegi fyrir því að þessi samhljóma nöfn séu bæði notuð, annað sem karlmannsnafn en hitt kvenmannsnafn.

⁸ Sbr. orðalag í dómi Héraðsdóms Reykjavíkur nr. E-2125/2018 um eiginnafnið *Alex*.

Nafnið *Ariel* var fært á mannanafnaskrá sem karlmannsnafn (*Ariel, Ariel, Ariel, Ariels*) árið 1997 (mál 55/1997) en var jafnframt fært á skrá sem kvenmannsnafn (*Ariel, Ariel, Ariel, Arielar*) árið 2017 (mál 45/2017). Í úrskurðinum kemur m.a. fram að erlendis hefði nafnmyndin *Ariel* unnið sér hefð sem kvenmannsnafn og að nafnið hefði litla hefð sem karlmannsnafn hér á landi.

Nafnið *Júli* var fært á mannanafnaskrá sem karlmannsnafn (*Júli, Júli, Júli, Júlís*) árið 1996 (mál 116/1996) en samþykkt á mannanafnaskrá árið 2018 (mál 53/2018) sem kvenmannsnafn (*Júli, Júli, Júli, Júlíar*). Í úrskurðinum segir m.a. að mannanafnanefnd telji sýnt að nafnið *Júli* eigi sér ekki ríka hefð í íslensku og að enda þótt nafnið hafi verið notað sem karlmannsnafn á Íslandi verði ekki á því byggt að nafnið geti ekki í íslensku máli einnig verið kvenmannsnafn.

Nafnið *Alex* (*Alex, Alex, Alex*) var fært á fyrstu útgáfu mannanafnaskrár 1991 sem karlmannsnafn og er orðið töluvert algengt sem slíkt enda þótt það sé fremur ungt í íslensku. Kvenmannsnafninu *Alex* (*Alex, Alex, Alexar*) hafði verið hafnað í tvígang af mannanafnanefnd (mál 76/2013 og 69/2017) með þeim rökum að of rík hefð væri fyrir því að *Alex* væri notað sem karlmannsnafn hér á landi og engin dæmi um að það væri notað sem eiginnafröfn konu. Það var niðurstaða mannanafnanefndar að nafnið gæti einvörðungu talist karlmannsnafn í íslensku og að það myndi ganga gegn 2. mgr. 5. gr. að viðurkenna það sem kvenmannsnafn. Héraðsdómur Reykjavíkur felldi úrskurð mannanafnanefndar úr gildi árið 2019 (mál nr. E-2125/2018) og er kvenmannsnafnið *Alex* því nú komið á mannanafnaskrá. Orðrétt segir í dómnum: „Er ekki unnt að fallast á að lög standi til þess að hefð nafns sem annað hvort karlmannsnafn eða kvenmannsnafn geti þannig alfarið staðið því í vegi að nafnið verði notað um annað kyn en hefðin segir til um í þeim tilvikum þegar nafn er þess eðlis málfræðilega að það er „kynlaust“.“ Ekki er nánar skilgreint í dómnum hvað felst í málfræðilegu kynleysi.

Mikilvæg breyting varð með gildistöku laga um kynrænt sjálfræði árið 2019 en þá var ákvæðið í 2. mgr. 5. gr. laga nr. 45/1996 um að stúlkum skuli gefin kvenmannsnöfn og drengjum karlmannsnöfn fellt brott. Brottfall þess ákvæðis opnar þann möguleika að nöfn geti einnig verið hvorugkyns og þar með kynhlutlaus. Lítið stendur um nafngjöf í lögnum um kynrænt sjálfræði en þar stendur þó að jafnhliða breyttri skráningu einstaklings á kyni í Þjóðskrá hafi hann rétt á að breyta nafni sínu. Ef nafn er á mannanafnaskrá geta allir fengið að taka það upp óháð því hvort um er að ræða konu eða karl eða einstakling sem

er skráður með hlutlaust kyn. Það þarf því ekki lengur að sækja um til mannanafnanefndar ef óskað er eftir því að nota (hefðbundið) drengjanafn fyrir stúlku eða stúlkunafn fyrir dreng. Mannanafnanefnd samþykkti beiðni um karlmannsnafnið *Heiður* á mannanafnaskrá árið 2020 og kemur fram í úrskurðinum (mál 64/2020) að það hafi eignarfallsmyndina *Heiðurs* en kvenmannsnafnið *Heiður* (*Heiði*, *Heiði*, *Heiðar*) hefur sterka hefð og var á fyrstu mannanafnaskránni 1991. Í þessu tilviki er til samhljóða karlkyns samnafn, *heiður*, og því þarf ekki að líta svo á að sótt hafi verið um sérstaka karlkyns útgáfu af kvenmannsnafninu *Heiður*. Þess má geta að þegar löggin um kynrænt sjálfræði voru samþykkt 2019 tók karlmaður upp hið hefðbundna kvenmannsnafn *Sigríður* en mannanafnanefnd hefur engin afskipti af því hvernig nöfn eru beygð.

Þegar þetta er ritað (2022) er mannanafnaskrá skipt upp í eigin-nöfn stúlkna, eiginnöfn drengja og kynhlutlaus nöfn en síðastnefnda flokkinn má sjá í *Töflu 2*.

Kynhlutlaus nöfn	Úrskurðarár
Akarn (ef. Akarns)	2022
Alpha (ef. Alpha)	2021
Aró (ef. Arós)	2021
Bjart (ef. Bjarts)	2022
Bryn (ef. Bryns)	2021
Eló (ef. Elós)	2021
Frost (ef. Frosts).	2020
Kaos (ef. Kaoss)	2021
Lauf (ef. Laufs)	2022
Logn (ef. Logns)	2021
Norður (ef. Norðurs)	2022
Ragn (ef. Ragns)	2022
Regn (ef. Regns)	2020
Skylar (ef. Skylars)	2021
Snæ (ef. Snæs)	2021
Snæfrost (ef. Snæfrosts)	2022
Sverð (ef. Sverðs)	2021
Villiblóm (ef. Villiblóms)	2022

Tafla 2: Kynhlutlaus nöfn á mannanafnaskrá og úrskurðarár.

Kynhlutlaus nöfn eru ekki bundin við einstaklinga með kynhlutlausa skráningu í Þjóðskrá heldur geta allir tekið þau upp. Nöfnin í *Töflu 2* hafa verið skráð á mannanafnaskrá sem kynhlutlaus og eru þau öll hvorugkyns nafnorð.

4 Lokaorð

Í greininni er skýrt frá tilurð íslenskrar mannanafnaskrár og hvernig hún hefur þróast. Fyrsta mannanafnaskráin var gefin út samhliða nýjum mannanafnalögum árið 1991 og í henni áttu að vera eiginnöfn sem töldust heimil. Í formálsorðum mannanafnaskrárinnar er tekið fram að skráin skuli vera til viðmiðunar og á engan hátt tæmandi. Eitt helsta álitamálið við samningu skrárinnar tengdist túlkun á ákvæði í lögnum frá 1991 um að eiginnöfn skyldu vera íslensk. Árið 1993 setti mannanafnanefnd vinnulagsreglur með það að markmiði að framkvæmd laganna yrði skýr og jafnræðis gætt.

Í inngangi er spurt hvort og hvernig lagabreytingar hafa haft áhrif á mannanafnaskrána eða hvort breytingar á nafnavali hafi leitt til lagabreytinga. Þarna á milli er samband. Mikil óánægja var með mannanafnalögin frá 1991 og samfélagið kallaði eftir breytingum. Eftir að ný mannanafnalög tóku gildi árið 1996 og ekki var lengur tilskilið að eiginnafn skyldi vera íslenskt hafa fjölmörg nöfn af erlendum uppruna bæst við mannanafnaskrána. Sú þróun er í takt við fjölgun erlendra ríkisborgara hérlendis en einnig vilja margir íslenskir foreldrar gefa börnum sínum alþjóðleg nöfn. Þá hefur einnig fjöldi gælunafna verið samþykktur og færður á mannanafnaskrá. Mörg nöfn, sem bæst hafa á mannanafnaskrá, eru í raun gömul nöfn og er skýringin sú að mjög óalgeng nöfn voru ekki tekin með á skrána 1991. Ef áhugi var á því að viðhalda slíkum nöfnum þurfti að sækja um það til mannanafnanefndar. Vinnulagsreglurnar sem mannanafnanefnd samþykkti 1993 voru festar í sessi í greinargerð með nýjum mannanafnalögum árið 1996 að frátalinni fyrstu greininni um hvað væri íslenskt nafn og fjórðu greininni um gælunöfn.

Veigamikil breyting varð með gildistöku laga um kynrænt sjálfræði árið 2019 en þá var ákvæðið í 2. mgr. 5. gr. laga nr. 45/1996 um að stúlkum skuli gefin kvenmannsnöfn og drengjum karlmannsnöfn fellt brott. Málefni transfólks höfðu verið í deiglu um hríð. Til að mynda tók umboðsmaður Alþingis árið 2007 til athugunar reglur um möguleika einstaklinga til að óska eftir breytingu á skráningu nafns

í Þjóðskrá (*Umboðsmaður Alþingis*, mál nr. 4919/2007) og árið 2010 var lögð fram á Alþingi tillaga um réttarbætur fyrir transfólk. Staðfesting á rétti einstaklinga til að skilgreina sjálfir kyn sitt leiðir af sér réttinn til að breyta skráningu kyns í opinberum skrá og nafni sé þess þörf svo samræmist kynvitund viðkomandi. Nú er mannanafnaskrá skipt upp í eiginnöfn stúlkna, eiginnöfn drengja og sérstök kynhlutlaus nöfn. Enda þótt krafan um kynjaskipt eiginnöfn hafi verið fjarlægð úr mannanafnalögum 2019 þá úrskurðaði mannanafnanefnd árið eftir sérstaklega um eiginnafnið *Heiður* sem karlmannsnafn en það nafn hafði frá upphafi verið á mannanafnaskrá sem kvenmannsnafn. Líkleg skýring á þessu er sú að fólk telji nauðsyn að greina karlmannsnafn frá kvenmannsnafni í fallbeygingu. Annað dæmi um það er *Blær* sem kvenmannsnafn sem ýmsir vilja beygja á annan hátt en karlmannsnafnið *Blær* (sbr. Eiríkur Rögnvaldsson 2020).

Fjöldi nafna á mannanafnaskrá hefur rúmlega tvöfaldast frá upphafi. Vinnulagsreglur voru rýmkaðar umtalsvert 2021 þegar mannanafnanefnd heimilaði rithátt tökunafns sem væri gjaldgengur í veitimálinu en þó áskilið að nafnið væri ritað með bókstöfum íslenska stafrófsins eða bókstöfunum *c*, *q*, *w* og *z*. Skilyrðin sem tökunöfn þurfa að uppfylla til að vera samþykkt á mannanafnaskrá eru því mun rýmri núna en í fyrstu vinnulagsreglunum sem samþykktar voru 1993.

Nafnasiðir þróast og breytast og eru dæmi um smekk og tísku hvers tíma. Ný nöfn bætast jafnt og þétt við, sum þeirra eru komin til að vera en önnur ná ekki vinsældum. Árið 2020 lagði dómsmálaráðherra fram stjórnarfrumvarp þar sem m.a. var lagt til að hætt yrði að halda mannanafnaskrá í þeirri mynd sem hún er í dag, þ.e. skrá yfir eiginnöfn sem teljast heimil. Enda þótt frumvarpið hafi ekki náð fram að ganga er óljóst hver framtíð hinnar íslensku mannanafnaskrár verður.

Heimildir

Baldur Jónsson. 1991. Ritfregnir. *Málfregnir* 10:30.

Dögg Pálsdóttir, Davíð Þór Björgvinsson og Jónas Kristjánsson. 2005. *Lokaskýrsla til dómsmálaráðherra*. https://www.stjornarradid.is/media/innanrikisraduneyti-media/media/Skyrslur/Eftirlitsnefnd___med_mannanafnalogum_skyrsla.pdf (sótt í desember 2022).

Eiríkur Rögnvaldsson. 2020. *Blær*. <https://uni.hi.is/eirikur/2020/11/10/blaer/> (sótt í ágúst 2022).

Familieretshuset. *Godkendte fornavne*. <https://familieretshuset.dk/navne/navne/godkendte-fornavne> (sótt í ágúst 2022).

- Guðrún Kvaran og Sigurður Jónsson frá Arnarvatni. 1991. *Nöfn Íslendinga*. Reykjavík: Heimskringla.
- Guðrún Kvaran. 2011. *Nöfn Íslendinga*. Reykjavík: Forlagið.
- Hagstofa Íslands. 2010. *Greinargerð um mannanafnatölur*. <https://www.hagstofa.is/media/42439/Greinargerð-um-mannanafnatölur.pdf> (sótt í ágúst 2022).
- Hagstofa Íslands. *Hversu algengt er nafnið?* <https://www.hagstofa.is/talnaefni/ibuar/faeddir-og-danir/nofn/> (sótt í desember 2022).
- Halldór Ármann Sigurðsson. 1993. Heimil nöfn og óheimil. Um 2. grein mannanafnalaganna. *Íslenskt mál og almenn málfræði* 15:7–34.
- Hermann Pálsson. 1960. *Íslensk mannanöfn*. Reykjavík: Heimskringla.
- Hermann Pálsson. 1981. *Nafnabókin*. Reykjavík: Mál og menning.
- Hermann Pálsson. 1992. Tilræði við íslenska menningu. *Lesbók Morgunblaðsins* 13. júní, bls. 2.
- Hólmfríður Gísladóttir. 1991. Góðir félagar! *Fréttabréf Ættfræðifélagsins*, 9(7):2.
- Höskuldur Þráinsson. 1997–1998. Bill Clinton og íslenskar nafnvenjur. *Íslenskt mál og almenn málfræði* 19–20:209–231. *Íslendingabók*. <https://www.islendingabok.is/> (sótt í desember 2022).
- Karl Sigurbjörnsson. 1984. *Hvað á barnið að heita?* Reykjavík: Setberg.
- Lind, Erik Henrik. 1905. *Norsk-ísländska dopnamn ock fingerade namn från medeltiden*. Uppsala: Lundequistska bokhandeln.
- Lind, Erik Henrik. 1931. *Supplementband*. Oslo: Det norske Videnskaps-Akademi.
- Mannanafnanefnd. 1991a. *Mannanafnaskrá*. Reykjavík: Hagstofa Íslands, Þjóðskrá.
- Mannanafnanefnd. 1991b. *Meginreglur um mannanöfn samkvæmt lögum um mannanöfn, nr. 37/1991*. Reykjavík: Hagstofa Íslands.
- Mannanafnanefnd. 1994. *Mannanafnaskrá*. Reykjavík: Hagstofa Íslands.
- Mannanafnanefnd. 1997. *Mannanafnaskrá*. Reykjavík: Hagstofa Íslands. *Mannanafnaskrá*. <https://island.is/leit-i-mannanafnaskra> (sótt í ágúst 2022).
- Málráðið. *Góðkend fólkanövn*. <http://malrad.fo/page.php?Id=38&l=fo> (sótt í desember 2022).
- Nafn telst íslenskt ef allir liðir þess eru af norrænum toga. 1993. *Morgunblaðið* 21. október, bls. 5.
- Sarpur. Aukaspurning um gælunöfn. <https://sarpur.is/Spurningaskra.aspx?ID=531333> (sótt í ágúst 2022).
- Ólafur Lárusson. 1960. *Nöfn Íslendinga árið 1703*. Reykjavík: Hið íslenska bókmenntafélag.
- Svavar Sigmundsson. 1995. Framkvæmd nýrra nafnalaga á Íslandi. *Studia anthroponymica Scandinavica* 13:101–115.
- Umboðsmaður Alþingis. *Mál nr. 595/1992*, álit: <https://umbodsmadur.is/alit-og-bref/mal/nr/916/skoda/reifun> (sótt í desember 2022).
- Umboðsmaður Alþingis. *Mál nr. 4919/2007*, álit: <https://umbodsmadur.is/alit-og-bref/mal/nr/1282/skoda/mal/> (sótt í desember 2022).

- Úrskurðir mannanafnanefndar. <https://www.stjornarradid.is/gogn/urskurdir-og-alit/> (sótt í ágúst 2022).
- Vinnulagsreglur 2015. <https://www.stjornarradid.is/gogn/urskurdir-og-alit/stakur-urskurdur/?newsid=39850a08-606b-11e8-942c-005056bc530c&cna me=Mannanafnanefnd&cid=e219adf8-4214-11e7-941a-005056bc530c> (sótt í ágúst 2022).
- Vinnulagsreglur 2021. <https://www.stjornarradid.is/gogn/urskurdir-og-alit/stakur-urskurdur/?newsid=c240cc66-019f-11ec-813f-005056bc8c60&cna me=Mannanafnanefnd&cid=e219adf8-4214-11e7-941a-005056bc530c> (sótt í ágúst 2022).
- Vinnulagsreglur 2022. <https://www.stjornarradid.is/gogn/urskurdir-og-alit/stakur-urskurdur/?newsid=47e79b25-c544-11ec-8148-005056bcf582&cna me=Mannanafnanefnd&cid=e219adf8-4214-11e7-941a-005056bc530c> (sótt í ágúst 2022).
- Willson, Kendra. 2019. Frásagnir af gælunöfnum. <https://arnastofnun.is/is/utgafa-og-gagnasofn/pistlar/frasagnir-af-gaelunofnum> (sótt í ágúst 2022).
- Þorsteinn Þorsteinsson. 1961. *Íslensk mannanöfn*. Reykjavík: Menningarsjóður.

Viðauki: Yfirlit yfir opinber skjöl sem vísað er til

a) Dómar

- Dómur Héraðsdóms Reykjavíkur, 31. janúar 2013, (mál nr. E-721/2012).
- Dómur Héraðsdóms Reykjavíkur, 15. mars 2019, (mál nr. E-2125/2018).

b) Lög og þingskjöl

- Frumvarp til laga um mannanöfn*, þskj. 34 Ed, 92. löggjafarþing 1971. <https://www.althingi.is/altext/92/s/pdf/0034.pdf> (sótt í ágúst 2022).
- Frumvarp til laga um mannanöfn*, þskj. 162, 151. löggjafarþing 2020–2021. <https://www.althingi.is/altext/151/s/0162.html> (sótt í ágúst 2022).
- Lög um mannanöfn* nr. 54/1925. https://www.althingi.is/altext/althingistidindi/L037/037_thing_1925_A_thingskjol.pdf [bls. 1037–1038].
- Lög um mannanöfn* nr. 37/1991. <https://www.althingi.is/altext/113/s/0937.html> (sótt í ágúst 2022).
- Lög um mannanöfn* nr. 45/1996. <https://www.althingi.is/lagas/152c/1996045.html> (sótt í ágúst 2022).
- Lög um kynrænt sjálfræði* nr. 80/2019. <https://www.althingi.is/lagas/152c/2019080.html> (sótt í ágúst 2022).
- Tillaga til þingsályktunar um réttarbætur fyrir transfólk*, þskj. 187, 138. löggjafarþing 2010. <https://www.althingi.is/altext/138/s/0187.html> (sótt í desember 2022).

Lykilorð

eiginnöfn, mannanafnaskrá, mannanafnalög, vinnulagsreglur, mannanafnanefnd

Keywords

personal names, personal names registry, law on personal names, procedural rules, personal names committee

Abstract

The article sheds light on the origin and development of the Icelandic register of personal names. There were various matters of opinion during the creation of this register, e.g. regarding the interpretation of the provision in the name law from 1991 that given names should be Icelandic. Procedural rules have been established to ensure that the law's implementation would be clear. In 1996, a new naming law was passed, and it was no longer required that a given personal name should be Icelandic. That change had a great impact on Icelandic register of personal names, and based on it, many names of foreign origin have been added to the register. A number of nicknames that were not allowed as personal names according to the old law, as well as many old names that were not included in the register in 1991 because how uncommon they were have also been added. With the entry into force of the law on gender autonomy in 2019, the provision that a girl should be given a female name and a boy should be given a male name was abolished, and as a result various gender-neutral names have been added to the personal names register.

Ágústa Þorbergsdóttir
Stofnun Árna Magnússonar í íslenskum fræðum
agusta.thorbergsdottir@arnastofnun.is

Guðrún Kvaran
prófessor emerítus
gudrun.kvaran@arnastofnun.is

Svavar Sigmundsson

Blótsyrði og örnefni

Það liggur ekki í augum uppi að blótsyrði og örnefni eigi eitthvað sameiginlegt en það var hugmynd ritstjóra þessa tímarits að svo gæti verið. Engin athugun hefur farið fram á því og þar af leiðandi var rennt blint í sjóinn að skrifa um efnið. Örnefni hafa vissulega marga snertifleti við lífið í landinu og sambúð þess og íbúanna. Mönnum hafa gefist mörg tækifæri til að sýna hug sinn til landsins með nafngjöfum sínum og örnefni varðveita oft þann hug, bæði neikvæðan og jákvæðan. Dæmi um hið neikvæða eru örnefni eins og *Júdas* um læk sem þótti svikull í þurrkum eða stór steinn sem aldrei tollði í vegg. *Hrekkur* og *Prettur* eru lækir sem gátu þornað og gegndu því ekki hlutverki sínu sem bæjarlækir.

Hér verður gerð tilraun til að rekja nokkur örnefni sem hafa tengingu við blótsyrði.

Helvíti

Örnefnið *Helvíti* er skráð á þremur stöðum á landinu samkvæmt gagnagrunninum *nafnið.is*.

- Á Svanshóli í Strandasýslu er fúapyttur með þessu nafni sem gleypt hefur marga kindina.
- Á Syðra-Hóli í Austur-Húnavatnssýslu var stórþýfður og brattur mór með þessu nafni.

- Í Múlatorfu í Suður-Þingeyjarsýslu var tóft, líklega gamalt hesthús sem hét *Helvíti*. Þar í grenndinni voru fjárhúsin Valhöll og Paradís.

Horngrýti 'helvíti'

Örnefnið *Horngrýti* er skráð á a.m.k. 15 stöðum:

- Á Ánastöðum í Vestur-Húnavatnssýslu var býli með þessu nafni sem búið var í um tíma á 17. öld.
- Á Tjörn í Vestur-Húnavatnssýslu var kofatóft sem hét svo.
- Í Fagranesi í Skarðshreppi í Skagafirði er klettahorn fram í sjó og mjög stórgrýtt fjara sem var ill yfirferðar nefnd þessu nafni. *Paradís* var þar nærri, fornt uppsátur.
- Á Ögmundarstöðum í Staðarhreppi í Skagafirði er mjög grýtt svæði (áður túngarðshorn) nefnt svo.
- Á Hraunum í Fljótum í Skagafirði er ræma meðfram bæjarlæknum með þessu nafni. Var áður grýtt ólundarland en síðar sléttað og heitir síðan *Paradís*.
- Á Ytra-Kálfskinni og Hátúni í Eyjafirði eru *Horngrýti*, illa þýfð stykki, annað kallað krappaþýft.
- Á Ósi í Arnarneshreppi, Eyjafirði var torfkofi með þessu nafni.
- Á Espihóli í Eyjafirði hét neðsta hornið á túninu *Horngrýti*.
- Á Ytri-Tjörnum í Eyjafirði var túnblettur í norðvesturhorninu („norður og niður“), og var nafnið líklega gefið vegna stórgrýtis sem þar var og illslægt.
- Á Sörlastöðum í Fnjóskadal, Suður-Þingeyjarsýslu. Þar var „leiðinlega þýft og illa seigt og erfitt í slætti og lúalegt í rakstri.“
- Á Narfastöðum í Reykjadal, Suður-Þingeyjarsýslu var stök þúfa í túninu með þessu nafni.
- Í Skálanesi í Vopnafirði var klettahorn, endi á granda, nefnt Brimhorn en einnig *Horngrýti*. Þar var og gamalt og lélegt hús með sama nafni, *Horngrýti*.
- Í Möðrudal, Norður-Múlasýslu var hlaða við fjárhús nefnd *Horngrýti* en fjárhúsið Grýti.
- Í Heydölum, Suður-Múlasýslu var rótlaus leirpyttur með þessu nafni.

Guðmundur Finnbogason (1927:220) skrifaði um þetta orð í grein sinni Bölv og ragn: „Horngrýti merkir líka eggjagrjót, og væri hugsanlegt, að óbænin væri upphaflega sú, að menn lentu í eggjagrjótsturðir, lentu í ófærum, eða þá að þeir yrðu urðaðir utan garðs [...]“.

Víti

Víti er allalengt örnefni, ekki síst um varasama staði, dý eða þess háttar, t.d. í samsetningunni *Vítiskill* á Víkingavatni, Norður-Þingeyjarsýslu. Hann var áður illfær hestum (örnefnaskrá). Einnig er nafnið til um staði þar sem sláttur var erfiður, t.d. á Lækjarbug, Hraunhreppi, Mýrasýslu, þar sem *Víti* var stórpýft. *Víti* er einnig haft um gíga í eldfjöllum, t.d. í Öskju og *Stóra-* og *Litla-Víti* eru við Kröflu og á Peistareykjabungu í Suður-Þingeyjarsýslu.

Satan

Þó að Satan sé ekki beint blótsyrði á íslensku eru tvö örnefni kennd við hann:

- *Satansflói* sem er lítill flói, mjög blautur á Hlaðhamri í Bæjarhreppi, Strandasýslu.
- *Satansflói* sem er blautur flói á Kollsá í sama hreppi.

Skratti

Skrattinn sjálfur kemur víða fram í örnefnum. Þar má nefna sem dæmi:

- *Skrattabæli* er hvammur í Haukagili í Hvítársíðu. Þar fennti fé 1925.
- *Skrattaskál* er mjög stórgryttur botn á Þorgrímsstöðum í Vestur-Húnavatnssýslu.
- *Skrattavarða* er dys galdrahjónanna Kotkels og Grímu frá Leiðólfsstöðum (*Skrattavarði* í Laxdælu) í landi Þorbergsstaða í Dalasýslu.

Kollus eða Köllus

Á Reykjum í Skarðshreppi í Skagafirði er stór steinn úti í sjó. Hann fer á kaf um flóð en er allur upp úr um fjöru. „Hann heitir Kollur

en er einnig stundum nefndur Kollus“, eins og segir í örnefnaskrá. Sveinbjörn Egilsson nefndi kölska í athugasemd við *Köllus* í handriti af Krossvísium (*Íslenzk miðaldakvæði* I,2:247). Ásgeir Bl. Magnússon (1989:537) taldi að *Köllus* væri eins konar gælunafn eða felunafn á Satan, leitt af kölski en ekki leitt af kollur eins og áður var talið. Latneska endingin *-us* hefur líklega verið borin fram /ús/, því að í handriti er ritað *kollws*, með sama staf og í *fúll*.

Sigurður blindur í Fagradal orti þannig um fjandann í 20. erindi kvæðisins Rósu:

Kollus sneyður og knapar hans allir
krjúpandi hinu neðra djúpi
fúll og flatur með öfundar eitri
ill og meyr var kaupferð þeirra.
(*Íslenzk miðaldakvæði* I,2:10).

Jón Arason biskup orti um fjandann í Krossvísium á þessa leið í 18. erindi:

Kristur gaf sinn andann út
á því helga tré.
Köllus frá eg að kryppan lút
að krossi stillti og sté,
spyr hvar syndir sé;
ætla sá sem Adam sveik,
Jesúm koma á kné.
(*Íslenzk miðaldakvæði* I,2:256).

Í báðum tilvikum er átt við fjandann.

Púkar

Ýmis örnefni eru kennd við ára, grefil, paufa og paura, sem allir koma við sögu í vægum íslenskum blótsyrðum og eru púkar.

- *Áraból* er í Ingólfshöfða, Austur-Skaftafellssýslu. Þar var geymdur farviður, skv. örnefnaskrá, þegar útgerð var þar. Farviður er árar, reiði og stýri báts, svo að óvíst er um uppruna örnefnisins. Bólið hefur reyndar líka verið nefnt *Púki* en það kann að vera gefið í gamni.
- *Áradalur* = Þórisdalur eða Valdadalur er í Langjökli.

- *Áradalur* er í Stapa í Nesjum, Austur-Skaftafellssýslu. Hann var illslægur.
- *Grefilsgil* og *Grefilslækur* sem rennur eftir því eru á mörkum Litlagerðis og Skarðs í Grýtubakkahreppi, Suður-Þingeyjar-sýslu. Hér vaknar grunur um náttúrunafn frekar en nafn af blótsyrði, sbr. sögnina grafa um vatnsföll, t.d. *Graflækur*. Grefill er líka verkfæri.
- *Paufaklettur* er lágur klettur niður frá túni á Hömrum í Lýtingsstaðahreppi, Skagafirði. Engin skýring er á nafninu en skammt frá eru *Sortugrjót*, með svörtum skófum á steinum.
- *Pauralág* er á Fellsenda í Dalasýslu. Það er lág sem liggur frá túni upp í fell. Enga skýringu er að hafa um nafnið.
- *Paurasel* er stekkur eða kví í Vatnadal í Vestur-Ísafjarðarsýslu. Það er einnig nefnt *Skollastekkur*. Um það er saga af viðskiptum kölska og bónda þar sem kölski byggði stekkin og ætlaði sér sál bónda að launum en fékk í staðinn hund hans þar sem bóndi sá við kölska. (Örnefnaskrá.)

Djöfull

Fjölmörg örnefni (a.m.k. 50) hafa *Djöfla-* að forlið. Sem dæmi má nefna *Djöfladæld* hjá Grund í Eyjafirði, og *Djöflalág* á Reykjum í Fnjóskadal. Þeirra er beggja getið í Þjóðsögum Jóns Árnasonar (III:395-397) þar sem fjallað er um uppvakninga eða sendingar.

Skolli

Örnefni með *Skolla-* að forlið eru fjölmörg en geta allt eins átt við tófu eins og fjandann svo að þeirra er að engu getið hér. Líklega hafa menn ímyndað sér að refurinn væri fjandinn sjálfur, sbr. að hann er stundum nefndur holtapór, en hin fornu goð urðu að fjandanum í hugum fólks eftir trúskiptin. Orðin *djangi* og *djanki* merkja bæði fjandi og refur.

Niðurkot

Eitt af blótsyrðum í íslensku er *Gamli í Niðurkoti* sem er fjandinn í helvíti. *Niðurkot* er til sem nafn á kotbæjum á fjórum stöðum á landinu

en aðeins í Gullbringu- og Kjósarsýslum. Þeirra skal getið hér:

- Í landi Hvassahrauns á Vatnsleysuströnd, niður af Fjósatungu.
- Á Eyri í Kjós, neðst í Uppkotstúni.
- Á Melum á Kjalarnesi, niður af Norðurkoti. Þar var síðast þurrabúðarfólk rétt fyrir aldamótin 1900.
- Undir Víðinesi á Kjalarnesi, líka kallað *Sundakot*. Það var hjáleiga frá Þerney á tíma Jarðabókar Árna og Páls (III:331).

Þessi *Niðurkot* hafa legið lágt og verið lágt skrifuð en hvenær nafnið fer að tengjast blótsyrði er ekki vitað.

Rassgat

Óvirðulegir líkamspartar geta verið hluti af blótsyrðum. Þannig er mönnum sagt að *fara í rassgat* eða *í rass og rófu*.

Nafnið *Rassgat* hefur tvívegis orðið að örnefni samkvæmt örnefnaskrá:

- Annað er lending á Efri-Dálksstöðum í Suður-Þingeyjarsýslu.
- Hitt er einnig örnefni út með sjó á Hofi í Mjóafirði, Suður-Múlasýslu.

Þannig má sjá hvernig menn hafa skeytt skapi sínu á náttúrunni með nafngjöfum en þau erlendu blótsyrði sem nú tíðkast hafa sem betur fer ekki orðið tilefni til nafngjafa í íslenskri náttúru.

Eitt íslenskt örnefni hefur orðið að blótsyrði í norrænum málum. Samkvæmt þjóðtrú á Norðurlöndum og víðar var *Hekla* inngangur að helvíti eða kvalarstaður fordæmdra. Í dönsku er orðasambandið *ad hekkenfeld til* í merkingunni 'forfærdelig dærligt', samheiti: *ad helvede til*, og í merkingunni 'í høg grad', um eitthvað neikvætt, með sama samheiti (DDO, sbr. ordnet.dk). Í sænsku er *Häcklefjäll*: (kraftuttryck) helvete: *det går åt häcklefjäll, dra åt häcklefjäll!* (efter „vulkanen Hekla på Island“). (*Svenska synonymer.se.*)

Heimildir

- Árni Magnússon og Páll Vídalín. 1923–1924. *Jarðabók III*. Kaupmannahöfn: Hið íslenska fræðafélag.
- Ásgeir Blöndal Magnússon. 1989. *Íslensk orðsifjabók*. Reykjavík: Orðabók Háskóla Íslands.

DDO = *Den Danske Ordbog*. Det Danske Sprog- og Litteraturselskab. ordnet.dk (sótt í febrúar 2023).

Guðmundur Finnbogason. 1943. *Huganir*. Reykjavík: Ísafoldarprentsmiðja H. F.

Íslensk miðaldakvæði. 1936. Udg. ved Jón Helgason. I,2. København: Kommissionen for det arnamagnæanske legat.

Jón Árnason. 1955. *Íslenzkar þjóðsögur og ævintýri* III. Nýtt safn. Árni Böðvarsson og Bjarni Vilhjálmsson önnuðust útgáfuna. Reykjavík: Bókaútgáfan Þjóðsaga.

Nafnið.is. Stofnun Árna Magnússonar í íslenskum fræðum (sótt í janúar 2023).

Svenska synonymer.se. synonymer.se (sótt í janúar 2023).

Örnefnaskrár í örnefnasafni. Stofnun Árna Magnússonar í íslenskum fræðum.

Lykilorð

örnefni, blótsyrði

Keywords

place names, swearwords

Abstract

In this paper, placenames that originate or can be associated with Icelandic swearwords are listed and discussed.

Svavar Sigmundsson
professor emeritus
svavar.sigmundsson@arnastofnun.is

Ágústa Þorbergsdóttir og Guðrún Kvaran

Kveikjan að nýjum nöfnum

1 Inngangur

Fjöldmörg nöfn hafa bæst við mannanafnaskrá frá fyrstu útgáfu hennar árið 1991. Í þessari grein er reynt að kanna hver er kveikjan að nýjum nöfnum þessa þrjá síðustu áratugi.

Ný nöfn eru valin á ýmsan hátt. Sumir leita leiða til að sýna fjölskyldutengsl með því að hafa samræmi í nafnavali innan fjölskyldunnar og velja t.d. nöfn á börn sem byrja öll á sama bókstaf, hafa sama atkvæðafjölda og beygingu eða sama viðlið (t.d. *-dís*, *-ey*, *-rós*, *-brá*). Þá má nefna merkingartengsl, s.s. að öll nöfn barna séu heiti blóma, trjáa eða eðalsteina. Af þessum ástæðum hafa ýmis ný nöfn bæst við á mannanafnaskrá á liðnum árum, s.s. *Sæbrá* (hliðstætt við *Snæbrá*), *Snekkja* (hliðstætt við *Knörr*), *Emerald* (hliðstætt við *Safir*), *Eros* (hliðstætt við *Ares*), *Súlamít* (hliðstætt við *Gídeon*), *Eldmar* (hliðstætt við *Eldey*).

Enn aðrir velja nöfn sem tengjast náttúrunni á einhvern hátt, t.d. dýrum, birtu, dimmu, veðri eða hafi. Sumir leita í Biblíuna eða í goðafræði, norræna, gríska eða rómverska.

Bókmenntir, bæði innlendar og þýddar, hafa lengi verið vinsælar til leitar að nöfnum og eru enn og áhrif kvikmynda, einkum barna-

mynda, fara vaxandi. Þetta eru aðeins fáein dæmi um svið sem nýtt hafa verið síðasta aldarfjórðunginn og verður nú fjallað nánar um þau helstu. Ekki er viðlit að nefna öll ný nöfn í öllum flokkum.

2 Náttúran

Náttúran er stór flokkur og margt sem gæti rúmast þar bæði dautt og lifandi. Spendýr, fuglar, blóm og tré eru uppspretta fjölda nafna. Ljós, myrkur, haf og vindar móta mannlíf og dýralíf í landi þar sem vetur eru dimmir og sumur björt, hafið stundum úfið, stundum slétt og vindurinn ýmist hægur eða blásandi. Vegna fjölda nýrra nafna verður hér stiklað á stóru til þess að gefa örlitla hugmynd um nafnavalið á tímabilinu.

2.1 Dýr og jurtir

Dýraheiti voru nokkuð algeng til forna, bæði ósamsett og samsett, og flest hafa þau lifað fram á þennan dag. Sum komu fyrir í fornum heimildum eins og *Rjúpa*, *Grís*, *Hafur*, *Lambi*, *Refur* og *Tófa*. Af þessum nöfnum hafa *Lambi*, *Refur* og *Tófa* verið endurvakin á því tímabili sem er til umfjöllunar en hin eru horfin (Guðrún Kvarn 2002:238). Ný spendýraheiti eru *Ísbjörn*, *Tarfur*, *Uxi* og *Ylfingur*. Samsett nöfn eru allmörg og ekki rúm til að taka þau öll með. Hér verða aðeins nefnd nokkur dæmi með *úlfur* sem fyrri eða síðari lið en annars vísað á mannanafnaskrá á island.is: *Úlftýr*, *Úlfey*, *Bergúlfur*, *Björnúlfur*, *Borgúlfur*, *Frostúlfur*, *Náttúlfur*, *Sólúlfur*.

Þónokkur fuglaheiti hafa bæst við nafnaflóruna. Þar má nefna *Fálki*, *Jarpi*, *Kjói*, *Kráka*, *Krumma*, *Lundi*, *Sólskríkja*, *Spói*, *Tildra* og *Tjaldur*. Nafnið *Rita* er einnig nýlegt á mannanafnaskrá en óvíst er hvort þar er um fuglinn að ræða eða erlent kvenmannsnafn. Í flokki fugla finnast einnig samsett nöfn eins og *Hrafnfífa*, *Hrafnhetta*, *Hrafnsunna*, *Hrafnrún*, *Hrafn týr*, *Hrafnynja*, *Hrafnþór*, *Nátthrafn*, *Sólhrafn* og viðskeytta nafnið *Svaný*.

Jurtaheiti eru nokkur, bæði heiti á trjám og blómum. Þar má nefna *Fífill*, *Hvannar*, *Lótus* og *Þinur* og samsettu nöfnin, *Alparós*, *Bláklukka*, *Hrafnfífa*, sem vísar bæði til fugls og jurtar og *Melasól*.

2.2 Ljós, húm, myrkur

Birtan er öllum lífsnauðsynleg og hafa foreldrar oft leitað eftir birtu-nöfnum á börn sín. *Birtingur*, *Birtir* og *Birtna*, *Stirnir* og *Stjarna* og samsettu nöfnin *Bjartmey*, *Heiðbjartur*, *Snæbjartur* og *Sæbjartur* eru dæmi um slík nöfn sem bætt hefur verið á mannanafnaskrá á því tímabili sem hér er fjallað um. Í þennan flokk mætti einnig setja nöfnin *Glóa* og *Skær*.

Ekki eru nema fáeinir áratugir frá því að farið var að gefa nafnið *Sól* ósamsett en fjöldi nafnbera hefur aukist ár frá ári, einkum þeirra sem bera nafnið sem síðara af tveimur (sbr. nafnaleit Hagstofu Íslands). Samsetningum hefur fjölgað á síðasta aldarfjórðungi og má þar nefna sem dæmi *Sólhrafn* og *Sólúlfr*, sem áður voru nefnd í dýraflokknum, og kvenmannsnöfnin *Íssól*, *Máisól*, *Morgunsól*, *Náttsól*, *Snæsól*, *Söldögg*, *Sólheiður*, *Sólin*, *Sólkatla*, *Sólrós*, *Sæsól* og *Vetrarsól*.

Færri nafnberar tengjast myrkrinu en sólinni og eru nöfnin öll fremur ung. Ósamsett eru *Dimma*, *Myrk*, *Myrkva*, *Myrkvar*, *Myrkvi*, *Rökkva*, *Rökkvi*, *Skugga*, *Skuggi* en samsett *Dimmblá*, *Dimmey*, *Myrktýr*, *Myrkey*, *Rökkurdís* og *Svarthöfði* (Guðrún Kvaran 2016).

2.3 Veður og haf

Tiltölulega fá ný nöfn tengjast veðrinu en nefna má *Bylur*, *Garri*, *Kaldi*, *Stormur* og samsett *Stormey*. Nýlega voru kynlausu nöfnin *Frost*, *Snæfrost* og *Regn færð* á mannanafnaskrá og *Logn* er á lista yfir milli-nöfn. *Blær*, *Gola*, *Varmi* og *Ylur* tilheyra þessum flokki. *Blær* í merkingunni 'andvari, vindgustur' var lengst af karlmannsnafn en samkvæmt dómi Héraðsdóms Reykjavíkur frá 2013 er það nú einnig kvenmannsnafn. *Döggvi* og *Ísdögg* eiga einnig heima hér en kvenmannsnafnið *Dögg* hefur verið notað a.m.k. í átta áratugi.

Hafið hefur verið uppspretta nafna allt frá elstu tíð (Guðrún Kvaran 2013). Samsetningar með *Haf*- annars vegar og *Sæ*- hins vegar eru fjölmargar. Frá síðustu þrjátíu árum má nefna *Hafalda*, *Hafey*, *Hafrós*, *Haftýr* og *Sæbjört*, *Sæbrá*, *Sædóra*, *Sæsól*, *Sæbjartur* og *Sæmar*.

3 Bókmenntir og kvikmyndir

Nöfn Íslendinga hafa öldum saman verið sótt til fornbókmenntanna og mynda þau kjarnann í nafnaforða landsins. Síðar bættust við

annars konar bókmenntir eins og skáldsögur, innlendar og þýddar, og ljóð. Hjá sumum nöfnum var lengi sneitt eins og t.d. nafninu *Gróa* sem fékk neikvæðan blæ af persónunni Gróu á Leiti í leikriti Jóns Thoroddsens Pilti og stúlku.

Á síðari árum má sjá að nöfn eru sótt í Biblíuna, barnabækur og vinsælar kvikmyndir, einkum barnamyndir en breytingar á nafnalögum 1996 hafa gert fólki kleift að velja erlendan rithátt sem áður var óheimill.

3.1 Biblían

Fjölmörg nöfn, sem gefin voru síðasta aldarfjórðunginn, eiga rætur að rekja til rita Biblíunnar (Guðrún Kvaran 2012). Að sjálfsögðu þarf að hafa í huga þann fyrirvara að nöfn þurfa ekki að vera valin vegna þess að þau koma fyrir í Biblíunni. Þau geta komið aðra leið inn í íslenskan nafnaforða. Nöfnin hafa hugsanlega verið notuð í fjölskyldunni eða verið valin vegna þess að þau þykja falleg. Nafnið *Aron* hefur t.d. verið mjög vinsælt á Íslandi síðustu áratugi en væntanlega er ekki öllum kunnugt um að Aron var eldri bróðir Móse og var útnefndur fyrsti æðsti prestur Ísraelsmanna. Nafnið *Ariel* kemur fyrir í Biblíunni en er meðal yngra fólks þekktara úr sögunni um Litlu hafmeyjuna (Disney-kvikmynd).

Spámannaöfnin *Amos*, *Esekiel* og *Zakaría* eru öll á mannanafnaskrá. *Zakaría* er ritað *Sakaría* í Biblíunni, a.m.k. í yngri útgáfum. Nafn spámannsins *Elía* er einnig á mannanafnaskrá sem karlmannsnafn en *Elía* er þar einnig sem kvenmannsnafn og nafn spámannsins *Sefanía* fór á mannanafnaskrá sem kvenmannsnafn. Karlmannsnöfnin *Abraham*, *Ísrael*, *Gídeon*, *Rúben*, *Immanúel* og *Efraím* og kvenmannsnöfnin *Debóra* og *Naomí* eru þekkt nöfn úr Biblíunni sem fóru á mannanafnaskrá síðasta aldarfjórðunginn. Nafn *Rafaels* erkiengils í Tóbítbók, einni apókrýfu bókanna, hefur verið samþykkt á skrána en dæmi um minna þekkt Biblíunöfn eru *Híram*, *Abel*, *Asael*, *Nikanor*, *Ísmael* og *Mordekaí* sem eru á mannanafnaskrá yfir eiginnöfn drengja og *Atalía*, *Júdea*, *Tamar*, *Tirsa* og *Súlamít* yfir eiginnöfn stúlkna.

Þá eru ónefnd tvö karlmannsnöfn, sem ekki eru nefnd í Nýja testamentinu en tengjast óneitanlega fæðingu Jesú, en það eru vitringarnir *Kaspar* og *Melkíor*. Nafn þriðja vitringsins, *Baltasars*, hefur verið notað hér á landi frá síðari hluta 20. aldar og hefur náð miklum vinsældum en áhrifin koma væntanlega úr annarri átt.

3.2 Fornbókmenntir

Allmörg nöfn hafa í árunna rás verið sótt til bókmennta af öllu tagi. Á tímabilinu, sem er til umræðu, bættust á mannanafnaskrá ýmis nöfn úr fornum bókmenntum, t.d. Snorra-Eddu og eddukvæðum. Þaðan eru runnin nöfnin *Fjalarr* á dverg í dvergatali Völuspár og úr Hávamálum og *Gjúki* úr Völsunga sögu, *Hymir* úr Hymiskviðu, *Kjárr* úr Skáldskaparmálum og *Atlakviðu*, *Kvasir* sem skapaður var úr hráka ása og vana, *Ónarr* úr dvergatali Völuspár, *Skadi*, kona Njarðar í Nóatúnnum, úr Snorra-Eddu, *Vili*, sem var bróðir Óðins, *Vár*, hjúskapargyðja í Prymskviðu, *Skuld*, ein örlaganornanna, *Grímnir*, Óðinsheiti í Grímnismálum og *Váli*, sonur Loka, og annar *Váli* sonur Óðins, í Snorra-Eddu, *Ullur* var einn goðanna tengdur bogfimi og skíðamennsku og *Skrýmir* var annað nafn Útgarða-Loka. Nefna má einnig hér að á síðustu árum hafa eiginnöfnin *Ásynja*, *Skjaldmey*, *Valkyrja* og *Jötunn* verið samþykkt á mannanafnaskrá.

Úr Íslendingasögum má nefna *Mýrúnu*, dóttur Írakonungs, úr Landnámu og *Raknar* úr Þorskfirðinga sögu, Hálfðanar sögu Eysteinsonar og *Bárðar* sögu Snæfellsáss. *Refur* kemur fyrir í Króka-Refs sögu og *Gísla* sögu Súrssonar, *Styrr* í Eyrbyggja sögu, *Vakur* í Kjalnesinga sögu og *Kakali*, viðurnefni Þórðar kakala Sighvatssonar í Sturlungu.

3.3 Yngri bókmenntir og kvikmyndir

Úr yngri bókmenntum og kvikmyndum hafa bæst við á mannanafnaskrá nöfnin *Þyrnirós* og *Ugluspegill* sem koma fyrir í gömlum erlendum sögum. *Villimey*, *Þula*, *Þúfa*, *Heikir*, *Viljar* og fleiri eru væntanlega sótt í sagnaflokkinn Ísfólkið eftir Margit Sandemo en *Þúfa* kemur einnig fyrir í Bárðar sögu Snæfellsáss. *Míriel*, *Dynþór* og *Þjóðann* eru nefnd í Hringadróttins sögu J.R.R. Tolkien. Hugsanlega er fyrirmyndir einnig að finna í vinsælum kvikmyndum, s.s. *Ripley* í Alien-kvikmyndunum og *Ariel* í kvikmynd Walt Disneys. *Nala* er á sama hátt líklega sótt til kvikmyndar Walt Disneys um konung ljónanna, *Míó* í söguna Elsku Míó minn eftir Astrid Lindgren og *Ronja* í Ronja ræningjadóttir, aðra vinsæla barnabók eftir sama höfund. Úr þýddum bókmenntum má nefna að *Ófelía* kemur fyrir í leikritinu Hamlet eftir Shakespeare og *Birtingur* í samnefndri sögu eftir Voltaire.

4 Grísk og rómversk goðafræði

Allmörg nýleg nöfn á mannanafnaskrá koma fyrir í grískri og rómverskri goðafræði. Þar má nefna himnaguðinn *Seif*, stríðsguðinn *Ares*, veiðigyðjuna *Artemis*, barnsburðargyðjuna *Eileiþíu*, gríska ástarguðinn *Eros* og rómverska ástarguðinn *Amor*, *Merkúr* sem var rómverskur guð verslunar og ferðalaga, mánagyðjuna *Línu* í rómverskum goðsögnum, risann *Atlas* í grískri goðafræði. *Palía* er gyðja gleðileikja og *Úranía* gyðja stjörnufræðinnar, *Íkarus* er með vængi úr fjöðrum og *Orfeus* er söngvari og hörpuleikari. Nöfnin *Elektra*, *Angelía*, *Senía* (oft ritað *Xenía*), *Delía*, *Aríaðna* koma einnig fyrir í grískum goðsögnum en eru ekki eins þekkt. Sjá má að fólk leitar oft í fornþekktir og goðafræði að nöfnum sem eru sjaldgæf eða hafa jafnvel aldrei verið notuð sem eiginnöfn.

Lokaorð

Í greininni eru dregnir fram fáeinir flokkar nafna sem sóttir eru í náttúruna, bókmenntir eða gríska og rómverska goðafræði til þess að sýna að margt getur orðið kveikjan að nýju nafni. Náttúran er auðug uppspretta hvort sem um er að ræða ljós eða myrkur af einhverju tagi, vindinn sem stundum er í hvíld en stundum lætur hressilega í sér heyra, hafið, úfið eða slétt, og til jurta- og steinaríkisins má endalaust finna efni í eiginnöfn. Lengi hefur verið sótt í eldri íslenskar bókmenntir í leit að nöfnum, en nöfn úr yngri bókmenntum, íslenskum sem erlendum, verða sífellt algengari og erlendar barnamyndir hafa bæst í þann flokk á síðari árum. Enn eru sótt í Biblíuna nöfn sem þykja óvenjuleg eða falleg.

Stundum er erfitt að leita að og ákvarða uppruna nafna. Nöfnin *Aþena* og *París* eru á mannanafnaskrá og gætu verið sótt í gríska goðafræði. *Aþena* var viskugyðjan og prinsinn *París* nam *Helenu* fögru á brott og var það kveikjan að Trójustríðinu. Vel má samt vera að ýmsir tengi nöfnin *Aþena* og *París* frekar við borgir en gríska goðafræði. Kvenmannsnafnið *Róm* er einnig á mannanafnaskrá og liggur beinast við að líta á það sem borgarheiti á Ítalíu sem á vissan hátt tengist rómverskri goðafræði. En í öðrum tilvikum geta nokkrar skýringar komið til greina. *Mars* var guð hernaðar hjá Rómverjum til forna, eftir honum var plánetan *Mars* nefnd, en *mars* er einnig einn af mánuðum

ársins. Tveir karlmenn báru nafnið samkvæmt manntali 1855 og annar þeirra er sagður hafa fengið nafnið eftir fæðingarmánuði sínum.

Ljóst er að kveikjan að nýjum nöfnum er margvísleg og í sumum tilvikum getur verið erfitt að ákvarða hver uppruni nafna er.

Heimildir

- Dómur Héraðsdóms Reykjavíkur, 31. janúar 2013, (mál nr. E-721/2012).
- Guðrún Kvaran. 2002. Dýr og menn – um dýraheiti í mannanöfnum. Í: Anfinnur Johansen o.fl. (ritstj.). *Eivindarmál. Heiðursrit til Eivind Weihe á seksti ára degi hansara 25. apríl 2002*, bls. 231–240. Føroya Fróðskaparfelag: Tórshavn.
- Guðrún Kvaran. 2012. Áhrif Biblíunnar á íslenskar nafngjafir. *Mótun menningar. Afmælisrit – Festschrift*. Gunnlaugur A. Jónsson 28.4. 2012, bls. 35–54. Reykjavík: Hið íslenska bókmenntafélag.
- Guðrún Kvaran. 2013. Íslandske person- og gadenavne tilknyttet havet. *Novn i strandmentanini. Navne i kystkulturen*. Forelæsninger fra det 41. NORNE-symposium i Tórshavn 2.–4. juni 2011, bls. 98–111. Uppsala: NORNA-förlaget.
- Guðrún Kvaran. 2016. Nöfn birtu og myrkurs, veðurs og hafs. Í: Magnús Snædal og Turið Sigurðardóttir (ritstj.). *Frændafundur 9*, bls. 93–102. Reykjavík: Hugvísindastofnun Háskóla Íslands.
- Hagstofa Íslands*. Hversu algengt er nafnið? <https://www.hagstofa.is/talnaefni/ibuar/faeddir-og-danir/nofn/> (sótt í desember 2022).
- Mannanafnaskrá*. <https://island.is/leit-i-mannanafnaskra> (sótt í ágúst 2022).
- Úrskurðir mannanafnanefndar. <https://www.stjornarradid.is/gogn/urskurdir-og-alit/> (sótt í ágúst 2022).

Lykilorð

nafnfræði, eiginnöfn, mannanafnaskrá, ný nöfn, kveikja að nöfnum

Keywords

onomastics, personal names, personal names register, new names, inspiration behind new names

Abstract

This article discusses new names that have been added to the personal names register since its first publication in 1991. Examples are given of new names inspired by nature, literature, movies and mythology.

Ágústa Þorbergsdóttir
Stofnun Árna Magnússonar í íslenskum fræðum
agusta.thorbergsdottir@arnastofnun.is

Guðrún Kvaran
prófessor emerítus
gudrun.kvaran@arnastofnun.is

Helga Hilmisdóttir

Samtalsorðabók. Veforðabók sem varpar ljósi á munstur í munnlegum samskiptum

Veforðabókin *Samtalsorðabók* er tilraunaverkefni sem unnið er á orðfræðisviði Stofnunar Árna Magnússonar í íslenskum fræðum með styrk frá Nýsköpunarsjóði námsmanna. Tilgangur verkefnisins er að þróa nýjar leiðir í orðabókargerð sem henta betur töluðu máli en hefðbundnar orðabækur. Áhersla er lögð á notkun hljóðritana þar sem notendur geta hlustað á brot úr raunverulegum samtölum sem sýna dæmigerða notkun uppflöttiorða. Ritstjóri orðabókarinnar er Helga Hilmisdóttir.

Í *Samtalsorðabók* má fletta upp orðum, hljóðum og orðasamböndum sem gegna mikilvægu hlutverki í samtölum. Sem dæmi má nefna kveðjur, ávörp, blótsyrði, kurteisorð og ýmiss konar orðasambönd, hljóð og smáorð sem fólk notar til að taka á móti upplýsingum eða liðka fyrir samskiptum. Þegar skýra á orð af þessu tagi, sem gegna pragmatísku hlutverki, þarf fyrst og fremst að skoða hvernig orðin eru notuð og í hvaða samhengi þau koma fyrir fremur en að reyna að útskýra eiginlega merkingu.

Samtalsorðabók lýsir raunverulegri notkun í nútímaíslensku og því er ekki gert upp á milli gamalgróinna og viðurkenndra orða (t.d. *nú* og *jæja*) og nýjunga sem einkum koma fyrir í mjög óformlegu máli ungs fólks (t.d. *þúst*, *beisikkli* og *what*). Efni orðabókarinnar takmarkast þó við uppflöttiorð sem finna má í hljóðrituðum samtölum og aðeins

eru settar inn skýringar sem eiga sér stoð í raunverulegum dæmum. Í fyrstu útgáfu orðabókarinnar var megináhersla lögð á upptökur af útvarps- og hlaðvarpsþáttum þar sem auðvelt er að nálgast slíkt efni. Einnig voru nokkur dæmi fengin úr hversdagslegum samtölum venjulegra Íslendinga, m.a. samtöl sem tekin voru upp innan rannsóknarverkefnisins Íslenskt unglíngamál sem stýrt var af Helgu Hilmisdóttur. Leitast var við að nota dæmi frá málhöfum á öllum aldri og víðs vegar að á landinu. Einnig var þess gætt að málfarar sem hafa lært íslensku sem annað mál ættu sína fulltrúa í dæmasafninu. Við vinnslu orðabókarinnar eru samtalsbrotin valin með það fyrir augum að sýna dæmigerð munstur úr hversdagslegu máli. Þess vegna er mikilvægt að ólíkir hópar samfélagsins leggi til efni og séu sýnilegir í orðabókinni. Á *Mynd 1* má sjá skýringar við uppflöttiorðið *mhm*, þ.e. lýsingar á því samhengi sem það kemur fyrir í.

mhm

a) sem jákvætt svar við já eða nei-spurningu (Dæmi 1)
 b) notað sem viðbragð við staðhæfingu viðmælanda; gefur til kynna að mælandi hafi skilið viðmælanda, að hann hafi ekkert við innihaldið að athuga og að viðmælandi geti því haldið áfram að tala (Dæmi 2-4)

Lykilorð: [endurgjöf](#), [haltu áfram-merki](#), [svar við já eða nei-spurningu](#) Sjá einnig: [já \(innsög\)](#), [já](#)

Mynd 1: Skýringar uppflöttiorðsins *mhm*.

Eins og sést á *Mynd 1* er notkun *mhm* skipt í tvo flokka. Annars vegar er orðið notað sem jákvætt svar við já eða nei-spurningu (a) og hins vegar sem merki um að mælandi hafi skilið staðhæfingu viðmælanda og að hann geti því haldið áfram að tala (b). Ekki er loku fyrir það skotið að fleiri notkunarskýringar eigi eftir að bætast við eftir því sem verkinu vindur fram og fleiri áhugaverð notkunardæmi finnast og því ber ekki að líta á þessa lýsingu sem tæmandi.

Auk skýringa eru gefin upp þrjú lykilorð, þ.e. hugtök úr samskiptamálfraði, sem smella má á til að fá upp lista yfir orð sem sinna sama hlutverki: endurgjöf, haltu áfram-merki (e. *continuer*) og svar við já eða nei-spurningu. Notendum er einnig bent á aðrar flettur sem sinna svipuðu hlutverki og í þessu tilviki eru það orðin *já* og *já* sem borið er fram á innsogi. *Mynd 2* sýnir svo dæmi 1 undir sömu flettu.

Dæmi 1

sem jákvætt svar við já eða nei-spurningu

Samhengi
Spjall unglinga um lokapróf.

01 A ert þú að fara í einhver svona vorpróf eða eitthvað svoleiðis
02 (..)
03 B já
04 C ferðu í lokapróf
05 (..)
06 B **mhm**
07 C úr hvaða fögum
08 (..)
09 B íslensku s- stærðfræði og (..) hadna (.) en- e- dönsku

Hlusta á dæmi Hlusta á dæmi (stakt orð)

▶ 0:00 / 0:14 ▶ 0:00 / 0:00

Mynd 2. Notkunardæmi fyrir uppflettiordid *mhm*.

Brotið sem sjá má á *Mynd 2* er tekið úr hversdagslegu samtali þriggja menntaskólanema á höfuðborgarsvæðinu. Hér eru vinirnir A og C að spyrja B út í vorpróf sem nálgast óðfluga. C spyr já eða nei-spurningar í línu 4 og fær svarið *mhm* frá B. Eins og sjá má á næstu lotu C túlkar hún *mhm* sem jákvætt svar.

Við skráningu efnis var leitast við að hafa framsetningu eins einfalda og kostur er. Þagnir eru merktar með punktum, einn punktur fyrir mjög stuttar þagnir en tveir (0,3–2,0 sekúndur) og þrír þegar teygist á tímanum (meira en 2,0 sekúndur). Einnig er merkt við með táknum þegar heyra má hlátur, brakrödd eða inn- og útöndun eins og sjá má í skráningarlykli sem finna má á vefsíðu orðabókarinnar. Notendur veforðabókarinnar geta svo hlustað á hljóðupptökuna með því að smella á spilara fyrir neðan dæmi.

Í *Samtalsorðabók* eins og hún er í febrúar 2023 er að finna 171 uppflettiord og 403 notkunardæmi. Ætlunin er að halda áfram þróun hennar með því að bæta við fleiri uppflettiordum, betrubæta orðabókarskýringar og fjölga dæmum. Markhópurinn er einkum namar í íslensku sem öðru máli en einnig nýtist orðabókin þýðendum og öllum þeim sem áhuga hafa á íslenskri tungu. Ekki má heldur gleyma því að *Samtalsorðabók* nýtist sem gagnagrunnur og tæki til að skrásetja og varðveita dæmi um munnleg samskipti á íslensku. Hún sinnir

Því varðveisluhlutverki eins og önnur gagnasöfn Stofnunar Árna Magnússonar í íslenskum fræðum sem hingað til hafa einkum snúið að rituðu máli (t.d. *Ritmálssafn Orðabókar Háskólans*) eða staðbundnum orðaforða (t.d. *Talmálssafn Orðabókar Háskólans*).

Starfsmenn verkefnisins sem lögðu grunn að orðabókinni voru Ása Bergný Tómasdóttir og Kristín Björg Björnsdóttir, nemar í íslensku og almennum málvísindum við Háskóla Íslands. Starf þeirra fólst í að hlusta á upptökur af samtölum, finna áhugaverð orð eða orðasambönd sem einkenna samtöl, klippa hljóðskrárnar til og hreinsa og umskrá samtölin. Helga Hilmisdóttir valdi svo úr dæmi, raðaði þeim upp í eðlilega röð, skrifaði skýringar og setti inn lykilorð. Trausti Dagsson, verkefnisstjóri í upplýsingatækni við Stofnun Árna Magnússonar í íslenskum fræðum, bjó til gagnagrunn, skipulagði notendaviðmót og hannaði vefsíðuna. Þóra Björk Hjartardóttir veitti ráðgjöf og er tengiliður verkefnahópsins við nema í íslensku sem öðru máli.

Þótt vefurinn hafi verið opinn almenningi frá 2021 er orðabókin enn á frumstigi. Enn á eftir að bæta við flettum og fleiri dæmum. Sú útgáfa sem nú er á vefnum er því eins konar grunnur að orðabók sem á eftir að taka langan tíma í vinnslu. Nálkast má orðabókina á vefslóðinni *samtalsordabok.arnastofnun.is*.

Lykilorð

veforðabók, samtöl, samskiptamálfraði

Keywords

webdictionary, conversation, interactional linguistics

Abstract

In this article, a new webdictionary for pragmatic markers in Icelandic is presented.

Helga Hilmisdóttir
 Stofnun Árna Magnússonar í íslenskum fræðum
 helga.hilmisdottir@arnastofnun.is

Ármann Jakobsson og Guðrún Kvaran

Götunöfn í Reykjavík 2001–2022

1

Árið 2001 var skipaður nýr starfshópur um götunöfn í Reykjavík, í daglegu tali síðan oft kallaður götunafnanefnd. Starfshópurinn heyrði undir það sem nú nefnist umhverfis- og skipulagsráð en hefur heitið ýmsum nöfnum á starfstíma hópsins. Þau sem þetta rita sátu í hópnum í 21 ár ásamt Ásrúnu Kristjánsdóttur hönnuði. Í fyrsta hópnum voru ásamt okkur Magnús Sædal Svavarsson byggingarfulltrúi Reykjavíkur til 2013 og Þórarinn Þórarinsson arkitekt en síðar voru í hópnum Björn S. Hallsson, Nikulás Úlfar Másson, Borghildur Sölvadóttir og Hrafnhildur Sverrisdóttir. Á dögum Björns var fremur lítið fundað enda hrunið nýbúið og lítil uppbygging en Magnús og Nikulás voru duglegir að kalla hópinn saman þannig að hann fundaði a.m.k. 56 sinnum á þessu tímabili en mikil vinna var einnig unnin milli funda.

Á fyrsta ári var mikið fundað enda verkefnið þá að finna nöfn á allar götur í fimm nýjum hverfum í jaðri Reykjavíkur. Síðan varð stefnubreyting hjá borginni og frá 2006 fólst starfið ekki síður í að bæta við götunöfnum í gróin hverfi borgarinnar. Nefndin var fljót að koma sér saman um ákveðin sjónarmið sem skiptu miklu máli í vinnunni, voru þau aldrei fest á blað en sameiginlegur skilningur var á mikilvægi þeirra. Eitt var að vinna hópsins væri bæði í þágu borgarbúa og íslensks máls. Annað var að taka tillit til íbúa. Þriðja var að gæta samhengis og samræmis við borgarlandslagið og fyrri nöfn í því. Að lokum var eitt sjónarmið að nýta vannýttan orðaforða úr mál-sögunni. Þar má nefna gömul og gleymd örnefni en einnig hinn mikla orðaforða sem finna má í Snorra-Eddu og hinu forna skáldskaparmáli

þjóðarinnar. Þá hafa kynjasjónarmið frá öndverðu skipt máli í starfi hópsins eins og sjálfsagt má teljast.

Þau er þetta rita eru sérfróð um íslenska málfræði og nöfn (Guðrún) og íslenskar bókmenntir fyrri alda (Ármann) og nýttu sérþekkingu sína óspart í vinnu fyrir hópinn. Ásrún talaði jafnan máli myndlistar og hönnunar en félagar okkar í hópnum voru fulltrúar borgarskipulags og arkitektúrs. Hópurinn leysti af hólmi einn ráðgjafa og okkar mat er að vel hafi tekist til. Góður andi var jafnan í hópnum sjálfum en flest okkar höfðu engin samskipti við pólitískar nefndir borgarinnar og þótti stundum bera á ákveðnu skilningsleysi þar enda tíð mannskipti þar á ferð. Góðar greinargerðir fyrir nöfnunum gátu þó oft komið í veg fyrir átök og misskilning. Eins og gildir um margt er verkefnið ívið flóknara en margir halda. Ekki er óalgengt að fólk sem hefur lítið sem ekkert kynnt sér verkefni af þessu tagi hafi eftir sem áður miklar skoðanir á því. Mat okkar eftir þessa löngu reynslu er að það sé gott að hafa sérfræðinga með borgaryfirvöldum í þessari vinnu og einu vandkvæðin sem upp komu hafi í raun verið óviðkomandi vinnu nefndarinnar sjálfar.

2

Dagskipun starfshópsins við stofnun árið 2001 var að horfa til framtíðarinnar og fyrir vikið vann hann í upphafi mikið starf sem ekki hefur nýst til fulls vegna þess að uppbygging í borgarjaðrinum hefur verið minni en útlit var fyrir þá. Aðeins eitt af þeim fimm hverfum sem þá voru skipulögð varð til fljótlega en hlutar annarra. Það var Norðlingaholtshverfið þar sem nefndin ákvað að nota endinguna *-vað* og nota nöfn sem til voru áður í tungumálinu sem örnefni. Stofnbrautirnar tvær hétu *Norðlingaholt* og *Bugða* en síðan bjó nefndin til banka með 16 götunöfnum þar sem *-vað* er endingin. Þau voru *Árvað*, *Bjallavað*, *Ferjuvað*, *Helluvað*, *Hestavað*, *Hólavað*, *Kambavað*, *Kólguvað*, *Krókavað*, *Lindarvað*, *Lækjarvað*, *Móvað*, *Rauðavað*, *Reiðvað*, *Sandavað* og *Selvað*. Síðar bættust götur við í hverfið og þá settist hópurinn niður og bætti við nöfnunum *Búðavað*, *Ellidavað* og *Þingvað* sem hafa skírskotun í landslagið og fornt hlutverk svæðisins sem þingstaðar.

Ekki hefur farið jafn vel fyrir öðrum hugmyndum hópsins. Við Úlfarsfell voru á þessum tíma skipulögð fimm hverfi en aðeins eitt varð að veruleika þó að nýlega sé vinna hafin við annað. Þessi hverfi áttu að heita *Vatnabyggð* enda eru þau umlukin af mörgum helstu

vötnum höfuðborgarsvæðisins en sú hugmynd fékkst aldrei staðfest af skipulagsráðinu. Hugmyndum um götunöfn var aftur á móti vel tekið en hins vegar hefur enn ekki verið byggt jafn mikið á þessu svæði og þá var stefnt að. Eina hverfið sem byggst hefur er Brunnahverfi þar sem nöfnin voru sótt til ásynja í Snorra-Eddu auk annarra goðvera sem tengdust brunnum sérstaklega. Þannig heitir gata á jaðri hverfisins *Mímisbrunnur* en meðal annarra götunafna eru *Urðarbrunnur*, *Friggjarbrunnur*, *Iðunnarbrunnur*, *Lofnarbrunnur*, *Geffunarbrunnur*, *Sifjarbrunnur*, *Gerðarbrunnur*, *Freyjubrunnur* og *Sjafnarbrunnur*. Nefndin hafði fleiri nöfn kvenkyns goðvera í þússi sínum en fjöldi gatna varð ekki meiri og raunar voru ýmsir tískustraumar í fjölda gatna á meðan hópurinn starfaði. Upp úr aldamótum 2000 var reynt að nota sem fæst nöfn en viðhorfin voru önnur 20 árum síðar.

Aðeins eitt annað hverfi er komið í byggð undir Úlfarsfelli en það er Tjarnarhverfið. Þar eru enn sem komið er aðeins fjórar götur: *Gæfuttjörn*, *Jarptjörn*, *Silfrattjörn* og *Rökkvatjörn*. Eins og sjá má eru hér á ferð íslensk hestanöfn en starfshópurinn lagði borginni til 36 önnur nöfn af sama toga í greinargerð sem skilað var árið 2002. Aðrar endingar sem voru ráðgerðar undir Úlfarsfelli voru *-vatn* og *-á*. Lagt var til að nöfnin úr áahverfinu væru sótt í íslenskt landslag og má þar nefna *Myrká*, *Krossá* og *Gilsá* en greinargerðin geymir ríflega 30 nöfn. Þá var um aldamótin skipulagt tvískipt vatnahverfi og lagði starfshópurinn til að þar væru annars vegar notuð almenn nöfn (*Ljósavatn*, *Dýjavatn*, *Veidivatn* og *Djúpavatn* eru fjögur af 24 nöfnum sem lögð voru til) en hins vegar nöfn úr dýraríkinu (*Álftavatn*, *Svanavatn*, *Æðarvatn*, *Hvalvatn*, *Svínavatn* og *Sænautavatn*). Hér má glöggst sjá fjölbreytnina í tillögum starfshópsins en um leið samræmið. Nýta átti endingar í öllum þessum hverfum þar sem endingin var sótt í ár, vötn, tjarnir og brunna.

Á teikniborðinu þá var líka hverfi við Rauðavatn sem átti að vera iðnaðarhverfi. Þótti starfshópnum tilvalið að kalla það *Merkurhverfi* enda skóglendi á svæðinu en vegna iðnaðarins yrði forliðurinn sóttur í dvergatal Völuspár og Snorra-Eddu. Dverganöfnin eru ansi mörg og hefði verið auðvelt að nefna einar 60 götur með falletum og eftirminnilegum nöfnum. Árið 2007 var aftur komið að þessu hverfi í skipulagi en nú þótti endingin *-heiði* eiga betur við enda var farið að nota nafnið *Hólmsheiði* um þetta svæði, meðal annars í umræðu um hugsanlegt flugvallarsvæði. Nefndar voru einar sjö götur sem hétu *Hólmsheiðarvegur*, *Dvalinsheiði*, *Fundinsheiði*, *Þorinsheiði*, *Þráinsheiði*, *Durinsheiði* og *Reginsheiði*. Auk þess fengu fjögur hringtorg nöfnin

Vestratorg, Norðratorg, Austratorg og *Suðratorg* eftir dvergunum *Vestra, Norðra, Austra* og *Suðra* sem héldu himninum uppi samkvæmt Gylfaginningu Snorra-Eddu. Enn hefur þó ekki orðið úr byggingarframkvæmdum á þessu svæði.

Seinustu hverfin sem skipulögð voru árið 2002 voru Gufunes og Geldinganes. Í Gufunesi var ákveðið að nota konungaheiti og sækonungaheiti úr dróttkvæðum en endingarnar *-bót* og *-bás*, annars vegar á svæði á landfyllingu en hins vegar vegna tengingar við sjóinn. Löngu síðar var haldið áfram með þetta skipulag og meðal nafna sem tekin hafa verið í notkun eru *Bengilsbás* og *Hilmisbás* en bæði þessi nöfn voru í upphaflega gagnabankanum. Sækonungaheitin hafa aftur á móti verið tekin í framhald á Bryggjuhverfinu í Grafarvogi og má þar m.a. finna *Beimabryggju, Buðlabryggju, Endilsbryggju* og *Gjúkabryggju*.

Á Geldinganesi var ákveðið að nota endingarnar *-fjara* og *-blá* en síðara orðið merkir ‚mýri‘. Fjörunöfnin áttu að vera með forliðum sem væru skeljanöfn (t.d. *Öðuffjara, Kuðungaffjara, Doppuffjara* og *Krækl-ingaffjara*). Bláarnöfnin áttu annars vegar að vera almenn og sótt í náttúruna (*Vindblá, Breiðblá* og *Hamrablá*) en hins vegar valkyrjunöfn úr dróttkvæðum og Snorra-Eddu (*Gunnarblá, Hlakkarblá, Kárublá* og *Hrundarblá*) og þar var eitt sjónarmið að nota kvenkynsnöfn andstætt Gufunesinu þar sem sækonungaheitin eru karlkyns. Enn hefur þó ekki verið haldið áfram með skipulag á Gufunesi.

Nýtt úthverfi borgarinnar sem starfshópurinn hefur fengið að glíma við nýlega er á Esjumelum við Vesturlandsveg í námunda við Kjalarnes. Árið 2018 lagði hópurinn til að notuð yrði endingin *-slétta* en nöfnin yrðu kennd við málma (*Gullslétta, Silfurslétta, Járnslétta, Málmslétta, Bronsslétta, Koparslétta, Steinslétta* og *Kalkslétta*). Þessi nöfn má nú finna í Borgarvefsjá.

Þessi upptalning sýnir hversu umhugað starfshópnum hefur verið um tengslin við náttúruna og menninguna. Menningararfurinn úr Snorra-Eddu og dróttkvæðunum hefur nýst vel enda eru þar fjölmörg falleg og vannýtt íslensk heiti. Með því að nota þau í götunöfn kemst á samband við nýja kynslóð sem elst upp í götu en rekst ef til vill löngu síðar á kunnugleg orð í Snorra-Eddu. Starfshópnum hefur líka verið umhugað um fjölbreytni. Auðvitað hafa verið ákveðin vonbrigði hversu margar góðar hugmyndir hafa ekki komist í framkvæmd en ekki má gleyma því að sveigjanleiki er mikilvægur.

3

Efnahagskreppan sem skall á árið 2008 og breytt viðhorf í borgarskipulagi höfðu vitaskuld heilmikil áhrif á starf götunafnastarfs-hópsins en hann var sveigjanlegur og tók öllum verkefnum vel. Það hefur líka reynst skemmtileg áskorun að bæta við götunöfnum í gróin hverfi. Þar hefur sjónarmiðið verið að búa ekki til nýjar endingar heldur reyna að fylgja siðvenjum sem fyrir voru í hverfinu og bæt看 þar við nöfnum sem hljóma eins og þau hafi alltaf átt að vera á þessum stað. Ein fyrsta viðbótin af þessu tagi var í Grafarholti, í Þúsaldarhverfinu þar sem Þórhallur Vilmundarson hafði verið helsti ráðgjafinn þegar kom að nafngiftum. Nöfnin þar voru sótt í kristnítökuna árið 1000 og að sjálfsgöðu vildi starfshópurinn virða hans starf þegar kom að því að bæta við litlu hverfi í jaðri hins stærra. Ákveðið var að sækja nöfnin þar til Haukdælaættarinnar en úr henni komu tveir fyrstu biskupar á landinu: Ísleifur Gissurarson og Gissur Ísleifsson en Dalla hét kona Ísleifs. Ákveðið var að stofnbrautin í þessu litla hverfi hétu *Haukdælabraut* en aðrar götur *Ísleifsgata*, *Gissurargata* og *Döllugata*. Nefndin lagði einnig til *Teitsgötu* sem kennd var við Teit Ísleifsson sem fóstaraði Ara fróða en sú gata var slegin af þegar nöfnin voru komin.

Við höfnina í Vesturbæ Reykjavíkur urðu til nýjar götur upp úr aldamótum og hópnum þótti eðlilegt að líta til götunafna á sama svæði: *Bárugötu*, *Öldugötu*, *Ránargötu* og *Ægisgötu*. Við bættust *Hlés-gata*, *Rastargata* og *Lagargata* en allt eru þetta sævarheiti úr Snorra-Eddu. Flóknara var að bæta við einu götuheiti í Laugarneshverfi nálægt Kirkjusandi og Laugarnesvegi en þá var hægt að sækja í söguna. Laugarneshverfið er kennt við hinn forna Laugarnesbæ og þar bjó í elli sinni Hallgerður langbrók sem vitaskuld hefði verðskuldað að eignast götuheiti þegar götur voru nefndar *Gunnarsbraut*, *Njálsgata*, *Bergþórugata* og *Kárastígur* en þá var Hallgerður skilin eftir, væntanlega vegna óvinsælda meðal þáverandi yfirvalda. Okkar starfshópur vildi bæta úr þessu og lagði því til nafnið *Hallgerðargata* á nýja götu nyrst í Laugarneshverfinu og hlaut þetta góðar undirtektir borgaryfirvalda sem fannst eins og starfshópnum að illa hefði verið gengið fram hjá Hallgerði. En það hefði þó ekki endilega átt við að troða nafni hennar hvar sem er heldur er það sérstaklega viðeigandi í Laugarnesi þar sem hún bjó sjálf.

Meðal annarra verkefna af sama tagi sem nefna mætti eru nýjar götur í Háaleitishverfi. Þar voru áður *Ofanleiti*, *Miðleiti* og *Efstaleiti* og

til að halda í þetta kerfi bætti starfshópurinn við heitunum *Lágaleiti* og *Jaðarleiti* en það síðarnefnda er í jaðri hverfisins. Þá var bætt við *Vörðuleiti* sem þótti passa við *Hvassaleiti*. Þegar nýtt hverfi varð til á Hlíðarenda þótti starfshópnum einnig rétt að nota áfram endinguna *-hlíð* sem teygir sig víða um borgarlandslagið. Vegna þess að nýja hverfið er í námunda við Valsvöllinn gamla þótti *Valshlíð* smekklegt nafn og þá eðlilegt að bæta við fleiri ránfuglum og til urðu *Haukahlíð*, *Fálkahlíð*, *Arnarhlíð* og *Smyrilshlíð*. Raunar var *Smyrilsvogur* áður til í Reykjavík en starfshópnum hefur ekki þótt rétt að forðast alfarið götur með lík nöfn. Þannig voru nöfn ásynja notuð í Brunnahverfi þó að einstaka götur á Skólavörðuholti hétu líka eftir þeim. Líka hefur verið byggt við Vogahverfið og þar var reynt að bæta við nöfnum sem féllu svo vel við þau sem fyrir voru að jafnvel nefndin sjálf myndi ekki endilega hver hún hafði valið. Meðal nafna sem þar bættust við voru *Kuggavogur*, *Arkarvogur*, *Trilluvogur* og *Drómundarvogur*. Allt eru þetta skipaheiti og hið sama á við um heitin sem áður voru notuð í Vogahverfinu: *Karfavogur*, *Eikjuvogur*, *Barðavogur*, *Drekavogur*. Að sjálfsögðu skipti það bæði okkur og fyrri nafngjafa máli að hverfið liggur að sjó.

Meðal seinustu verkefna starfshópsins áður en við hurfum úr honum vorið 2022 voru götur í grónum hverfum þar sem alltaf var reynt að láta nöfnin falla vel að því kerfi sem fyrir var og lýsir því kannski best hvernig starfshópurinn hefur litið á sig sem þjón tungumáls og borgarskipulags fremur en að fyrir honum hafi vakað að láta ljós sitt skína. Í nýju spítalahverfi sunnan við Eiríksgötu og Leifsgötu var lagt til að bæta við *Þjóðhildargötu* og *Freydísargötu* en þau nöfn eru sótt til konu Eiríks rauða og systur Leifs heppna. Sunnar var ákveðið að bæta við *Hildigunnargötu* og *Hrafnsgötu* sem yrðu kenndar við tvo sögufræga lækna þjóðveldis- og Sturlungaaldar: Hildigunni lækni í Njáls sögu og Hrafn Sveinbjarnarson. Vitaskuld voru nöfnin ekki síst valin vegna þess að þessar götur verða í spítalahverfi. Aðeins vestar er von á götum sunnan við Sóleyjargötu og þar stakk nefndin upp á frekari blómanöfnum, meðal annars *Burknagötu*, *Fífilsgötu* og *Hvannargötu*. Í hinu nýja vísindahverfi hafa bæst við *Bjargargata* og *Torfhildargata* en þar eru götur kenndar við háskólamenn og rithöfunda og þótti verðugt að bæta þeim Torfhildi Hólm og Björgu Þorláksson í þann hóp.

Þrjú síðustu verkefni okkar í starfshópnum voru nýjar götur í Höfðahverfinu, Múlahverfinu og Skerjafirðinum. Eins og áður var reynt að miða við borgarlandslagið sem fyrir var og bæta *Steinhöfða*,

Múrhöfða og Meitilshöfða við Bíldshöfða, Eirhöfða og Funahöfða. Í Skerjafirði var lagt til að bæta *Reginsnesi* og *Andvaranesi* við *Fáfnisnes* og halda þannig áfram að vísa í goðsöguna um Sigurð Fáfnisbana og Rínargullið. Ekki er alveg jafn skýrt hvernig nöfnin í Múlahverfinu eru fundin. Þar eru fyrir *Ármúli*, *Síðumúli*, *Fellsmúli* og *Hallarmúli* en starfshópurinn ákvað að bæta við *Blámúla*, *Barðmúla* og *Dalsmúla*. Áherslan er hér á samfellu frekar en frumleika.

Við höfum nú nefnt allmörg af þeim nöfnum sem starfshópurinn lagði til við Skipulagsráð Reykjavíkurborgar en ekki nærri öll. Slíkt er ekki mögulegt þegar grein er skorinn þröngur stakkur. Við munum þó nefna hér í lokin nýtt svið sem ekki tengist umferðargötum en er afar mikilvægt hvað öryggi varðar ef kalla þarf til sjúkralið eða lögreglu vegna slyss. Um er að ræða nöfn á hjóla- og göngustígum. Hér verða nefndir sem dæmi sex fjölfarnir stígar sem starfshópurinn lagði til að nefna árið 2020 og fengu viðliðinn *-leið*. Þetta eru stígurinn með fram Sæbraut (*Mánaleið*), stígurinn sem liggur meðfram *Ægisíðu* gegnum Fossvog og inn í Elliðaárdal (*Sólarleið*), stígurinn í gegnum Elliðaárdal (*Árleið*), stígurinn sem liggur frá Sæbraut í gegnum Geirsnef og síðan meðfram Vesturlandsvegi inn í Mosfellsbæ (*Kelduleið*), stígurinn sem gengur frá Bryggjuhverfi, í gegnum Grafarvoginn til Mosfellsbæjar meðfram sjónum (*Eyjaleið*) og stígurinn frá Nauthólsvík, meðfram Öskjuhlíð og niður í miðbæ (*Bæjarleið*).

4

Þegar litið er yfir farinn veg má sjá að starfshópurinn hefur komið víða við á höfuðborgarsvæðinu og lagt til ný nöfn í nær öllum hverfum borgarinnar, gömlum sem nýjum. Eins og fram hefur komið var stefna hans frá upphafi að hafa íslenskt mál ávallt í huga og leita til íslensks orðaforða eins og hann kemur fram í eldri heimildum á borð við Snorra-Eddu og í fornum kveðskap. Eins skipti landslagið einnig miklu máli og forn örnefni á þeim svæðum sem vinna átti með. Við fetuðum þar í fótspor þeirra sem gáfu götum í eldri hverfum borgarinnar nöfn eins og t.d. á Melunum, í Þingholtunum og í Hlíðunum. Við leiddum hjá okkur pólitísk átök stundarinnar sem ekki eiga að ráða því sem lengi skal standa enda geta veður skipast hratt í þeim efnum. Fyrir kom þó að nefndinni væru falin slík verkefni sem hún reyndi þá að sinna.

Á þessum ríflega 20 árum var mótuð skýr stefna í nafngiftum í

borgarlandslaginu sem borgaryfirvöld geta vitaskuld nýtt sér áfram og bera vonandi gæfu til þess. Eins má margt læra af vinnulagi starfs-
hópsins sem vandaði undirbúning sinn jafnan en komst að niðurstöðu
í sátt og samvinnu. Hvað einstök nöfn varðar hlýtur smekkur fólks að
vera misjafn en þau venjast vonandi vel og verða að lokum sjálfsgöð.

Lykilorð

götunöfn

Keywords

streetnames

Abstract

This article reviews the work of the street naming committee of Reykjavík from 2001 to 2022.

Ármann Jakobsson
prófessor í íslenskum bókmenntum fyrri alda
Íslensku- og menningardeild Háskóla Íslands
armannja@hi.is

Guðrún Kvaran
prófessor emerítus
gudrun.kvaran@arnastofnun.is

Ellert Þór Jóhannsson og Jóhannes B. Sigtryggsson

Á sporbaug

Anna Sigríður Þráinsdóttir og Elín Elísabet Einarsdóttir. 2022.
Á sporbaug – nýyrði Jónasar Hallgrímssonar. Reykjavík: Sögur
útgáfa. (207 bls.) ISBN 978-9935-31-159-7.

1 Inngangur

Haustið 2022 kom út bókin *Á sporbaug* sem fjallar um nýyrði Jónasar Hallgrímssonar. Höfundur texta er Anna Sigríður Þráinsdóttir og höfundur mynda Elín Elísabet Einarsdóttir. Bókin vakti athygli og seldist vel sem sýnir að fróðleikur um sögu orða sem settur er fram með þeim hætti sem gert er í bókinni höfðar til breiðs lesendahóps.

Á sporbaug er tilraun til að meta áhrif eins tiltekings höfundar á orðaforða íslensku. Áður hefur þó verið fjallað um þætti í nýyrðasmíði Jónasar. Bjarni Vilhjálmsson (1944) skrifaði um nýyrði í Stjörnufræði eftir Georg Frederik Ursin sem kom út 1842 í þýðingu Jónasar og Guðrún Kvaran (2011) fjallaði um orðauðgi Jónasar og nýmyndun í kvæðum. Minnst er á þessar rannsóknir í *Á sporbaug* og þær nýttar þar að einhverju marki.

Svipaða úttekt á nýyrðasmíð einstaks manns gerði Baldur Jónsson (1987) á öflugum nýyrðastarfi Guðmundar Finnbogasonar en einnig má nefna bók Finnboga Guðmundssonar (1960) um Hómersþýðingar

Sveinbjarnar Egilssonar, ritgerð Björns Jónssonar (1959) um nýyrði í þýðingu á náttúrufræði (*Undirvísun í náttúruhistoríunni*) eftir Anton Friedrich Büsching sem birt var í ritum Lærdómslistafélagsins seint á 18. öld og grein Bjarna Vilhjálmssonar (1951) um orðasmíð Sigurðar skólameistara.

Jónas á slíka umfjöllun sannarlega skilið enda þekktur fyrir nýyrði sín. Um áhrif Jónasar á þróun íslensks máls á 19. öld segir Halldór Halldórsson (1971:226):

Sú trausta undirstaða, sem hann [þ.e. Jónas] hafði í eyfirzku alþýðumáli, öruggur kunnleiki á fornmálinu ásamt óvenjulegum hæfileikum, gerðu hann að einum mesta meistara allra alda í meðferð móðurmálsins. Hér skiptir þó höfuðmáli, að Jónas var mikill og listrænn nýyrðasmiður.

Á *sporbaug* hefst á einhvers konar formála eða inngangi þar sem höfundar fjalla um persónulegt samband sitt við rit og verk Jónasar. Því næst er fjallað sérstaklega um liðlega 220 einstök orð og þau sýnd í samhengi í verkum Jónasar í sjö köflum sem nefnast: *Ástkæra ylhýra málið á ljóðum Jónasar; Sundreglur prófessors Nachtgalls; Náttúrufræðin, allra vísinda indælust; Fuglar; Um eðli og uppruna jarðarinnar; Stjörnufræði, ljett og handa alþýðu; Vorboðinn ljúfi, ekki eftir Jónas*. Allmörg kvæði Jónasar eru birt í heild eða að hluta í samhengi við orð sem koma fram í þeim (t.d. *Ásta* (31), *Séra Tómas Sæmundsson* (33–35), *Fjallið Skjaldbreiður* (37–39) o.s.frv.). Orð sem fjallað er um hverju sinni eru feittruð og því auðvelt að átta sig á hvaða orð eru „Jónasarorð“.

Oft eru gildisdómar um einstök nýyrði Jónasar, t.d. „Orðið eldgler er frekar gott orð, eitthvað spennandi við það.“ (bls. 141), „Sjónauki er svo skemmtilegt orð og vel myndað að það getur vel falið í sér tvær gagnstæðar merkingar.“ (bls. 143), „Það er eitthvað skáldlegt við lýsingarorðið **fjaðurmagnaður**, það er einhver svífandi léttleiki yfir því.“ (bls. 164). Vitaskuld má oft deila um slíkt mat en það gefur textanum lit að fá að vita skoðun höfundar á fegurð og listfengi mismunandi nýyrða.

Aftan við meginmál á blaðsíðum 183–199 er orðalisti þar sem eru tilgreind meira en 1200 orð „sem öruggt eða nokkuð öruggt er að birtast fyrst í skrifum Jónasar Hallgrímssonar“. Ef fjallað er um orð í meginumfjöllun er vísað í hana með blaðsíðutali í listanum. Að lokum eru tilgreindar heimildir sem notaðar voru við gerð bókarinnar. Bókin er 207 blaðsíður á lengd. Framsetning efnis er aðgengileg og hún

skrifuð á auðskildu og læsilegu máli. Bókin er ríkulega myndskreytt með líflegum og vönduðum myndum og teikningum sem eru lýsandi fyrir umfjöllunarefnið hverju sinni.

2 Nýyrði – hvað er það?

Viðfangsefni þessa rits er *nýyrði* Jónasar Hallgrímssonar og er þetta orð notað í fullum titli verksins (*Á sporbaug – nýyrði Jónasar Hallgrímssonar*). Ekki er þó skilgreint nákvæmlega í inngangi né annars staðar hvað átt er við með þessu orði. Samkvæmt Ágústu Þorbergsdóttur (2011:332) eru nýyrði ný orð sem hafa bæst við orðaforða tungumáls. Það mætti því telja tökuorð til nýyrða en þó er ekki hefð fyrir því að gera það hér á landi. Eins og Ari Páll Kristinsson (2017:154) segir þá samsvarar orðið *nýyrði* í íslensku nokkuð vel merkingu enska orðsins *neologism*. Almenn merkir það þó í íslensku „[...] nýtt orð sem er skilgreint m.a. þannig að það sé að forminu til úr eldri íslenskum orðhlutum“. Þessi áhersla sem er á að nýyrði séu úr innlendum efnivið er arfleifð hreintungustefnu í íslensku (Ari Páll Kristinsson 2017:134–144).

Í inngangi (*Frá höfundu texta: Ný orð búið til*, bls. 19–22) lýsir Anna Sigríður almennt hugmyndum sínum um orðmyndun og það sem hún kallar orðahönnun Jónasar og tiltekur samsetningar, afleiðslur, nýmerkingar og nýstofna.¹ Hún minnst hins vegar ekki á augnablikssamsetningar (sjá umfjöllun hér aftar) né tökuþýðingar þar sem hver liður samsetts orðs er þýddur beint. Út frá umfjölluninni er þó ljóst að Jónas hefur nýtt ýmsar aðferðir við orðasmíð sína.

Afmörkun orðaforðans í *Á sporbaug* er að mestu leytir í samræmi við hefðbundna skilgreiningu á nýyrðum í íslensku en þó eru í orðalistaftast í henni einstaka dæmi um tökuorð (t.d. *ídea*, *flóra*). Einnig má í listanum finna fjölmargar augnablikssamsetningar sem eru „[...] orð sem málnotandi myndar um leið og hann þarf á þeim að halda en verða varla notuð aftur og festast því ekki í málinu (*sælgætisá hugamaður*).“ (Ágústa Þorbergsdóttir 2011:337). Skilningur höfundar á nýyrðum er því fremur víður og virðist vera sá að öll orð sem ætla má að Jónas hafi notað fyrstur teljist nýyrði hans. Víða glittir þó í þann skilning að þetta sé ekki alveg svo einfalt, sbr. bls. 177: „Svo má líka vel vera að þetta orð hafi verið algengt í talmáli á þessum tíma

¹ Sagt er á bls. 19 að orðið *vepja* sé eina dæmið hjá Jónasi um nýtt orð sem er búið til án þess að notuð séu til þess orð sem fyrir eru í málinu. Ágústa Þorbergsdóttir (2011:336–337) kallar slíka orðmyndun *nýstofna*.

og þá hefur ekki verið langt að sækja það.“ Sjá einnig ummæli á bls. 85 og 89.

Pótt Jónas sé þekktur fyrir nýyrði sín var hann ekki frumkvöðull á þessu sviði. Íslensk hreintungustefna á að minnsta kosti rætur að rekja til loka 16. aldar (Ari Páll Kristinsson 2017:138). Nútímanýrðastefna var svo mörkuð í stofnskrá Lærdómslistafélagsins (*Ens Íslandska Lærdooms-Lista Felags Skraa*, sem kom út 1780. Þar segir m.a. í 6. grein (hjá Kjartani G. Ottóssyni 1990:42):

Þvi mæ og i Stad slikra utlendra Orda smiida ny Ord, samansett af audrum norrænum, er vel utskiri Nætturu Lutar þess, er þau þyda eigu; Skulu þarvid vel athugaz Reglur þær, er Tungu þessi fylgia, og brukadar eru i Smiþe goodra gamallra Orda; Skal og gefaz lios Utskiiring oc Þyding slikra Orda, sva at þau verdi Almenningi audskilinn.

Halldór Halldórsson (1971:224) segir um það hvernig þessu var fylgt eftir: „Og félagið lét ekki sitja við orðin tóm. Í *Ritum Þess íslenska lærdómslistafélags*, sem út komu í Kaupmannahöfn á árunum 1781–1798, úir og grúir af nýyrðum.“ Það var því þegar á tíma Jónasar komin hefð fyrir nýyrðasmíð og stefnu í þessum málum og mörg orð sem bættust við orðaforða tungumálsins frá 17. öld og fram á þá 19.

3 Orðaforðinn

Orðaforðinn sem er til umfjöllunar í *Á sporbaug* er af ýmsum meiði. Flest orðin eru það sem nú kallast íðorð eða sérfræðiorð í stjörnufræði, náttúrufræði, jarðfræði og sundkennslu og eru fengin úr þýðingum Jónasar, til að mynda á Stjörnufræði Ursins. Þau eru því í flestum tilfellum afrakstur þýðingarvinnu af ýmsu tagi, einkum á sviði náttúruvísinda. Við þennan grunn hefur verið bætt við ýmsum orðum úr kvæðum Jónasar en þau eru þó í minnihluta þeirra orða sem fjallað er um í bókinni. Að lokum eru allmörg almenn orð, sum augnablikksamsetningar, sem samkvæmt bókinni eru talin vera smíðuð af Jónasi og er meginhluti orðanna í orðalistanum aftast í bókinni af því tagi.

Í upphafi kafla sem nefnist *Ástkæra ylhýra málið á ljóðum Jónasar* (bls. 28–61) stendur á bls. 27: „Í ljóðum Jónasar Hallgrímssonar úir og grúir af orðum sem ekki höfðu áður sést á prenti. Þar eru fjölmörg áhugaverð orð sem hafa orðið misjafnlega langlíf eins og gengur.

Sum hentuðu þar og þá en önnur hafa lifað áfram. Sum eru jafnvel orðin fastur hluti af orðaforða málsins.“

Höfundur tekur fram (bls. 29) að mörg slíkra orða Jónasar hafi verið einnota, orð eins og *bugðupreyttur*, *ljósbeltaður*, *íturfagur* og *sviþhreinn*. Það er vissulega rétt athugað að orð af þessu tagi sinna tilteknu hlutverki í skáldskap og eru ekki notuð utan hans. Þó er nefnt að orðið *sviþhreinn* hafi náð fótfestu í málinu og sé því þekktara en hin orðin sem þarna eru nefnd. Jónas er ekki eina skáldið sem gripið hefur til slíkra nýmyndana í tengslum við ljóðagerð. Slíkt er alþekkt á öllum öldum hjá skáldum og öðrum sem vinna skapandi með tungumálið. Einkum virðast 19. aldar skáld hafa verið öflugir orðasmiðir eins og til að mynda Örn Ólafsson (2008) hefur fjallað um.

Rannsókn Guðrúnar Kvaran (2011) á orðasmíð í ljóðum Jónasar hefur nýst vel við gerð orðalistans í *Á sporbaug*. Aftast í grein Guðrúnar er *Listi yfir nýyrði í ljóðum og ljóðabýðingum Jónasar á þremur blaðsíðum*. Flest orð sem þar eru nefnd eru í orðalistanum en einhverra hluta vegna ekki alveg öll, t.d. ekki *fagurreifður*, *dómslúður*, *brosfagur* og *sorgfrír*.

Á bls. 55–57 er fjallað um nýyrði í grínkvæði Jónasar til Gísla Thorarensens sem nefnist *Til Gísla*. Þar koma fyrir ýmsar augnabliksamsetningar eða grínyrði eins og *hundskinnshjálfaherðari*, *heimdalsálfaserðari*, *klofapandur*, *leirskálpottadyngjudys* og *duggálsblossadyngjufress*. Þessi orð eru öll tekin með í orðalistanum aftast í bókinni þótt þau séu augljóslega af öðrum toga en alvörunýyrði. Þessi orð eru til að mynda ekki tilgreind í grein Guðrúnar Kvaran (2011). Sá sem vildi safna slíkum grínýrðum í ritum Jónasar fyndi ótal fleiri í bréfum hans til vina sem oft eru rituð í hálfkæringi (sbr. *Ritverk Jónasar Hallgrímssonar* 1989).

4 eru allar nýmyndanir nýyrði?

Meginspurning er hversu mörg þeirra orða sem fjallað er um í *Á sporbaug* eða tilgreind í orðalistanum eru afrakstur meðvitaðrar nýyrðasmíði, hversu mörg eru eðlilega mynduð afleiðsla eða samsetningar og hversu mörg eru einfaldlega orð sem fyrir voru í málinu en sem Jónas var fyrstur til að nota á prenti. Hægt er að leita að orðum frá samtíma Jónasar í ýmsum rafrænum heimildum en þó eru mörg verk ekki leitarbær og oft erfitt að fullyrða hvort tiltekið orð er bókstaflega runnið undan rifjum Jónasar eða hvort hann hefur einungis verið

fyrstur til að skjalfesta orð sem var þekkt og notað í málinu er hann setti texta sinn niður á blað.

Höfundur virðist vera meðvitaður um að í mörgum tilvikum séu orð sem fyrst birtast í verkum Jónasar ekki smíðuð af honum í ákveðnum tilgangi heldur einfaldlega hluti af eðlilegri orðmyndun í málinu og tilgreinir orð eins og *mannsauga*, *botnfrosinn*, *þrastasöngur*, *sælutíð* og *silungsá* (bls. 47). Þetta er að sjálfsögðu hárrétt og þessi orð og mörg fleiri sem eignuð eru Jónasi hafa í raun og veru líklega ekki verið smíðuð af honum heldur verið fyrir hendi í málinu er Jónas festi þau á blað. Sennilega hefur Jónas ekki verið meðvitaður um að hann væri fyrstur til að skjalfesta orð eins og *þrastasöngur* og væntanlega ekki litið slík orð sömu augum og orð eins og *sporbaugur* sem er greinilega íðorð (sérfræðiorð) sem er smíðað til að þýða erlent orð og hugtak sem átti sér enga samsvörun í íslensku. Því hefði ef til vill verið ástæða til að flokka orðin frekar og greina á milli eiginlegra íðorða, listrænna samsetninga (í kvæðum) og augnablikssamsetninga.

Í bókinni eru einnig tilgreind fjölmörg afleiðd orð sem dæmi um orðasmíð Jónasar en afleiðslur ýmiss konar með forskeytum og viðskeytum eru algeng aðferð við að mynda ný orð í íslensku. Orðmyndun af þessu tagi er mjög virk og hefur tíðkast frá elstu tíð. Dæmi um hversdagslega afleiðslu hjá Jónasi er orðið *ógrátandi* og segir um það í bókinni (bls. 49): „Jónas notar orðið *ógrátandi* í kvæðinu *Guðmundur kaupmaður Guðmundsson* og það hlýtur því að teljast vera elsta dæmið um það orð.“ Það má þó setja fyrirvara við þessa fullyrðingu þar sem hægt er að mynda lýsingarhátt nútíðar af flestollum sögnum og neitandi forskeytið *ó-* er hægt að nota nánast án takmarkana sé þörf fyrir það. Ef til er sögnin *gráta* er lýsingarhátturinn *grátandi* einnig til og létt að búa til orðmyndina *ógrátandi* með því að bæta *ó-* framan við. Þar að auki eru miklu eldri dæmi um orðið til í rituðum heimildum en frá 1852. Í Rómverja sögu sem er varðveitt í handriti frá miðri fjórtándu öld stendur: „[M]átti þó enginn kvenmaður við hana *ógrátandi* skilja“ (Þorbjörg Helgadóttir 2010:345) og í Marteins sögu biskups sem er að finna í handriti frá um 1400 stendur: „[H]versu mega ég *ógrátandi* gera minning Marteins“ (Unger 1877:605).² Af þessu má sjá að orðið er skjalfest mun fyrr en frá tíma Jónasar og merking og notkun sambærileg og í nútímamáli.

Annað gott dæmi um eðlilega eða sjálfsprottna myndun á samsettu orði er orðið *lambasteik*. Á bls. 48 í *A sporbaug* stendur: „Hver hefði

² Sbr. ONP. Stafsetning í dæmunum er færð til nútímamáls af undirrituðum.

trúað því að Jónas Hallgrímsson hefði fyrstur tekið sér lambasteik í munn? Orðið, það er að segja [...]“ Þó að orðið birtist líklega fyrst á prenti hjá Jónasi þá er orðmyndun af þessu tagi vel þekkt í eldri heimildum. Orðið *steik* er til í fornmálinu og samsetningin *pottsteik* er þekkt frá 14. öld (sbr. ONP). Elsta dæmi í *Ritmálssafni Orðabókar Háskólans* um orðið *kálfasteik* er frá árinu 1712 og *andasteik* er skjalfest frá því um 1800. Þótt orðið *lambasteik* sjáist fyrst á prenti í riti Jónasar þá sýna framantalin dæmi að sams konar orðmyndun var vel þekkt og nær öruggt má telja að orðið *lambasteik* hafi verið fyrir hendi í málinu áður en Jónas notaði það í texta. Orðið *lambsteik* er einnig þekkt frá miðri 17. öld samkvæmt Ritmálssafninu. Þar er á ferð sams konar orðmyndun en eini munurinn er að fyrri liður er í eignarfalli eintölu en ekki fleirtölu. Auk þess má nefna að heimildir eru um danska orðið *lammesteg* frá því snemma á 18. öld. Það er því afar hæpið að halda því fram að orðið *lambasteik* sé nýmyndun Jónasar og ólíklegt að hann hafi fyrstur tekið sér það orð í munn.

Önnur almenn orð í orðalistanum sem hæpið er að telja til sérstakra nýyrða eru til að mynda *algrænn*, *alldapur*, *almyrkvaður*, *andvarpandi*, *áriðandi*, *blöskrun*, *burtvøltandi*, *búðafjöldi*, *bæjardyraburst*, *dunandi*, *einkamóðir*, *hálfgröbbinn*, *nývaknaður*, *ófarinn*, *ópolinmóðlega* og fleiri slík.

5 Aldursgreining og orð sem vantar

Almennt má gagnrýna þá aðferðafræði sem viðhöfð er í bókinni við aldursgreiningu orða. Flestir málfræðingar vita að það er erfitt að meta nákvæmlega aldur einstakra orða nema þegar um er að ræða nýyrði sem hafa verið smíðuð í ákveðnum tilgangi. Nærtæk dæmi eru orð sem urðu til í kórónuveirufaraldrinum eins og *grímuskylða*, *smítskömm* og *úrvinnslusóttkví*. Ný orð af þessu tagi er oft hægt að aldursgreina með nokkurri nákvæmni og jafnvel tengja við tiltekinn upphafsmann. Þetta á einkum við um þau orð sem hafa orðið til á síðustu 100 árum því að þá eru fyrir hendi margvíslegar ritaðar heimildir sem eru einnig aðgengilegar í rafrænu formi og gögnin því leitabær. Eftir því sem orðin eru eldri er aldursgreining með þessari aðferð vandasamari og um leið vafasamari enda færri textar til reiðu (sjá m.a. Ellert Þór Jóhannsson 2023). Sú aðferð að finna elsta dæmið í prentuðum eða rituðum heimildum er sjaldnast óyggjandi þótt hún geti gefið ákveðnar vísbendingar. Þótt orðið *innihaldslýsing* sjáist fyrst á prenti árið 1972 er ekki þar með sagt að það hafi orðið til það

sama ár heldur hefur það væntanlega verið notað í einhvern tíma en ógerningur er þó að segja með nokkurri vissu hversu lengi. Ályktanir um aldur orða út frá slíkum upplýsingum eru því oft ekki annað en getgátur. Það á einkum við þegar einstök orð eru rakin til rita nafngreindra manna og ályktað að þeir séu höfundar eða hönnuðir þeirra eins og er gert í þessari bók.

Í inngangi bókarinnar (bls. 22) er ýjað að því að *Ritmálssafnið* hafi verið helsta heimildin um aldur orða, „sem gefur upplýsingar um elstu dæmi um tiltekin orð á prenti“. Þar segir einnig: „Ef elsta dæmi um orð er úr skrifum Jónasar Hallgrímssonar eru allar líkur á að það sé frá honum komið.“ Við nánari athugun má þó oft finna eldri dæmi í fornmálsorðabókinni í Kaupmannahöfn (ONP) um orð sem þar eru tilgreind og einnig stundum eldri dæmi í *Ritmálssafninu* sem þó var farið yfir af höfundi. Þar að auki vantar í orðalistann allmörg orð þar sem elsta dæmi í *Ritmálssafninu* er úr ritum Jónasar og þar á meðal allnokkur nýyrði sem eigna má honum með nokkurri vissu. Hér á eftir eru tilgreind nokkur dæmi um allt þetta. Athugun okkar er þó vitaskuld ekki tæmandi og um sumt leikur vafi.

5.1 Eldri dæmi í fornmálsorðabókinni í Kaupmannahöfn (ONP)

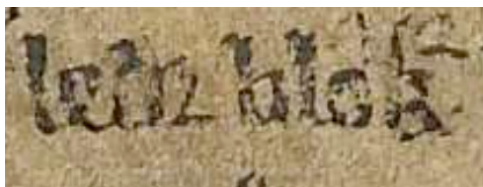
Samkvæmt því sem segir á bls. 22 í *Á sporbaug* var fornrithluti *Risamálheildarinnar* (RMH) „notaður til að kanna hvort orð gætu verið úr íslenskum fornritum fremur en hönnun Jónasar“. Þessi fornrithluti takmarkast hins vegar við Íslendingasögur, Heimskringlu, Landnámu og Sturlungu. Gott dæmi um það hvaða áhrif það hefur er að Anna Sigríður segir á bls. 130 um orðið *myrkvi* að það komi „þegar fram í fornritunum [...] svo sem í *Fljótsdæla sögu* *Fóstbræðra sögu*, *Heimskringlu* og *Sturlungu*“. Þetta er vissulega rétt en orðið *myrkvi* kemur einnig fyrir í fjölmörgum öðrum heimildum að fornu eins og sjá má ef höfundur hefði nýtt sér aðrar ítarlegri rafrænar heimildir sem til eru um orðaforða íslensku að fornu og á fyrri öldum.

Í Kaupmannhöfn hefur í áratugi verið unnið að orðabók sem fæst við vestnorrænt miðaldamál í rituðum heimildum frá elstu tíð og fram til um 1540 þegar fyrsta prentaða bókinn kom út á Íslandi. Orðabók þessi er unnin undir merkjum Árnaneftndar, Den arnamagnæanske kommission, og hefur stundum verið kölluð orðabók Árnaneftndar eða fornmálsorðabókin í Kaupmannahöfn á íslensku. Síðustu 34 ár

hefur þessi orðabók komið út í prenti og á netinu sem *Ordbog over det norrøne prosasprog / A Dictionary of Old Norse Prose* skammstafað ONP. Í orðabókinni eru um 65.000 uppflettiorð og yfir 800.000 dæmi um orðnotkun og fjöldi orðskýringa bæði á dönsku og ensku. Hér er því um að ræða umfangsmikla orðabók og ítarlegt gagnasafn þar sem öll þekkt ritverk í lausu máli frá tímabilinu hafa verið orðtekin. Öll gögn ONP, orðalistar og dæmasöfn eru aðgengileg á vefslóðinni onp.ku.dk og er hægur leikur þar að fletta upp orðum og leita að dæmum (sjá nánar um ONP hjá Ellerti Þór Jóhannssyni 2022). Þess vegna er nánast óskiljanlegt að höfundur bókar af þessu tagi hafi ekki nýtt sér þessa einstöku rannsóknarheimild sem ONP er.

Dæmi um orð sem fjallað er um í meginmáli í *Á sporbaug* (bls. 107) og á sér eldri uppruna er orðið *leðurblaka*. Í bókinni er talað um hvernig það tekur fram öðrum orðum sem tíðkuðust á sama tíma um slíkar fljúgandi skepnur eins og orðinu *flugmús*. Sagt er að þetta sé eitt af fáum dýraheitum sem Jónas hafi búið til. Eins og höfundur segir er orðið *leðurblaka* skemmtilegt orð og vekur forvitni en það er þó við nánari athugun mun eldra í málinu en frá 19. öld. Við leit í ONP kemur í ljós að elsta dæmið um það er í handritinu AM 226 fol. sem oftast er kennt við *Stjórn* (sjá *Mynd 1*). Orðið kemur fyrir í þýðingu á Alexanders sögu þar sem rætt er um leðurblökur í tengslum við ýmsar aðrar furðuskepnur eða eins og segir í textanum:

Þá komu villigeltir einkar stórir með freyðanda munnri og með þeim flekkóttar steingeitur og hræðilegar gaupur nýbúnar til orrustu, og **leðurblökur** [leturbreyting undirritaðra] líkar dúfum að vexti, svo margt að þær féllu á andlit og augu og háls mönnum. Þær höfðu tenn svo stórar að þær skemmdu skotvopn manna (Finnur Jónsson 1925:160) (Fært til nútíma-stafsetningar af undirrituðum.).

Mynd 1: Orðmyndin leðurblökur eins og hún birtist í miðaldahandritinu AM 226 fol.³

³ Mynd af AM 226 fol., blaði 145va, sbr. *handrit.is*.

Þetta handrit er frá 14. öld svo að ljóst er að orðið *leðurblaka* er að minnsta kosti svo gamalt og líklegast eldra. Það er því ljóst að Jónas kom hvergi að málum þegar þetta orð varð til og því beinlínis rangt að telja það til „orðanna hans Jónasar“.

Við nánari athugun koma í ljós allmörg orð í orðalistanum í *Á sporbaug* sem auðveldlega er hægt að finna í miðaldatextum með því að leita í ONP: *andvaka*, *auðfundinn*, *ábótavant* (dæmi undir *ábót* í ONP), *áhersla* (*herzla* í ONP), *bæjarlið*, *dökkvi*, *dagsljós*, *einfaldur*, *fólkðjarfur*, *frakkneskur*, *friðsamlega*, *fuglaflokkur*, *fyrirburður*, *giftusamur*, *gimbill* (dæmi undir *gymbill* í ONP), *gráblár*, *heiðskír*, *helvegur*, *mannsauga*, *mannvirki*, *myrkvaður/myrkvast* (*myrkva* í ONP), *nýfallinn*, *nývaknaður*, *ófarinn*, *ógrátandi*, *ókeypis*, *óprýða* (*óprýddur* í ONP), *óskaþaður*, *ópverri* (*ópveri* í ONP), *síþyrstur*, *skrautlegur*, *umkringdur* (*umkringja* í ONP), *örverpi*. Upptalningin hér er ekki tæmandi.

5.2 Eldri dæmi í Ritmálssafninu

Í orðalistanum aftast í bókinni eru fáein orð þar sem eldri dæmi má finna í Ritmálssafninu en í verkum Jónasar. Þetta eru meðal annars þessi orð og hugsanlega fleiri: *kennslumaður*, *rafurmagn*, *sundmaður*, *sundskóli*, *urtafræði* og *þakklátsemi*. Einnig má nefna að orðið *fullkomnun* er í orðalistanum en dæmi um *fullkomnan* frá 16. öld í Ritmálssafninu. Þetta er sérstaklega eftirtektarvert þar sem tekið er fram í bókinni að Ritmálssafnið hafi verið ein meginheimildin til að finna elstu dæmi.

5.3 Nýyrði frá Jónasi sem vantar í orðalistann

Einnig er auðvelt að finna ýmis orð úr ritum Jónasar sem ekki eru tilgreind í orðalistanum í *Á sporbaug* þar sem elsta dæmi í Ritmálssafninu er úr verkum hans og ættu þau því að flokkast sem nýyrði Jónasar samkvæmt skilgreiningu höfundar. Það virðist til að mynda ekki hafa verið leitað skipulega að nýyrðum í ýmsum greinum og drögum Jónasar um náttúrufræði og jarðfræði (sbr. *Ritverk Jónasar Hallgrímssonar* 1989). Nokkur slík orð eru: *álandsvindur*, *áttfætla*, *bév-aður*, *brandugla*, *bringsmalaskotta*, *dauðleiður*, *dvergfálki*, *dýralíf*, *dýrategund*, *fastbundinn*, *fiskverkun*, *fiskverslun*, *fjallsegg*, *flóra* (to.), *flóðhæð*, *fluggáfaður*, *fornskjal*, *fyrirkomulag*, *fýll*, *færaþorskur*, *gulbröndóttur*, *haförn*, *hittifyrra*, *hlóðahella*, *hnattstaða*, *hugsunarleysi*, *hundsvit*, *hvalveiðamaður*, *kennslugrein*, *kerfjall*, *kvöldbjarmi*, *kvöldflóð*, *landsvala*, *líffæri*,

málmsmíði, minningarorð, pakkaþóstur, þekill, rennisléttur, samanbrotinn, sálarástand, seigla, sjávarhæð, sjókind, sjólag, sjóveikur, skipstjóri, skottulækning, skriðsóley, slyppifengur, smekkaður, snjóugla, stuttbuxur, svart-hol, sögukort, trjáugla, veðurfræði, vísindastarf, yfirborga, þremill, þrælsterkur, æðarkolla.

Það gildir þó það sama um þessi orð og önnur sem hafa verið tilgreind hér að þótt þau komi fyrst fyrir í verkum Jónasar er ekki þar með sagt að hann hafi smíðað þau. Mörg þessara orða eru þó sannarlega nýyrði (eins og t.d. orðið *áttfætla*) sem líklegast hafa verið búin til af Jónasi og því hefði verið ástæða að tilgreina þau í riti sem gefið er í skyn að innihaldi einhvers konar heildaryfirlit yfir nýyrði í útgefnum verkum Jónasar Hallgrímssonar.

Í inngangstexta á undan orðalistanum aftast í bókinni (bls. 185) er tekið fram að fleiri nýyrði Jónasar gæti verið að finna í dagbókum hans og bréfum enda leitaði höfundur ekki að nýyrðum í þeim. Þetta útskýrir þó ekki allar gloppur í listanum og flest þessara orða sem tiltekin eru hér að framan og eru ekki nefnd í bókinni eru úr útgefnum ritum Jónasar. Höfundur virðist því ekki hafa farið skipulega yfir rit Jónasar önnur en þau sem fjallað er um sérstaklega, t.d. Stjörnufræði Ursins og Sundreglur Nachtgalls. En einnig í þeim ritum sem fjallað er sérstaklega um í bókinni má finna fleiri orð sem ættu að vera í listanum en vantar einhverra hluta vegna. Sem dæmi má nefna að ef leitað er í Ritmálssafninu að orðum sem fyrst birtast á prenti í Sundreglunum koma fyrir orðin *afbragðsléttur, afsveittur, fullkenna, gjarðahólkur, kraftamunur, króklast, liðstöng, liðtaug* og *ofarvatns* sem ekki eru tilgreind í orðalistanum. Nýyrði í Stjörnufræði Ursins sem Bjarni Vilhjálmsson (1944) nefnir eru tilgreind í listanum en með því að leita í Ritmálssafninu að orðum í Stjörnufræðinni þar sem hún er elsta heimild má finna ýmis fleiri orð og eru sum þeirra greinilega nýyrði, t.d. *ekknasjóður, fábrotinn, fornskjal, gangverk, gleikka, hásuður, heimspekiskóli, hringbraut, kerfjall, knattborð, knattлагаður, landskiki, laukréttur, lögbundinn, óhaggaður, ónákvæmni, þekill, sjónarsvið, snúningshraði, stjörnubjartur, stórtjón, veðreiðahestur, veðurbreyting*. Það er því ljóst að aðferðum og vinnubrögðum sem lýst er í *Á sporbaug* hefur ekki verið fylgt í þaula.

6 Frágangur texta

Frágangur texta er almennt góður en þó má hnýta í örfá atriði. Í umfjöllun um orðið *spottakorn* á bls. 71 stendur að það komi tvisvar fyrir í fyrsta hefti Fjölneis 1935 en á að vera 1835. Á bls. 176 segir að orðabókin *Nucleus latinitatis*, sem kom út 1738, sé eftir Jón Helgason biskup á Hólum. Rétt er hins vegar eins og kemur fram á næstu síðu á undan (bls. 175) að það var Jón Árnason biskup sem tók saman þessa latnesk-íslensku orðabók. Á bls. 168 er talað um orðið *Naðurvaldi* og að Jónas sé líklega höfundur þess. Orðið er einnig í orðalistanum aftast í bókinni (*naðurvaldi*, með litlum staf) en ekki vísað í umfjöllun í meginmáli. Á bls. 127 er minnst á orðið *sverðbjarmi* eins og fjallað hafi verið um það áður. Það er hins vegar ekki gert fyrir en á næstu blaðsíðu (128). Í umfjöllun um orðið *eldgígur* (52) er sagt að Jónas noti „það hins vegar ekki í jarðfræðiumfjöllun sinni“. Ef leitað er að orðinu í *Íslensku textasafni* Árnastofnunar (ÍT) má hins vegar finna fjölmörg dæmi um það úr jarðfræðiskrifum Jónasar (sjá einnig *Ritverk Jónasar Hallgrímssonar* 1989).

7 Lokaorð

Af því sem hefur verið rakið hér að framan sést að það eru ýmsir vankantar á verkinu *Á sporbaug*. Þó er rétt að hafa í huga að verkið er ekki fræðilegt eins og höfundur tekur fram á bls. 21: „Umfjöllun um orðin er ekki fræðileg, hún er byggð á grúski og vangaveltum.“ Það er því ekki hægt að gera sömu kröfur til *Á sporbaugs* og fræðilegra rita. Það er þó bagalegt hversu fullyrðingar og niðurstöður í henni um nýyrði Jónasar byggjast oft á veikum grunni. Helstu gallar við bókina tengjast þeirri mergð orða sem eignuð eru Jónasi í orðalistanum. Eins og rakið hefur verið hér að framan má oft finna eldri dæmi í fornálsorðabókinni í Kaupmannahöfn (ONP) um orð sem þar eru tilgreind og einnig stundum eldri dæmi í Ritmálssafninu sem þó var farið yfir af höfundi. Þar að auki vantar í listann allmörg orð frá Jónasi sem eigna má honum með nokkurri vissu. Það er virðingarvert að reyna að ná yfirsýn yfir öll nýyrði Jónasar en orðalistinn er því miður mjög gallaður og aðferðafræði við val nýyrða og leit að þeim ófullkomin. Orðalistinn eins og hann birtist í bókinni er því villandi. Dómur okkar um þetta rit hefði verið lofsamlegri ef listanum hefði einfaldlega verið sleppt og umfjöllunin takmörkuð við nokkur vel

valin orð.

Það eru því talsverð vonbrigði hversu mikið er um ónákvæmni í bókinni *Á sporbaug*. Ýmislegt má þó gott um hana segja: hún er skemmtileg aflestrar og í henni má finna fjölbreyttan fróðleik um efnið. Bókin á örugglega eftir að vekja áhuga margra lesenda á tungumálinu, sögu orðaforðans og nýyrðasmíði.

Heimildir

- Ari Páll Kristinsson. 2017. *Málheimar. Sitthvað um málstefnu og málnotkun*. Reykjavík: Háskólaútgáfan.
- Ágústa Þorbergsdóttir. 2011. Nýyrði. Í: Jóhannes B. Sigtryggsson (ritstj.). *Handbók um íslensku*, bls. 333–339. Reykjavík: JPV útgáfa.
- Baldur Jónsson. 1976. *Mályrkja Guðmundar Finnbogasonar*. Reykjavík: Bókaútgáfa Menningarsjóðs.
- Bjarni Vilhjálmsson. 1944. Nýyrði í Stjórnufræði Ursins. *Skírnir* 118 (1):99–130.
- Bjarni Vilhjálmsson. 1951. Orðasmíð Sigurðar skólameistara. *Á góðu dægri. Afmæliskveðja til Sigurðar Nordals 14. sept. 1951 frá yngstu nemendum hans*, bls. 11–43. Reykjavík.
- Björn Jónsson. 1959. *Nýyrði í náttúrufræði*. [Óprentuð cand. mag.-ritgerð á Landsbókasafni].
- Ellert Þór Jóhannsson. 2022. Nýr vefur forn málsorðabókarinnar ONP. *Orð og tunga* 24:109–121.
- Ellert Þór Jóhannsson. 2023. Er elsta orðið í íslensku til? Í: *Fjörutíu þankastrik opinberuð Jóhannesi B. Sigtryggssyni fimmtugum 15. janúar 2023*, bls. 32–34. Reykjavík: Menningar- og minningarsjóður Mette Magnussen.
- Finnbogi Guðmundsson. 1960. *Hómersþýðingar Sveinbjarnar Egilssonar*. Reykjavík: Menningarsjóður.
- Finnur Jónsson (útg.). 1925. *Alexanders saga: Islandsk oversættelse ved Brandr Jónsson (biskop til Holar 1263–64)*. København: Gyldendal.
- Guðrún Kvaran. 2011. Vatnareyðar sporðablik, málbliðar mæður og spegil-skyggnd hrafntinnuþök. *Skírnir* 185:318–352.
- Halldór Halldórsson. 1971. Nýyrði frá síðari öldum. Í: Baldur Jónsson (ritstj.). *Íslensk málrækt. Erindi og ritgerðir*, bls. 212–244. Reykjavík: Hlaðbúð. *handrit.is* = <https://handrit.is> (sótt í apríl 2023).
- ÍT = *Íslenskt textasafn*. Stofnun Árna Magnússonar í íslenskum fræðum. <http://corpus.arnastofnun.is/> (sótt í apríl 2023).
- Kjartan G. Ottósson. 1990. *Íslensk málhreinsun. Sögulegt yfirlit*. Rit Íslenskrar málnefndar 6. Reykjavík: Íslensk málnefnd.
- ONP = *Ordbog over det norrøne prosasprog / A Dictionary of Old Norse Prose*. <https://onp.ku.dk> (sótt í apríl 2023).
- Ritmálssafnið = *Ritmálssafn Orðabókar Háskólans*. Stofnun Árna Magnússonar

- í íslenskum fræðum. <http://ritmalssafn.arnastofnun.is> (sótt í apríl 2023).
- Ritverk Jónasar Hallgrímssonar*. 1989. Haukur Hannesson, Páll Valsson og Sveinn Yngvi Egilsson (ritstj.). Reykjavík: Svart á hvítu.
- RMH = *Risamálheildin*. Stofnun Árna Magnússonar í íslenskum fræðum. <https://malheildir.arnastofnun.is> (sótt í apríl 2023).
- Unger, C.R. (útg.). 1877. *Heilagra Manna Sögur: Fortællinger og Legender om hellige Mænd og Kvinder*. Bind 1. Christiania: B.M. Bentzen.
- Porbjörg Helgadóttir (útg.). 2010. *Rómverja saga*. Reykjavík: Stofnun Árna Magnússonar í íslenskum fræðum.
- Örn Ólafsson. 2008. *Seiðblátt hafið. Samanburður rómantískrar ljóðagerðar og nýrómantískrar*. Kaupmannahöfn: Örn Ólafsson. <http://oernolafsbaekur.blogspot.com/2011/06/seiblatt-hafi-2.html> (sótt í apríl 2023).

Ellert Þór Jóhannsson
Stofnun Árna Magnússonar í íslenskum fræðum
Laugavegi 13
IS-101 Reykjavík
ellert.thor.johannsson@arnastofnun.is

Jóhannes B. Sigtryggsson
Stofnun Árna Magnússonar í íslenskum fræðum
Laugavegi 13
IS-101 Reykjavík
johannes.b.sigtryggsson@arnastofnun.is

Ritfregnir

Orðabækur

Norsk banneordbok. Ritstjóri: Ruth Vatvedt Fjeld. Önnur útgáfa, aukin og bætt. Oslo: Humanistforlag. 2021. (536 bls.) ISBN 978-82-8282-211-4.

Nýlega kom út önnur útgáfa *Norsk banneordbok* en hún var fyrst gefin út árið 2018 og svo þremur árum síðar með endurbótum. Samtals eru rúmlega 1000 flettur í bókinni, þ.e. orð og orðasambönd sem talin eru til blótsyrða, bannorða og skammaryrða. Eins og ritstjóri bókarinnar bendir á er ekki alltaf augljóst hvaða orð og orðasambönd megi flokka sem slík. Bókin hefst á inngangi þar sem fjallað er um blótsyrði og bannorð að fornu og nýju: hvað einkennir þessi orð, af hverju og hvernig þau eru notuð og af hverjum. Flettugreinarnar eru þannig uppbyggðar að á eftir uppflettiorðinu birtast upplýsingar um styrkleika orðsins (merkt með 0–4 þrumum). Þar á eftir kemur útskýring á orðinu, þ.e. upprunaleg merking, orðsifjar og notkun í dag. Varpað er ljósi á notkun orðsins með því að sýna raunveruleg notkunardæmi úr blöðum og af samfélagsmiðlum. Að lokum koma svo upplýsingar um orðflokk, merkingaflokk (t.d. DJÖFULLINN, GUÐ, KYNLÍF, SJÚKDÓMAR OG DAUÐI) og upplýsingar um útbreiðslu (sjaldgæft, algengt, mjög algengt).

Nafnfræði

Ættarnöfn á Íslandi. Átök um þjóðararf og ímyndir. Páll Björnsson. Reykjavík: Sögufélag. 2021. (324 bls.) ISBN 978-9935-466-29-7.

Í bókinni er rakin saga deilna um ættarnöfn á Íslandi, saga sem teygir sig aftur til 19. aldar og stendur í raun enn yfir. Verkið skiptist í fjóra meginkafla sem hver og einn fjallar um afmarkað tímabil í sögunni. Í fyrsta kafla er fjallað um deilur á 19. öld og fram til ársins 1913 þegar lög um ættarnöfn voru samþykkt á Alþingi. Með þessum nýju lögum var Íslendingum gert kleift að taka upp ættarnöfn. Í öðrum kafla er svo fjallað um tímabilið 1913–1925, þ.e. fram að því að nafnalögum var aftur breytt og leyfið fellt úr gildi. Í kaflanum gerir höfundur grein fyrir þeim rökum sem fylgjendur og andstæðingar ættarnafna beittu í deilum sínum sem gátu verið hatrammar. Í þriðja kafla er sjónum svo beint að tímabilinu frá 1925 til okkar daga. Sagt er frá tilraunum þingsins til að breyta nafnalögum og fjallað er sérstaklega um deilur sem sneru að nöfnum nýrra ríkisborgara. Í fjórða og síðasta kafla veltir höfundur svo vöngum yfir merkingu og notkun ættarnafna í íslensku samfélagi. Í viðauka bókarinnar hefur höfundur safnað saman lögum um mannanöfn auk frumvarpa sem ekki voru samþykkt, það nýjasta frá 151. löggjafarþingi 2020–2021.

Names, Texts and Landscapes in the Middle Ages. A Memorial Volume for Duncan Probert. Ritstjórar: Steven Bassett og Alison J. Spedding. Donington: Shaun Tyas. 2022. (402 bls.) ISBN 978-1-907730-94-8.

Bókin er greinasafn í tveimur hlutum, gefið út í minningu bresks sagnfræðings, Duncan Probert, sem lést árið 2016. Fyrri hlutinn inniheldur greinar eftir Probert sjálfan sem beina athygli að miðaldaheimildum, landslagssögu, örnefnum og mannanöfnum í Bretlandi á miðöldum. Síðari hlutinn geymir 14 greinar eftir samstarfsfólki hans, en þær fjalla um viðfangsefni sem voru Probert hugleikin. Þar á meðal eru nokkrir kaflar um nafnfræði: bresk örnefni og mannanöfn, sér í lagi á miðöldum. Margt í bókinni rímar við rannsóknir á sögu og menningu Íslands á miðöldum en helsta ástæða þess að geta bókarinnar í bókafræðingnum *Orðs og tungu* er kafla sem fjallar um

íslensk örnefni. Höfundurinn er Chris Callow (sagnfræðingur við Birmingham háskóla og höfundur bókarinnar *Landscape, Tradition and Power in Medieval Iceland: Dalir and the Eyjafjörður Region c. 870–c.1265*, gefin út af Brill árið 2020). Eftir nokkur inngangsorð (sem eru e.t.v. ætluð þeim lesendum sem búa ekki yfir þekkingu um sögu Íslands, íslensku eða íslenskar örnefnaheimildir) stiklar Callow á stóru um sögu örnefnarannsókna á Íslandi. Hann greinir helstu stefnur og tilgang rannsóknanna og segir frá framlögum m.a. Björns M. Ólsens, Finns Jónssonar, Eggerts Ó. Brím, Margeirs Jónssonar, Ólafs Lárussonar, Þórhalls Vilmundarsonar, Svavars Sigmundssonar og Helga Skúla Kjartanssonar. Í lokin er greint í stuttu máli frá starfsemi örnefnanefndar, ásamt rannsóknum Birnu Lárusdóttur um Surtsey og örnefnaumræðu sem átti sér stað þegar sú eyja varð til. Þótt hér séu ekki nýjar rannsóknarniðurstöður varðandi íslensk örnefni ætti ritgerðin engu að síður að vekja athygli því hún er sú fyrsta á ensku sem tekur saman rannsóknir á íslenskum örnefnum. Sem slík mun hún án efa gagnast nemendum og öðrum fræðimönnum sem þekkja ekki efnið nú þegar.